

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis

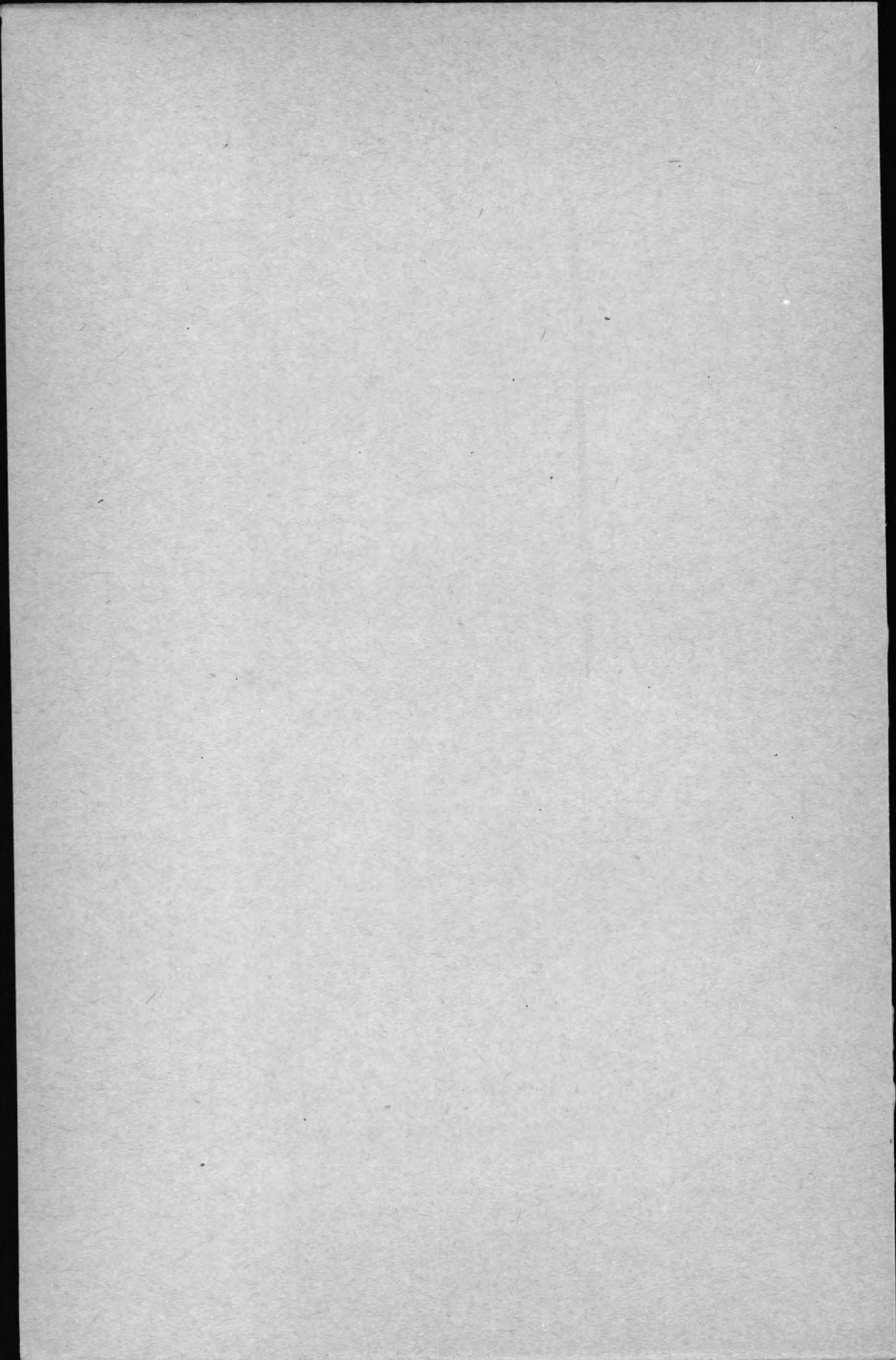
(Gesticht in 1870)

HANDELINGEN

(UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE REGERING)

V
1951

DRUKKERIJ SANDERUS, OUDENAARDE

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis

(Gesticht in 1870)

HANDELINGEN

V
1951

Secretariaat : Leopold I-straat 327 St. Pieters-Jette

Inhoud

1. WERKZAAMHEDEN DER MAATSCHAPPIJ door <i>Dr C. De Baere</i>	3
IN MEMORIAM Mevrouw Dr Paula Sterkens-Cieters	14
Prof. Dr H. Van de Weerd	15
2. MIDDELEEUWSE STRAFBEDEVAARDERS EN TWINTIGEEUWSE REIZIGERS NAAR SANTIAGO DE COMPOSTELLA EN O.L.VROUW VAN FINISTERRA, door <i>Mr Dr L. Tb. Maes</i>	16
3. UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE RUNEN : VAN AGAMBERTUS TOT MANDEVILLE, door <i>Dr R. Derolez</i>	40
4. GRAMMATICALE BEGRIPPEN IN VERBAND MET HET LATIJN door <i>Dr P. E. Ivens</i>	58
5. NEERLANDICI IN DE ACADEMIE ROYALE ; PH. BLOMMAERT, H. CONSCIENCE, J.F.J. HEREMANS, door <i>Drs J. Van Bergen</i>	78
6. OVER EN NAAR AANLEIDING VAN EEN NIEUWFRIESE ANLAUTWIJZIGING, door <i>Fr. van Coetsem</i>	84
7. HERDOOPT, door <i>Alfons Moortgat</i>	94
8. NERTHUS-NJORD, door <i>Dr E. Polomé</i>	99
9. LEDENLIJST 1950-51	125
BESTUUR 1950-52	128

Exemplaren van de HANDELINGEN zijn te bekomen ter secretarie :
Leopold I-straat 327, Jette.

HANDELINGEN III (1948-49) : Fr. 25

HANDELINGEN IV (1950) : Fr. 75

HANDELINGEN V (1951) : Fr. 100

Het bedrag te storten op P.C.R. nr 4051.77 van de Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, JETTE.

— RECENSIE-EXEMPLAREN te sturen aan voormeld adres. —

Werkzaamheden van de Maatschappij

1950-1951

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op *Zondag 15 October 1950* en op *Zondag 20 Mei 1951*, telkens in de lokalen der Universitaire Stichting te Brussel.

Vergadering van 15 October 1950

GROEPSVERGADERINGEN

1. *Taalkunde* — Dr J. LEENEN sprak over *Grafische Woordkunst*, d.w.z. het grafisch element als stijlelement in een taalkunstwerk. Een aantal gevallen werden nagegaan, waarin grafische elementen (al of niet in klank omzetbaar) een rol spelen ter karakterisering van een schrijver, een groep, strekking of tijdspanne. Aldus zijn o.a. afwijkingen van de normale letterspelling, aanvulling van de letterspelling door uitgebreider gebruik van hulptekens, typografie van het gedicht, gedichten die niet kunnen gelezen, maar moeten bekeken worden.

Dr M. GYSSELING behandelde enkele *Oostvlaamse plaatsnaamproblemen*. Hij deelde mede dat een door hem ondernomen toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen voor de Middeleeuwen, wellicht met inbegrip van de 16e eeuw, reeds een heel eind opgeschoten is en gaf lezing van een reeks voorlopige resultaten, nl. wat betreft 1. de Romaanse plaatsnamen (die talrijk zijn in de streek van Geraardsbergen en Ronse) en 2. de toponiemen *rot*, *schild* en *gaver* die, in strijd met wat tot nog toe aangenomen werd, benamingen zijn voor meersen.

2. *Algemene Geschiedenis* — Dr A. BOUSSE handelde over *de Zweeds-Nederlandse betrekkingen in de Middeleeuwen en de moderne Tijden*. Hij sprak eerst over de bronnen van de geschiedenis van de Zweeds-Nederlandse betrekkingen, die in ons land voorhanden zijn, nl. de Hansische bronnenpublicaties en de centrale archieven van de Nederlanden, die op het Algemeen Rijksarchief te Brussel berusten, alsmede de archieven van de Duitse staatssecretarie. Vervolgens gaf hij een uitgebreid overzicht van het rijksarchief te Stockholm. Deze archieven werden een 50 jaar ge-

leden reeds onderzocht op het gebied van de Noordnederlandse geschiedenis door Prof. Kernkamp; de Zuidelijke Nederlanden kwamen echter daarbij niet tot hun recht. Het Zweedse Rijksarchief bevat verzamelingen, die zowel op politiek als economisch gebied de Zweeds-Nederlandse betrekkingen belichten. Het diplomatieke archief bevat een afdeling *Belgica* met uitsluitend documenten betreffende onze gewesten; daarnaast verstrekken ook de afdelingen *Hispania*, *Germania* en *Gallia* rijke gegevens. Speciaal voor de economische betrekkingen tussen Zweden en onze gewesten citeert spreker het archieffonds « Handel en Zeevaart » en inzonderheid het familiearchief De Geer, de Luikse wapenfabrikant, financier en groothandelaar, waarbij talrijke inlichtingen te vinden zijn betreffende de inwijking van Nederlanders in Zweden.

Als tweede spreker behandelde Lic. R. BOUMANS het vraagstuk van de *Oostenrijkse centralisatiepolitiek en haar invloed op het Antwerpse stadsbestuur*. De vereniging der Zuidelijke Nederlanden met Oostenrijk opent een nieuw hoofdstuk in de constitutionele geschiedenis onzer gewesten, zo betoogt hij. Onverpoosd tracht Wenen onze nationale instellingen te moderniseren en aan zijn rechtstreekse invloed te onderwerpen. Antwerpen, evenmin als de andere steden, is van deze bemoeiingen gespaard gebleven. Aan de wijkmeesters, die herhaalde malen het toestaan der beden en vrijwillige giften in Brabant verhinderden, belet een nieuw reglement op de Brede Raad (1765) alle verdere tegenwerking. Eveneens slaagt de regering er in, de magistraat op haar hand te houden. Het stedelijk financiewezen anderzijds weet ze aan een degelijke controle te onderwerpen door een in 1681 afgeschafte instelling, die der zogenaamde Commissarissen van den Hove, terug in te voeren. De in het Antwerpse stadsbestuur toegepaste hervormingen bewijzen dat de Oostenrijkse hernieuwingsplannen een zeker succes tegemoet gingen. De voortvarendheid van Jozef II echter heeft het zorgvuldig voorbereide ondermijningswerk te niet gedaan.

3. *Klassieke Philologie en Geschiedenis* — Dr. Arm. JANSSENS hield een lezing over *Perikles en Damoon: de politicus en de denker*. De vraag nopens de respectieve rol van Perikles en van zijn omgeving staat uiteraard open voor andere en meer ingewikkelde oplossingen dan degene die vervat liggen, hetzij in de bekende Perikles-cultus, hetzij in de scherpe reactie — ingeluid door Wilamowitz — ten voordele van zijn omgeving. Alleen een onbevangen en nauwkeurig positief onderzoek kan hieromtrent bescheid brengen. Zulk onderzoek werd noch door de geschiedschrijvers van Griekenland, noch door de geschiedschrijvers van de wijsbegeerte geleverd.

Klaarheidshalve moeten twee vraagstukken worden onderscheiden : a) het feit van Damoons invloed ; b) de aard van die invloed en de wijze waarop hij zich liet gelden.

Omtrent het feit van die invloed worden omstandig de getuigenissen besproken van de oude schrijvers : Platoon de komedieschrijver, Platoon de wijsgeer, Aristoteles, Ploetarchos en de — tot nu toe verwaarloosde — sofist Polukrates (volgens Libanios). Hieruit blijkt onbetwistbaar de philosophische betekenis van Damoon, zijn politieke belangstelling, zijn democratische gezindheid, zijn duurzame vriendschap met Perikles, zijn beslissende leerstellige invloed op de Griekse staatsman. In Damoon erkennen de Ouden de knapste voorsokratische wijsgeer van Athene, de man die bij uitstek gelden moet als de democratische bezieler van Perikles, die de fundamentele hervorming — de rechtstreekse deelname van het volk aan het staatsbeleid — door een concrete suggestie heeft bevorderd, en die dan ook door zijn ostracisme het eerste slachtoffer werd van de oppositie.

Nopens de wijze waarop die invloed zich gelden deed moet niet gedacht worden aan een systematisch onderwijs, door een oudere gegeven aan een jongere, maar veeleer aan ideologische invloed, uitgeoefend in vriendschappelijke, intieme en levenslange omgang met een tijdgenoot van dezelfde ouderdom, die zelf een wakkere belangstelling onderhield voor wetenschap en wijsbegeerte. Van Damoon moet worden erkend — zoals blijkt uit een grondig onderzoek — dat zijn denkbeelden een systeem vormden, en dat de richting van dit systeem in scherpe tegenstelling stond met de fundamentele opvattingen van Anaxagoras, Perikles' andere « meester ». De rationalistische ideologie van de Aziatische denker gaf diepere zin aan de imperialistische politiek van Athene en aan de heerszucht van de hoger begaafde ; zij bevorderde de primauteit en het goed recht van de leidende gedachte. Damoons voluntaristische leer wou de mogelijkheid aanwijzen en verantwoordt van een gezond en stevig democratisch regime. Zij rekent meer op zedelijke wijsheid dan op helderheid van geest ; meer op de onderdanen dan op de machthebbers ; meer op innerlijke gesteltenissen dan op leiding van buiten uit.

Met zijn theorie der muzikale palaiā, met zijn politieke pedagogie en zijn zedelijke bekommernissen, heeft Damoon niet alleen bijgedragen tot het boetseren van de Periklesfiguur : hij heeft ook ruimschoots de sokratische school voorgelicht.

Deze lezing lokte allerhande vragen uit van meer bijzondere aard, zodat de aangekondigde lezing van Dr P. IVENS tot de volgende vergadering werd verschoven.

4. *Moderne Philologie en Literatuur* — Als eerste spreker hield Drs J. NOTERMANS een lezing over een *Middelnederlands verzamelhandschrift uit de Maasgouw*, thans berustend in het klooster te Rekem (Limburg). Na de uiterlijke beschrijving van het handschrift geeft spreker een overzicht van de inhoud (het bevat niet minder dan 14 heiligenlegenden) en deelt vervolgens de uitslagen mede van zijn onderzoek naar de bronnen van het werk. Hij besluit met een bespreking van het taalkundig element.

Hierna bestudeerde Dr J. AERTS het *belang der motievenstudie voor het letterkundig onderwijs*, en lichtte zijn opvattingen toe met ontledende beschouwingen over het gedicht « Wijding aan mijn Vader » door K. van de Woestijne.

Door zijn geaardheid, aldus de spreker, is het dichterlijk woord grotendeels irrationeel. Elke belangrijke dichter heeft zijn beperkte en eigen visie op het leven, zijn eigen toon, zijn eigen ritme, zijn eigen (beperkte) woordenschat. Bij voorkeur neemt hij steeds dezelfde woorden, neemt dezelfde houdingen aan, die hem door temperament en karakter zijn aangeboren, en door gewoonte en ervaring aangebonden. Er zijn in zijn werk bepaalde woorden, die steeds weerkeren, en die kenmerkende trekken van zijn gevoels- en verbeeldingswereld verraden. Wanneer men deze woorden in hun onderling verband bestudeert, krijgt men een totaalbeeld van het organisch geheel van 's dichters psychologische figuur en meteen van de hoofdtrekken zijner wereldbeschouwing. Deze steeds weerkerende woorden (lievelingswoorden) noemen wij, in zoverre ze een constructieve rol hebben in het gedicht, motieven.

Uit de vluchtige ontleding van enkele dezer motieven in het gedicht *Wijding aan mijn Vader* blijkt dat het psychologisch begrip voor de inhoud van deze motiefwoorden het inzicht in de betekenis van het gedicht verfijnt en verdiept, daar zij toelaat er de persoonlijke ziel van de dichter in te ontdekken. Enkele motiefwoorden zijn hier : kommelend (de angst), sterven moest (het fatalisme), teder, zacht, strelen, late, avond, moe, enz.

Een ernstige motiefstudie zou heel het poëtisch oeuvre van de dichter moeten bestrijken, om van daaruit, verrijkt door de kennis van zijn psychologische figuur in haar wezen en ontwikkeling, de doordringende ontleding van elk gedicht afzonderlijk te verrijken.

PLENO-VERGADERING

Na afhandeling van verschillende punten van administratieve aard hield Prof. Dr P. DE KEYSER een lezing over de *Zwitserse Volkskunde-Atlas*. Een uitgebreid overzicht van deze lezing, van de hand zelf van de spreker, moge hier volgen.

Zeer onlangs is de 1e Aflevering van het IIe deel (Van St. Nikolaas tot 2 Januari) van de Zwitserse Volkskunde-Atlas verschenen. Alles laat voorzien dat spoedig het Ie Deel en de overige afleveringen van deel II zullen volgen. Alsdan zal Zwitserland een nationaal standaardwerk tot stand hebben gebracht, waarop het terecht fier mag zijn. Deze verschijning komt niet uit de lucht vallen. Ze is integendeel de uitkomst van een wetenschappelijke bedrijvigheid op Europees peil, waaraan andere Europese landen, en in 't bijzonder Nederland en België, een voorbeeld kunnen nemen. Bij deze gelegenheid is het geboden de aandacht te vestigen op de veelzijdige vorsingsarbeid der Zwitserse taal- en volkskundigen, want de arbeid aan de Volkskunde-Atlas is slechts één der facetten van het uitgebreid taal- en volkskundig onderzoek, dat in de laatste decennia op Zwitserse bodem plaats vond.

Bij wijze van inleiding op de bespreking van de Volkskunde-Atlas oordeelde spreker het gepast beknopt te herinneren aan het reuzenwerk op lexicografisch gebied van de Zwitserse dialectologen.

Zwitserland telt niet minder dan vier nationale woordenboek-ondernemingen. Het zijn idiotica, waarvan de wetenschappelijke betekenis geconditionneerd wordt door de bijzondere toestand van de Zwitserse dialecten. Immers deze dialecten worden aan de periferie van drie grote taalgemeenschappen gesproken: de Duitse, de Franse en Italiaanse. In het vierde geval staan we voor het Rätoromaans, dat een aparte taal is met een eigen letterkundige traditie. Het gevolg van de isolering voor de Duitse, Franse en Italiaanse dialecten binnen het Helvetisch-kantonnaal Staatsverband is merkbaar in klanken, vormen en woorden, die eigen zijn aan Zwitserland. Deze door afkomst verschillende dialecten hebben een massa taalgoed bewaard, dat in de schrijftalen van Duitsland, Frankrijk en Italië verdrongen werd en in hun dialecten grotendeels verloren. De Zwitserse dialectkunde kreeg daardoor een oud en karakteristiek taalgebied te ontginnen, dat door zijn ligging aan de voet der Alpen getrouw de grondstructuur van de omringende centraliserende grote talen kon bewaren en bijgevolg van grote betekenis voor de geschiedenis van die talen zelf is.

Prof Rudolf Hotzenköcherle, hoogleraar aan de Universiteit te Zürich, heeft de betekenis van die toestand duidelijk beschreven in een referaat over « Die wissenschaftliche und nationale Bedeutung der Schweizerischen Wörterbücher », uitgesproken te Bern in 1947 voor de « Delegierten-versammlung der Schweizerischen Geisteswissenschaftlichen Gesellschaft ».

Duits-Zwitserland gaf het voorbeeld, weldra gevolgd door

Frans-Zwitserland met het « Glossaire des patois de la Suisse romande », daarna door het räto-romaans Graubunden : Dicziunari rumantschgrischun », ten slotte door Italiaans-Zwitserland met het « Vocabolario della Svizzera italiana ».

De Zwitserse lexicografie staat in de internationale taalwetenschap zeer hoog aangeschreven. De Zwitserse idiotica komen het ideaal, een getrouwe spiegel te zijn van een bepaalde taalgemeenschap, zeer nabij. Dit wordt bevorderd door het feit dat de samenstellers steeds getracht hebben door beschrijving en illustratie de woordgeschiedenis aan de zaakgeschiedenis te verbinden.

Nergens heeft men dat principe der verbinding van « Wörter und Sachen » consequenter toegepast dan in de Zwitserse woordenboeken. In deze woordenboeken ligt dan ook de stof opgestapeld voor een Zwitserse kultuurgeschiedenis.

Woning, klederdracht, voeding, arbeidsmethodes, zeden en gebruiken, recht, geloof en bijgeloof worden steeds in samenhang met de betreffende woorden uitvoerig behandeld. Op die wijze zijn ze niet enkel dienstig voor de philologen, maar eveneens voor de historici, de juristen en de folkloristen. De vier Zwitserse nationale woordenboeken symboliseren tevens een grondtrek van de Zwitserse staatsstructuur : het gelijkberechtigd naast elkaar bestaan van de vier ondernemingen.

Naast de woordenboeken heeft men in Zwitserland ook een taalAtlas, waarover men enigszins ingelicht behoeft te zijn om de betekenis van de Volkskunde-Atlas te beseffen, want de taalgeografie is de volkskunde-geografie merkelyk voor geweest. Nog vóór de eerste taalkaart van G. Wenker : de « Sprachkarte der Rheinprovinz nördlich der Mosel » van 1876, verscheen een artikel van Paul Meyer in de « Romania » van 1875, dat de aanleiding werd van de eerste dialect-atlas van de Zwitser Jules Gilliéron : de « Atlas phonétique du Valais romand » van 1880. Eerst zestien jaar later, in 1896, begon Gilliéron met zijn medewerker Edmont aan het verzamelen van zijn materiaal voor de baanbrekende « Atlas linguistique de la France », die in 1903 begon te verschijnen. Is het nodig hier de voordelen van het onderzoek van Gilliéron tegenover dat van Wenker te herhalen ? Gilliéron werkte met een « explorator », Wenker steunde op correspondenten. Gilliéron verenigde klankgeografie met woordgeografie, Wenker beperkte zich tot klankgeografie. Al deze methodische voordelen werden aangewend in de befaamde « Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz » door Jaberg en Jud. Ze legden nog meer de nadruk op het morfologische en het syntactische en verenigden systematisch het zakelijke met het taalkundige.

De Taalatlas van Duits-Zwitserland stoelt op deze gangmakers. Zijn stichters waren H. Baumgartner, die vroeg overleed en vervangen werd door P. Zinsli en R. Hotzenköcherle, studenten van Prof. Albert Bachmann (1863-1934). Het gezamenlijk werk begon eerst in 1937. Reeds verschenen in verschillende publicaties voorproefjes van wat de Taalatlas bij zijn verschijning belooft te zijn: een ongeëvenaarde bron van taalgeografische inlichtingen, die zowel voor de taalkundige als voor de cultuur-historicus en voor de folklorist van het grootste gewicht zullen zijn voor de oplossing van tot nog toe onopgeloste problemen.

De Zwitserse Volkskunde-atlas, die pas verschenen is, heeft de grootste verplichtingen aan zijn voorgangers op lexicografisch en taalgeografisch gebied. Hij is het werk van twee onverdroten werkers op het gebied der Zwitserse Volkskunde: Paul Geiger, de bekende uitgever van de « Internationale Volkskundliche Bibliographie », en Prof. Richard Weiss, de schrijver van de « Volkskunde der Schweiz ». Spreker verhaalt hoe het werk ontstond, dat hij sedert 1933 heeft kunnen volgen. Oorspronkelijk was het de bedoeling van de Duitse Volkskunde-atlas Duits Zwitserland in zijn onderzoek te betrekken. Prof. Richard Weiss wist zich aan die van Zwitserse zijde ongewenste annexatie-lust te onttrekken. De Zwitserse geleerden onder leiding van Prof. Jud wensden een zelfstandig werk. Deze zelfstandigheid uitte zich niet alleen in de methode der opnamen, nl. door geschoolde exploratoren, maar ook door het doorbreken der taalgrenzen. De Zwitserse Volkskunde-atlas omvat in overeenstemming met de Zwitserse Staatsstructuur gans Zwitserland met zijn vier landstalen. Dit beslist doorbreken der taalgrenzen moest voor de eerste maal in een meertalig land de gelegenheid bieden de verhouding van culturen en taalgrenzen op het gebied der volkskunde te belichten. Ook op methodologisch gebied is de Volkskunde-atlas merkwaardig door het samenwerken van de historische en de geografische methode. De materiaalverzameling voor de Atlas begon in 1937 en duurde tot 1942. De leiding gebruikte 8 exploratoren, die 387 zorgvuldig uitgekozen plaatsen van Zwitserland prospecteerden. Ze gebruikten hiervoor 150 vragen. Het resultaat ligt in ongeveer 100.000 karthotheekbladen voorhanden. De kosten beliepen ong. 28.000 Zw. Francs. Spreker weidde uit over het geografisch standpunt en het belang voor de Volkskunde van de ruimtelijke vraag. De volkskundige methode bestaat in de vereniging van de geografische, de historische, de psychologische en de sociologische beschouwingswijzen. Voor het invullen der kaarten wordt gebruik gemaakt van een vroegere enquête, Enquête I genoemd, die over 1585 vragen

liep. Spreker ontleedde beknopt de 150 vragen van de tweede enquête van 1937, Enquête II. De gestelde vragen bewijzen hoe zorgvuldig ze door de leiders en hun staf werden overwogen. Evenals de taalkaarten zijn de Volkskundekaarten « Forschungskarten ». Stelselmatig werd de puntmanier door middel van symbolische tekens boven de streepmanier (Flächenmanier) verkozen.

De techniek van de A S V (Atlas der schweizerischen Volkskunde) is voorbeeldig en dient voor volkskunde-atlassen te worden nagevolgd. Vóór 1940 bestond reeds het plan van een Europese Volkskunde-atlas, gesteund op een 20-tal typische vragen. Voor dat plan, dat door de oorlogsomstandigheden onuitgevoerd bleef, is de Zwitserse Volkskunde-atlas een voorbeeld en een prikkel. Spreker geeft hier enkele bijzonderheden over de Nederlandse Volkskunde-atlas en drukt zijn spijt uit over het gebrek aan samenwerking van de volkskundigen van de Benelux-landen. Het voorbeeld van de Zwitserse volkskundigen moge voor ons, Vlamingen, bevruchtend werken. Voor het stellen van een daad van nationale en internationale betekenis moeten we hun dankbaar zijn !

Op deze vergadering werden als nieuwe leden aanvaard : Mw Dr Th. Luykx-Foncke, Mej. S. Alderweirelt, Dr H. J. E. Endepols, Dr H. Joosen, Lic. J. Wyffels, Lic. K. Deleu, Lic. J. van Cleemput, Dr R. Derolez, Lic. L. De Scheerder, Lic. B. van Maele, E. H. De Swaef.

Vergadering van 20 Mei 1951

GROEPSVERGADERINGEN

1. *Taalkunde* — Als eerste spreker trad Dr C. DE BAERE op. Hij toonde aan hoe zekere *voornamen spot- en schimpnamen* geworden zijn. In zijn onderzoek naar het scheldrepertoire in onze oudste dramatische literatuur heeft spreker enkele schimp- en spotwoorden genoteerd, die op persoonsnamen teruggaan. Aan de hand van de teksten gaat hij de betekenis na van de tot spotnamen geworden voornamen *Jan, Hannen, Hughe, Flueren, Claes, Maes, Marcolphus* en *Maeyken*. Hij besluit, dat zulke namen hoofdzakelijk geestelijk minder bedeelden aanduiden. Hun aantal was toen nog vrij gering, maar nam in de 17de-eeuwse kluchten sterk toe. Thans zijn er vele verdwenen, maar toch zijn enkele populair gebleven of geworden ¹.

(1) Deze lezing is opgenomen in het *Album Dr J. Lindemans*, blz. 131.

Na hem deelde Dr R. DEROLEZ een en ander mede *uit de geschiedenis der runen, van Agambertus tot Mandeville*. Zijn lezing wordt in dit deel van de Handelingen volledig afgedrukt.

2. *Algemene Geschiedenis* — Dr M. A. NAUWELAERTS schetst, als eerste spreker, *de ontwikkelingsgang van ons middelbaar onderwijs in het licht van de cultuurgeschiedenis*.

In de Middeleeuwen, aldus betoogt spreker, kennen we een periode van niet-gedifferentieerd onderwijs : het Latijnse onderwijs als voorbereiding tot een meest kerkelijke bediening in de *Respublica christiana*. Middelbaar Onderwijs is er eerst — niet als term, maar in feite — als er Hoger Onderwijs bestaat in de universiteiten ; het omvat vnl. de *grammatica*, als eerste van de drie vrije kunsten van het *trivium* ; het onderwijs is een autoritatief beléren van de jeugd, zoals het « *Magister dixit* » norm was in het intellectuele leven. In de late Middeleeuwen ontstaat de « *Walsche schoel* », verre voorloper van ons handelonderwijs. De humanistische « *triviale* » school sluit aan bij die der Middeleeuwen ; zij is geen school voor het leven, ook niet voor het volk ; zij staat in parallel met *Renaissancistische* literatuur met oratorische en *mythologische* inslag ; zij was slechts heidens-klassiek aan de oppervlakte, maar in de grond christelijk gebleven. Op het einde van de 18de eeuw dringt de realistische geest van de tijd door in het onderwijs ; de exacte wetenschappen krijgen een plaats in het program, maar de eenheid van de klassiek-letterkundige opleiding gaat verloren. Het Franse onderwijs, met een nog meer vooruitstrevend program, heeft weinig betekenis, tenzij dan de verfransing van Vlaanderen. De stichting van de *Athenaea* onder Willem I (1817) is feitelijk een terugkeer naar vroegere opvattingen : de oude talen worden wederom hoofdvakken, evenwel met nieuwe vakken ernaast. In het midden der 19de eeuw begint de versnippering voorgoed ; thans staan we voor een in diverse richtingen uiteenlopend Middelbaar Onderwijs, gepostuleerd door de noden van de tijd, maar met het noodlottige gevolg, dat het geestescontact tussen de verschillende gevormde groepen van individuen steeds moeilijker wordt ¹.

Dr C. WYFFELS behandelde daarna *het probleem van de oorsprong der ambachten en de resultaten van een onderzoek op dit gebied in Vlaanderen en Brabant*.

Spreker geeft eerst een kort overzicht van de voornaamste algemene theorieën waarvan geen enkele vermocht het probleem een bevredigende oplossing te schenken : de Romeinse theorie,

(1) Lezing opgenomen in het *Album Dr Jan Lindemans*, blz. 321.

de dominale leer en de thesis van Keutgen, die de middeleeuwse ambachten geleidelijk laten evolueren uit van overheidswege opgerichte en voorafgaande organisaties. Vervolgens de theorieën van von Below en van Mickwitz, die de oorsprong der ambachten terugvoeren op het initiatief der handwerkers zelf, die daarbij gedreven werden door economische beweegredenen. Von Below gelooft dat de handwerkers tot doel hadden de ongewenste concurrentie van buitenstaanders te weren en Mickwitz houdt staande dat ze oorspronkelijk beoogden de onderlinge wedijver en de stedelijke macht uit te schakelen. Spreker verwijt aan die historici slechts één enkele ontstaansfactor in aanmerking te nemen, en vervolgens slechts het feitenmateriaal van een of twee Westeuropese landen in hun navorsingen te betrekken. Alleen het werk van Mickwitz maakt hierop een uitzondering. Deze behandelde ook de Vlaamse en Brabantse ambachten. Een grondige studie doet duidelijk uitschijnen dat zijn theorie niet op deze gewesten toepasselijk is. Van de overige theorieën verschaft alleen die van Keutgen enkele elementen, die van toepassing zijn op de Vlaamse en Brabantse ambachten. De ambachtshistorici komen hoe langer hoe meer tot de overtuiging dat alleen navorsingen, beperkt tot een lokaal of regionaal kader, alle factoren kunnen in het licht stellen, die bij de oorsprong van het ambachtswezen in meerdere of mindere mate een rol gespeeld hebben.

Spreker heeft de Vlaamse en Brabantse ambachten grondig bestudeerd. Hij meent dat er in die gebieden eerst van werkelijke (corporatieve) ambachten kan gesproken worden op het ogenblik dat groeperingen van handwerkers een zekere graad van autonomie of zelfbestuur verwerven. De precorporatieve periode eindigt in Vlaanderen in 1302; in Brabant, naar gelang van de stad, in de loop der XIVe of het begin der XVe eeuw. De overgang geschiedde overal op revolutionaire wijze.

Vervolgens vat hij de bespreking aan van de factoren die het ontstaan der ambachten in Vlaanderen en Brabant bepaald hebben. Twee factoren van primaire betekenis: het toezicht van de stedelijke overheid over handel en nijverheid, krachtens hetwelk aan de voornaamste groeperingen van handwerkers een precorporatieve organisatie opgelegd werd; de corporatieve actie der handwerkers in het kader van de door de overheid in het leven geroepen organisatie. Overal ziet men de handwerkers, tegen het einde der precorporatieve periode, medezeggenschap bekomen in de wetgeving en het toezicht over het bedrijf; ze verkrijgen een beperkt recht op vergadering en een begin van financiële organisatie. Dit alles vormde de basis van hun latere autonomie.

Twee factoren van secundaire betekenis : de militaire inrichting van de stad in het kader der ambachten. Dit was het werk der ambachtslieden tegen de zin der overheid in. De handwerkers vonden er een krachtige steun in tijdens hun strijd voor autonomie. Ten slotte de ambachtsbroederschap waarvan de betekenis niet mag overschat worden. De broederschap bestond naast en buiten het economische ambacht, niettegenstaande de leden in beide dezelfde waren. Nergens ziet men uit een broederschap een autonoom ambacht ontstaan. Tijdens de precorporatieve periode dienden de broederschappen als verweerorganismen tegen de overheid, vooral ter gelegenheid van stedelijke revoluties. Misschien werden in de algemene vergaderingen der broederschappen, op onwettelijke wijze, ook ambachtsaangelegenheden besproken ¹.

3. *Klassieke Philologie en Geschiedenis.*

Prof Dr A. CARNOY hield een uiteenzetting over de *Latijnse botanische woordenschat ten tijde der invasies*. Hij toont hierbij aan hoe voor de bomen *eik, beuk, olm, es, linde, populier* e.a. in onze gewesten concurrentie ontstond tussen de Germaanse en de Romaanse benamingen en hoe in het ene geval de Germaanse vorm, in het andere de Romaanse heeft gezegevierd, terwijl vermengingen plaats hadden. Spreker gaf daarenboven een inzicht in de plantengroei van onze streken voor duizend jaar.

Na hem handelde Dr P. IVENS over het probleem der *grammaticale begrippen in verband met het Latijn*. Zijn lezing is in dit deel van de Handelingen opgenomen.

4. *Moderne Philologie en Literatuur* — De aangekondigde lezing van Dr G. DEGROOTE moest, wegens ziekte van de spreker, wegvallen ; ze verscheen in *Kultuurleven* ². De enige spreker was P. Lic. L. MEES OFM. Hij handelde voer « *Het boexken vander missen* » door Gerrit Vander Goude, Minderbroeder-Observant (1506).

Een volksdevotieboekje, als dus de spreker, dat in de eerste helft van de 16^e eeuw veel succes kende, is Gerrit Vander Goude's « *Boexken vander Missen* ». Voor de eerste maal verschenen te Gouda in 1506, werd het vóór 1550 nog 15 maal geheel of gedeeltelijk herdrukt, en vertaald in het Latijn, Frans en Engels. Het werkje is ingedeeld in 3 boekjes : een eerste met korte onderrich-

(1) De integrale studie van Dr Wyffels werd intussen uitgegeven door de Koninklijke Vlaamse Academie onder de titel « *De Oorsprong der Ambachten in Vlaanderen en Brabant* » (Klasse der Letteren, Verhandelingen, nr 13, 1951).

(2) XIXe jrg. (1952), Januari- nr, pp. 19-34, onder de titel : « *Erasmus over Oorlog en Vrede* ».

tingen over alles wat een eenvoudig man moet weten over de H. Mis ; het tweede een allegorisch-memoratieve methode om de H. Mis te volgen, met 66 houtsneden ; het derde met onderrichtingen over H. Communie en Biecht. Over de schrijver is alleen bekend dat hij Minderbroeder-Observant was, waarschijnlijk afkomstig van Gouda, waar hij wellicht enkele jaren verbleef in het Observantenklooster ; vermoedelijk is hij te vereenzelvigen met Gerhard von Gouda, die in 1513 te Brühl bij Keulen overleed.

Een onmiddellijke bron voor het tweede boekje, de mismethode, konden we nog niet ontdekken. Voor het plan heeft de schrijver zich wel laten inspireren door zijn Hongaarse medebroeder, schrijver van een paar sermoenenbundels met als titel « Biga Salutis ». Uit de gebeden spreekt de geest van vele 15e-eeuwse niet-liturgische getijdenboeken over het leven en lijden van Christus. Ook om zijn meer dan 60 houtsneden is dit boekje merkwaardig.

PLENO-VERGADERING

Nadat verschillende punten van administratieve aard afgehandeld waren, trad Mr Dr L. Th. MAES als spreker op met een lezing over *Middeleeuwse strafbedevaarten en 20ste-eeuwse reizigers uit de Zuidelijke Nederlanden naar Santiago en Compostella*. De tekst van deze lezing verschijnt in dit nummer van de Handelingen.

Werden als nieuwe leden opgekozen : Lic. Fr. Demey, Lic. R. de Roo, Lic. W. Thys, Dr P. Halleux, Dr A. Nivelles, Lic. H. Leclercq, de heer G. Burssens, Dr G. De Smet, Dr Paardekooper en Dr Des. Denys.

In Memoriam

MEVR. DR PAULA STERKENS-CIETERS

Mevr. Dr Paula Sterkens-Cieters werd op 10 Juni 1902 te Aalst geboren en overleed op 8 December 1950 te Antwerpen. Ze behaalde aan de Rijksuniversiteit te Gent, in 1924, het doctoraat in de Germaanse Filologie. Van 1925 tot 1929 was zij lerares aan het Gemeentelijk Lyceum te Elsene ; van 1929 af aan het Gemeentelijk Meisjesatheneum, later Koninklijk Lyceum, te Antwerpen.

De lof van deze « onwaerdeerlycke vrouwe », om haar tactvolle en rustige bescheidenheid, haar rijke gaven, haar christelijke geoemoedsadel, om de vormende invloed die van haar persoonlijkheid

als docente uitging, werd reeds in menig ontroerend rouwartikel vertolkt.

Uit haar veelzijdige culturele en pedagogische activiteit wensden wij nog even te herinneren aan de vele hoogstaande publicaties van haar hand, zoals : *Prudens van Duyse*, Antwerpen, Dirix 1929 ; *Antwerpen in de Letterkunde*, Verhandeling der K.V.H.U., 1937 ; *Bloemlezing uit Prudens van Duyse*, Klassieke Galerij, Antw., De Nederl. Boekh., 1942 ; *Volkskleederdrachten in Vlaanderen*, Antwerpen, De Sikkel, 1935 ; aan voortreffelijke schoolboeken als *Schrijfsters uit Nederland* (bloemlez.), Antw., De Sikkel, 1941 ; *Taal en Taalinzicht*, Brussel, De Boeck, 1949 ; *Het Stellen van Brieven voor het Middelbaar Onderwijs*, Brussel, De Boeck, 1950 — benevens bijdragen in verschillende tijdschriften.

Sedert 1931 lid der Zuidnederlandse Maatschappij, hield zij op 6 April 1934 een lezing : *Onze Vlaamse Volkskleederdrachten*, en op 15 Maart 1937 *Antwerpen in de Nederlandse Letterkunde*. Ze was een van onze trouwste leden en in 1946, na het overlijden van Jozef Simons, penningmeesteres geworden, nam zij deze taak waar met de haar ingeboren beminnelijke nauwgezetheid en toewijding. Haar vroegtijdig heengaan laat een grote leemte in onze rangen. Met ware dankbaarheid zullen wij haar steeds blijven gedenken.

PROF. DR H. VAN DE WEERD

Geboren te Elen op 5 November 1878, overleed te Brussel op 30 Mei 1951. Hoogleraar te Gent sedert 1923, was hij aldaar o.m. voorzitter van het Instituut voor Archeologie en Kunstgeschiedenis. Doceerde met veel gezag en vormde op het gebied van de oude geschiedenis, de archeologie en de antieke kunst een pleiade van bekwame leerlingen. Hij leidde — samen met Prof. Dr J. Breuer — het eerst in ons land, volgens moderne wetenschappelijke opvatting, grootscheepse opgravingen. Zijn voornaamste werk is : *Inleiding tot de Gallo-Romeinse Archeologie der Nederlanden*. Sedert jaren was hij lid van onze vereniging. Als eenvoudig en wijs man, een universitair van formaat, zal hij in onze herinnering leven.

Middeleeuwse Strafbedevaarders en Twintig- eeuwse Reizigers naar Santiago de Compostella en O. L. Vrouw van Finisterra (A)

door

Mr Dr L. Th. MAES,
lid der Maatschappij

*Aan rector Luis Legaz en de Professoren Camilo Barcia Trelles,
Paulino Pedret Casado, Luis Garcia Arias, D. Alvaro d'Ors y Perez
Peix, Angel Lopez-Amo Marin, Manuel Remuñan Ferro, José Bonet
Correa-Calderon, en al de andere Compostelaanse vrienden.*

Men zou wel vermetel mogen genoemd worden om een zo belangwekkend onderwerp uit de Cultuurgeschiedenis als dit der middeleeuwse strafbedevaarten naar Santiago de Compostella opnieuw te behandelen na de publicatie over enkele jaren — in 1948 — van het meer dan meesterlijk werk in drie delen van de heren Vazquez de Parga, Lacarra en Uria over de « Peregrinaciones a Santiago de Compostela »¹. Want dit prachtig werk, waardig om te worden vergeleken met de meest fundamentele studies van de Europese cultuur- en rechtsgeschiedenis — dat trouwens de prijs Francisco Franco, de hoogste Spaanse wetenschappelijke onderscheiding bekwam — ontleedt op een zeer wetenschappelijke en zeer volledige wijze al de facetten der bedevaarten naar het Jeruzalem van West-Europa. Mgr L. Duchesne², Joseph Bédier³ en Meredith-Jones⁴ hebben na pater Fita en J. Vinson⁵ de lof bezongen van Santiago en zijn Codex Calextinus of Liber Sancti Jacobi op litterair, vooral op episch gebied, terwijl Emile Mâle⁶ op schitterende wijze de uitstralingskracht heeft weten aan te tonen, die op kunst- en archeologisch gebied uitgegaan is van de beroemde stad en haar prachtige kathedraal. Na deze meesters hebben vele andere geleerden het belang van Santiago, de Kathedraal en de Codex aangetoond,

(A) Referaat gehouden op de Plenaire vergadering der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde in de Universitaire Stichting te Brussel, op 30 Mei 1951.

(1) L. VAZQUEZ DE PARGA, J. M. LACARRA, J. URIA, *Las Peregrinaciones a Santiago de Compostela* (Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Escuela de Estudios Medievales), Madrid, 1948-1949, 1450 p.

(2) L. DUCHESNE, *Sr Jacques en Galice* (*Annales du Midi*, 1900, p. 145-180)

(3) J. BÉDIER, *Les légendes épiques*, t. III, Parijs, 1912.

(4) M. MEREDITH-JONES, *Historia Karoli magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin*, Parijs, 1936.

(5) R. E. FITA en J. VINSON, *Le codex de Saint-Jacques de Compostella*, Parijs, 1882.

(6) E. MALE, *L'art religieux du XIIme siècle en France*, Parijs 1922.

zowel op zuiver-historisch en hagiographisch gebied als op dit der menselijke aardrijkskunde, der topographie, der beschavings-geschiedenis en der filologie⁷.

Moet er evenwel aan herinnerd worden dat Santiago de Compostella, waarvan de *Liber Sancti Jacobi* getuigt, dat zij is « de zeer uitstekende stad van de apostel, vol van merkwaardigheden, die het waardevol lichaam van St Jacob bewaart, en daarvoor aangezien wordt als de gelukkigste en edelste van alle Spaanse steden »⁸, nog immer een grote aantrekkingskracht uitoefent op zeer brede lagen van onze bevolking, en dat deze dichtelijke naam voor de rechtshistoricus iets magisch, iets éigns, iets onvergelykelijks oproept⁹. Het is daarom dat ik het grote voorrecht geniet voor zo een vooraanstaand auditorium het probleem vanuit het rechtshistorisch oogpunt te benaderen en mij alleen bezig zal houden met de straf- en rechterlijke bedevaarders.

In feite ontmoet de rechtshistoricus, die de talrijke registers en bundels uit de rechtspraktijk van het Herfsttij der Middeleeuwen in de grote steden der Zuidelijke Nederlanden overloopt, bijna op elke bladzijde bloed, wrede folteringen, dood- lijf- en ontorende straffen. Dit hoeft ons niet te verwonderen, daar de basis van heel het middeleeuwse strafstelsel enerzijds gesteund was op het idee der vergelding, d.w.z. het beginsel dat het misdrijf moest vergolden worden en de dader voor het door hem bedreven kwaad moest lijden, en anderzijds dat het meer gericht was op afschrikking dan op verbetering. Men merkt dat de rechters leefden in een tijd, waarin het geweld heerste, geen enkele weg veilig was en geen enkel voor roof gevrijwaard bleef. Straffen moesten uitgedacht worden, die indruk maakten, die sterk op de verbeelding inwerkten en voor de vreselijke door de misdadigers gepleegde pijnigingen niet moesten onderdoen. De door de rechters uitgedachte folteringen overtroffen dikwijls in wreedheid en geraffineerdheid de door de gemeenste schurken begane martelingen; het had er soms alle schijn van, dat zij de bloeddorstige inbeelding van het geboefte trachtten te overtroeven. De overheid zorgde voor « moraliserende kijkspelen » — levendiger dan enig geschilderd « exempel » of dan enige dodendans — waarin de

(7) Zie de uitgebreide bibliographie over het Compostella-probleem in L. VAZQUEZ DE PARGA, J. M. LACARRA, J. URÍA, *Peregrinaciones a Santiago*, t. III, p. 167-194.

(8) *Liber Vus Sancti Jacobi Apostoli*, cap. VII, fol. 2 verso.

(9) L. Th. MAES, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires des Pays-Bas méridionaux à Saint-Jacques de Compostelle* (Boletín de la Universidad de Santiago de Compostella. Santiago, 1948, nrs 51-52, p. 15 sq) en *Las peregrinaciones expiatorias y judiciales de los Países Bajos meridionales a Santiago de Compostela*. (Compostela, Santiago, Clavijo 1951, p. 5 sq).

straffen op de meest dramatische wijze werden voorgesteld¹⁰. In deze justitiële wreedheid lag geen ziekelijke perversiteit; wat daarbij vooral treft, is de dierlijke, verstompte jolijt, de kermispret, die het volk er in vond¹¹.

Men kijkt dan ook enigszins verwonderd op wanneer men tussen al deze folteringen en wrede sancties een eerder sympathieke straf ontmoet, deze welke door de rechters uit de 14e en 15e eeuw het meest werd toegepast bij de repressie der meest verschillende misdrijven: de strafbedevaart.

Sinds de hoge Middeleeuwen is de toepassing der strafbedevaarten ingevoerd geweest in de kerkelijke rechtspraak, ten dele, schijnt het, onder invloed der « penitentiales » of boeteboeken. Immers een der door de Kerk meest gebruikte straffen was de verbanning: in een eerste fase van de Canonieke rechtspraak werd de schuldige eenvoudig verwijderd, zonder dat hem een verblijfplaats of zelfs een te bereiken doel werd aangewezen; maar weldra, ten dele onder invloed der heiligenverering, werd aan de veroordeelde regelmatig opgelegd om, gedurende zijn verbanningstijd, de beroemde heiligdommen te bezoeken; eindelijk, als strafmaatregel, schijnt het, bepaalde men de plaats welke de veroordeelde moest bezoeken¹².

Het succes welke de bedevaarten als straf in het Canonieke recht genoten is zonder twijfel toe te schrijven aan het veelvuldig gebruik dat hiervan een instelling maakte, gevestigd in het zuiden van Frankrijk, maar waarvan de uitspraken een echo vonden tot ver over onze grenzen: de rechtbank der Catharreninquisitie te Toulouse. In haar gewone rechtspraak erkende deze rechtspraak vooral twee soorten bedevaarten, volgens de keuze der inquisitoren opgelegd: de « peregrinaciones mayores », t.t.z. St Thomas van Kantelberg, de Drie Koningen te Keulen en Sint Jacob te Compostella, en twintig « peregrinaciones menores » welke de inquisitoren bij een der grotere bedevaarten konden voegen.

Van uit Frankrijk verspreidde zich deze instelling naar de Zuidelijke Nederlanden. Immers wij treffen de eerste veroordelingen tot strafbedevaarten, uitgesproken door een wereldlijke rechter aan te Doornik, stad met een Frans recht. In de geschreven

(10) Men hoeft slechts te denken aan de Triomf van de Dood van Breughel, aan de « Dodendans » van Dürer, van Hans Holbein de Jonge, van het Campo Santo te Pisa, van het Kerkhof der Onschuldigen te Parijs, van de kerk te Breitenwang (Tirol), van Goya, van Rethel en anderen.

(11) Cfr. L. Th. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk Strafrecht. Bijdrage tot de Rechts- en Cultuurgeschiedenis der Nederlanden*. Antwerpen en 's Gravenhage, 1947, in-8°, XXII + 832 p. en twaalf buitentekstplaten.

(12) E. VAN CAUWENBERGH, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen-âge*, Leuven, 1922, p. 2.

documenten van het Luikse recht treffen wij echter de eerste vaste regels aan voor de toepassing der bedevaarten als wereldlijke straffen. De praktijk nam weldra een zeer grote uitbreiding¹³: Te Gent werden gedurende tien jaren, van 1350 tot 1360, duizend driehonderd zes en zeventig vonnissen naar 133 verschillende bedevaartplaatsen uitgesproken¹⁴, terwijl te Antwerpen, van 1415 tot 1513 ongeveer 2450 vonnissen tot bedevaarten werden gewezen¹⁵.

In de 15e eeuw werd de bedevaartstraf uitgesproken voor alle delicten, waarvoor de doodstraf niet was voorzien. Men staat zelfs verwonderd wanneer men vaststelt voor welke kleine redenen de middeleeuwse rechters de delinquenten wegzonden naar bedevaartplaatsen die op vele honderden Km. afstand gelegen waren: zo zonden Mechelse schepenen in 1429 een man naar Roc-Amador, op een afstand in rechte lijn van ongeveer 900 km — ik citeer hier de letterlijke aantekening van de schout — « calengié de ce quil deffendy à Jehan Wittoc, son voisin, de passer de son chaer par ung chemin, qui appartenoit audit Guillaume, dont plainte en fu faite à l'escoutète »¹⁶, terwijl anderen naar Compostella — op een afstand van ongeveer 2000 Km. — werden gezonden, om nachtlawaai gemaakt te hebben op straat¹⁷.

De wereldlijke rechtbanken namen voor hun rekening, niet uit eenvoudige navolging, maar om te voldoen aan een werkelijke noodzakelijkheid, een praktijk over die zij sinds lang en tot in de minste bijzonderheden geregeld vonden in de Canonieke en inquisitoriale rechtspraak. In welk tijdvak ontmoeten wij de eerste toepassingen van deze sancties in het gemeenterecht? Het past hier, zoals hoger opgemerkt werd, een onderscheid te maken tussen het geschreven strafrecht en de gewoonterechterlijke rechtspraak. De bedevaarten werden vóór alles toegepast ten gevolge van vredes- en zoencontracten, gesloten ofwel tussen een beledigde heer en zekere van zijn onderhorigen, ofwel tussen twee families die vijanden geworden waren ten gevolge van een doodslag. Over het algemeen vindt men de eerste geschreven sporen dezer straf-

(13) E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*, p. VII.

(14) A. VAN WERVEKE, *Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders*, Gent, 1932, p. 71.

(15) Volgens de inlichtingen van Dr A. Van Schevensteen, die het eerste Correctieboek (1415-1513) te Antwerpen heeft samengevat. Cfr. J. GESSLER, *Losse aantekeningen over de boesebedevaarten uit Loonsche en andere bescheiden*. Overdruk van « Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg à Maestricht », dl. LXXVII, 1941, p. 63.

(16) Rijksarchief te Brussel, *Rekenkamer*, nr 15.663.

(17) Stadsarchief te Mechelen, Register *Bannen, Submissiën, Correctiën*, 1441-1570, fol. 148.

bedevaarten onder vorm van records of leringen in de schepenregisters. Hier ook is de praktijk de letter van de wet voorafgegaan. Slechts in het begin der 14e eeuw en namelijk in de Statuten van de Stad Luik in 1326 vinden wij de definitieve intrede der bedevaarten in de wettelijke of statutaire bepalingen van het Luiker strafrecht ; het getal der uitgevaardigde straffen nam gedurig toe, zodat het tijdens de 15e eeuw een lange reeks van bedevaarten vormde, die als straf aan allerlei delicten werd opgelegd, vanaf de doodslag tot aan de minste politieovertreding.

In Vlaanderen daarentegen vormden de uitdrukkelijke bepalingen der geschreven gewoonten op dat punt eerder zeldzame uitzonderingen ; maar de lange afkooplijsten met vast tarief tonen ons zeer duidelijk het belang aan welke deze soort straffen in de 14e en 15e eeuwen hadden verworven. Merken wij terloops op dat in Vlaanderen de bedevaarten veel meer werden aangewend als gevolg van een « compositio », als een verzoeningsmiddel dan als een straf opgelegd door de wetgever wegens dit of geen wanbedrijf.

In de Brabantse gemeenten, aldus het overgangstype vormend tussen het Luikse en Vlaamse recht, werden de bedevaarten nu eens als verzoening, dan weer als gevolg ener regelmatige strafprocedure aangewend ; slechts veel later, op het einde der 14e eeuw, vinden wij daaromtrent de eerste bepalingen.

Volgens de strafregisters, die nog in de archieven van de meeste steden der Zuidelijke Nederlanden bestaan, hebben de rechters de delinquenten gezonden naar bedevaartplaatsen gelegen in de meest verscheiden streken van Europa en Azië ; de aangeduide plaatsen waren gelegen in de Zuidelijke Nederlanden zelf, in Frankrijk, Duitsland, Engeland, Schotland en Ierland, Portugal, Spanje, Zwitserland, Midden-Europa (Bohemen en Hongarijë), Polen, Noord-Europa (Estland en Noorwegen), Noord-Afrika, het Nabije-Oosten en Indië.

In het land van Luik kent men niet meer dan tien verschillende bedevaartplaatsen ; in Vlaanderen daarentegen vinden wij zeer uitvoerige lijsten : in Dendermonde bedraagt de lijst 134 namen ; in Gent 177 ; in Aalst eindelijk treft men 181 verschillende bedevaartplaatsen aan ¹⁸.

De voornaamste Spaanse bedevaartplaatsen, waarheen de Belgische rechters de delinquenten verwezen, waren O.L.Vrouw van Ghadelour (in Navarra) (Bergen) en O.L.Vrouw te Ronceveaux, in Navarra (Aalst, Dendermonde en Gent), de Hl. Verlosser in

(18) Cfr. L. Th. MAES, *Vijf Eeuwen*, p. 439.

Asturië (Aalst, Antwerpen, Dendermonde, Gent en Oudenaarde), O.L.Vrouw te Barcelona (Lier), St Dominicus van Estramadura (Grote Raad te Mechelen) en O.L.Vrouw van de Berg vóór het koninkrijk Aragon (Bergen). Maar de door de strafbedevaarders van ons land meest bezochte provincie was Gallicië met St Martha te Ortiguera (Aalst en Gent), de kluis van de Hl. Willem van Finisterra (Aalst en Gent), O.L. Vrouw van Finisterra (Antwerpen, Aalst, Gent, Lier en Mechelen), en vooral St Jacob te Compostella en Padron, het noodzakelijke complement voor de bedevaarder naar Compostella, zoals blijkt uit het disticon : « *Quen va Santiago e non va a Padron / O faz romeria o non* »¹⁹ (Aalst, Antwerpen, Brugge, Brussel, Diest, Dinant, Gent, Grimbergen, Dendermonde, Doornik, Mechelen, Oudenaarde, St Truiden, Tongeren, Valencijs, Vilvoorde en Ieperen).

De plaats waar het lichaam van de H. Apostel Jacobus zich bevond, die met St Nikolaas, St Antonius en St Maarten een der meest populaire heiligen was der Middeleeuwen, en waaraan zeer vele kerken en straatnamen ten onzent heden de herinnering voortbewaren, was ongetwijfeld het meest bekende bedevaartoord door de rechters der Zuidelijke Nederlanden. En dat hoeft niet te verwonderen. Santiago is immers het oudste en beroemdste bedevaartoord van Spanje. St Jacob of San Jago is trouwens nog de nationale patroon van Spanje en « Santiago » was destijds de strijdkreet der Spanjaarden tegen de Moren.

Volgens de legende heeft St Jacobus de Meerdere Spanje bekeerd en zou hij geland zijn te El Padron — op enkele tientallen kilometer van Santiago — en na gedurende zeven jaren in Gallicië te zijn gebleven, keerde hij terug naar het Nabije Oosten, na heel het schiereiland te hebben doorkruist. Na zijn martelaarsdood in 44 in Palestina op bevel van Herodes, scheepten zijn leerlingen zijn lichaam te Jaffa in, en een weinig later strandde het schip aan de monding van de Ulla te Iria Flavia. De streken van de Ulla en de Tambre zijn, volgens de traditie, de eerste Spaanse gewesten geweest, die tot het Christendom zijn overgegaan. Het graf dat men aan de apostel alsdan oprichtte op de Pico Sagro werd echter gedurende de vervolgingen der derde eeuw verlaten.

De traditie wil dan verder dat in de 9e eeuw de verschijning ener ster op wonderbare wijze zou hebben aangeduid waar zich het lichaam van de apostel bevond, hetwelk dan naar de plaats werd overgebracht, waarrond zich een belangrijke stadskern heeft

(19) J. VIEILLIARD, *Le Guide du Pèlerin de St Jacques de Compostelle*, Macon, 1938 et 1950, p. 138, note 6; et L. VAZQUEZ DE PARGA, J. M. LACARRA, J. URIA, *Peregrinaciones a Santiago de Compostela*, I, p. 218.

gevormd : vandaar de naam van Campus Stellae (Sterrenveld), wat door corruptie Compostella werd.

Nauwelijks had paus Leo III aan de hele christenheid het nieuws van het terugvinden van het lichaam van de Hl. Apostel bekend gemaakt, of millioenen bedevaarders en kooplieden van alle landen stroomden toe om de overblijfselen van de heilige, welke zich onder de grote altaar van de kathedraal bevonden, te vereren.

Ook bij ons was deze verering zeer vroeg bekend. Reeds in 1014 werden relieken van St Jacob door een monnik van Santiago naar Luik overgebracht en aldaar in de St Jacobskerk vereerd²⁰. Brugge, Gent, Antwerpen, Leuven, Doornik en Brussel hebben nadien kerken gebouwd, toegewijd aan de grote apostel.

In de 11e eeuw schonk Alfons VI aan zijn oudste dochter Doña Urraca, gehuwd met graaf Reimond van Bourgondië de graafschappen Gallicië en Portugal. Aan dit hof leefde dan de grote figuur Diego Gelmirez, bisschop benoemd in 1100, en sinds 1120 eerste aartsbisschop van Compostella. Onder deze merkwaardige figuur namen de bedevaarten een geweldige uitbreiding en paus Calixtus II schonk aan Compostella het zeer grote voorrecht van de volle aflaat. Aldus begon voor Santiago een tijdperk van intense geestelijke betrekkingen met Europa. Hierover kan men in de Codex Calixtinus lezen : « er bestaat noch taal, noch dialect, welke men te Santiago niet kon horen ».

De populariteit van Compostella onder de zuidnederlandse rechters der 15e eeuw blijkt duidelijk uit de vaststelling dat tussen de « peregrinaciones mayores » er te Mechelen gedurende een bepaalde periode 132 veroordelingen naar Compostella werden uitgesproken, en slechts 72 naar Rome, 24 naar Milaan en 21 naar Cyprus.

Vier grote wegen — de *camina de Santiago, les chemins de St Jacques* — welke van verschillende punten uit Frankrijk, zich langs beide flanken van het Centraal Massief uitstrekten, centraliseerden de stroom der vrome bedevaarders uit West-Europa. En onder hen waren er velen die deze lange reis van ongeveer 2000 Km. maakten naar het Westerse Jeruzalem ingevolge een rechterlijke veroordeling.

Wanneer in geval van grote misdrijven, zoals doodslag en heiligschennis, de schuldige veroordeeld werd om een bedevaart naar Santiago te ondernemen, werd hij dikwijls verplicht om van

(20) Le doyen SCHOOLMEESTERS, *Les origines de l'église St Jacques à Liège*. Conférence à la Soc. d'art et d'hist. Luik, 1887. Ik dank mijn collega, Dr J. Van Cleemput, te Antwerpen, die mij deze inlichting bezorgde.

één ²¹ tot drie jaar in de stad te verblijven ²². In het land van Luik heette dit de « stuit ». Hieruit blijkt duidelijk dat de strafbedevaart niet altijd een verbeteringsdoel beoogde. Het was alsdan eerder een vorm van verbanning ²³.

Soms ook werden veroordelingen tot dubbele bedevaartstraffen uitgesproken, bv. tweemaal naar Compostella ²⁴ of naar Rome en naar Compostella ²⁵ of naar Roc-Amadour en naar Compostella ²⁶, of naar Compostella en naar Chyprus ²⁷. Zelfs driedubbele bedevaarten, naar Wilsnaeken, Rome en Compostella staan in de rechterlijke registers aangetekend. In zulke gevallen moest de veroordeelde aan zijn rechters het bewijs tonen dat hij de eerste bedevaart had volbracht, alvorens hij de tweede mocht aanvangen.

In de aanvangsperiode van haar toepassing, kon de strafbedevaart niet afgekocht worden ²⁸. Later werd dit mogelijk volgens een vast tarief, tenware uitdrukkelijk bepaald was dat de schuldige persoonlijk de reis moest ondernemen ²⁹. Verschillende lijsten, die de verkoop tarifieren, zijn in de 14e en 15e eeuw bewaard. De bedevaarten waren afkoopbaar telkens de veroordeelde niet verplicht was door een formele verklaring, zelf de opgelegde reis te voltrekken. Deze sancties brachten aldus op een bedekte wijze financiële voordelen aan de heer en de stad. De mogelijkheid van afkoop bevoordeligde de meer begoede volgens de regel « Qui non habet in aere, luet in pelle ». In het geval de bedevaart moest gedaan worden « ten profijte » van de benadeligde partij, was deze afkoop slechts mogelijk bij wederzijds accoord ³⁰. De rechters eisten vanwege de veroordeelden waarborgen tot een goede uitvoering. In 1275 werd een inwoner van Doornik, Jean de Beaurepaire, die veroordeeld was tot een bedevaart naar Compostella wegens smaad aangedaan in aanwezigheid van de stadsraad, verplicht om zeven personen te zoeken, die zich zouden borg stellen voor de

(21) Stadsarchief te Gent, Register *Bouc vanden crisme*, 1512-1523, 8 October 1515: « te gaen wonene ende vulcomelick te residerene binnen der stede van St Jacobs in Compostellen, een jaer lanc gheduerende ».

(22) Stadsarchief te Mechelen, Register *Bannen, Submissiën, Correctiën*, 1441-1570, fol. 66 verso (1449); fol. 108 verso (1466); Rijksarchief te Brussel, *Rekenkamer*, nr 15.665 (1480).

(23) Stadsarchief te Mechelen, *Bannen*, etc., fol. 126 (1470).

(24) *Ibid.*, *passim*.

(25) Cfr. J. GESSLER, *op. cit.*, p. 19, etc.

(26) Stadsarchief te Mechelen, *Bannen*, fol. 191 verso (1544).

(27) Stadsarchief te Mechelen, *Bannen*, etc., fol. 173 (1528); Rijksarchief te Brussel, *Rekenkamer*, nr 15.665 (1472).

(28) Stadsarchief te Mechelen, *Corebrief* van het begin der 14e eeuw, art. 13 (fol. 3); art. 15 (fol. 3 verso-4); art. 16 (fol. 4); art. 17 (fol. 4 verso).

(29) Rijksarchief te Brussel, *Rekenkamer*, *passim*.

(30) Stadsarchief te Mechelen, *Bannen*, etc., fol. 6 (1441); fol. 10 (1441).

uitvoering van zijn reis³¹. Maar de meest voorkomende vorm der waarborg bestond in de storting ener geldsom in handen der magistraten³². Wat meer is, de waarborg en de afkoopsom werden meer en meer vermengd, en vanaf de 15e eeuw, deed men, bij voorbaat de met de afgekochte bedevaart overeenstemmende som betalen, terwijl men bereid was aan de veroordeelde de gestorte som terug te betalen tegen afgifte van het bewijsstuk, dat de reis volbracht was³³. In eerder zeldzame gevallen, werd de ontneming van het burgerrecht als waarborg geëist³⁴.

Het Luiker recht bepaalde verder dat een gehuwde vrouw, die vóór haar huwelijk tot een bedevaartstraf was veroordeeld, deze reis kon laten betalen of uitvoeren door haar echtgenoot, indien deze hiermede accoord ging³⁵.

De weigering om een opgelegde bedevaart uit te voeren werd soms met de dood bestraft³⁶, dikwijls met vreselijke verminkingen, zoals afkapping der rechterhand, van een vinger, van de eerste vingerleden, van een of twee oren, de uitsteking van een oog, of de doorsteking van het onderste kaaksbeen³⁷; bij vrouwen dreigt men gewoonlijk met levende begraving³⁸. Naast lichamelijke straffen voorzagen de schepenen-rechtbanken ook de verbanning. Aldus werd de delinquent, die niet binnen de dertig dagen naar Santiago optrok, voor vijf jaren verbannen. De « Paix de St Denis » te Luik in 1382 bepaalde dat de schuldige, die binnen de dertig dagen de afkoopsom niet betaalde, een nieuwe reis naar Santiago verbeurde, zonder echter hierdoor in zijn eer te zijn aangetast.

In welke voorwaarden werden deze bedevaarten nu uitgevoerd ?

Gewoonlijk moest de veroordeelde zich binnen een zeer beperkte tijdsruimte op weg begeven : binnen drie dagen, vóór zonsondergang. Te Luik en ook in andere plaatsen moest de reis naar San-

(31) Cfr. G. DE NECHONDEL, *Etude sur le droit criminel en vigueur dans la ville de Tournai et le Tournaisis aux XIIme et au XIIIme siècles*, dans le Bull. de la Soc. Hist. et Litt. de Tournai, t. XXIV, 1890-1892, p. 119.

(32) P. DE PELSMAEKER, *Régistres aux Sentences des échevins d'Ypres, Bruxelles*, 1914, nr 325, p. 173 : « en lequele pais fut pourtratiet que li dis Jehan iroit à Saint Jacque en Galisse, sous lequel voiage fu mis dedens quant il deverait mouvoir, dont Jehan donna pièges ».

(33) J. STRAVEN, *Inventaire analytique et chronologique des Archives de la ville de Saint Trond, Sint-Truiden*, 1889-1892, 1 Augustus 1435 : « een wech Sint Jacops in Compostelle, te porren metter sonnen oft daervoer gepandt te syne, heren ende stadt half » (*Nachtegael*, f° 46).

(34) J. STRAVEN, *op. cit.*, t. I, p. 316 (*Nachtegael*, f° 48 verso).

(35) Cfr. E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*, p. 174.

(36) Stadsarchieef te Mechelen, *Corebrief* van de aanvang der XIVe eeuw, art. 13 (fol. 3).

(37) Cfr. E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*, p. 181.

(38) *Ibid.*

tiago binnen de 40 dagen aangevat worden. De weigering om op de bepaalde dag te vertrekken werd streng beboet³⁹. In geval van ziekte kon de veroordeelde aan de rechters de toelating vragen om zijn vertrek uit te stellen tot veertig dagen na zijn herstel.

Vóór zijn vertrek en nadat hij gezworen had dat hij slechts in het land zou terugkeren na zijn bedevaart te hebben volbracht, nam hij plechtig afscheid van zijn rechters, waarvan hij zijn reiszak, een kalebasfles, zijn met ijzer beslagen pelgrimsstaf, en een vrijgeleide ontving om hem aan het medelijden der godsdienstige overheden en vooral der kloosterabten aan te bevelen⁴⁰. Slechts uitzonderlijk verleende de gemeente een geldelijke bijdrage aan de bedevaarder.

Zo trok de pelgrim al biddend en het Compostellabedevertied zingend⁴¹, langs de lange St Jacobswegen. Hij droeg een brede vilt-hoed met brede boorden, waaraan na de reis het bewijsstuk en de St Jacobsschelp werden bevestigd. Deze schelp herinnerde aan een ridder van de Pimentelfamilie, die het lichaam van de apostel volgde, dat door zijn leerlingen naar Gallicië werd gedragen, en door een zee-arm nabij Comiña moest waden, en toen hij aankwam, samen met zijn paard, met zeeschelpen bedekt was. Vandaar het spreekwoordelijk gezegde, bij een 17-eeuwse lexicograaf als vraag en antwoord voorgesteld: « A qui vendez-vous vos coquilles ? — A ceux qui viennent de Saint-Jacques »⁴².

Men verkocht deze bedevaartschelpen — de bekende « coquilles de St Jacques » — in de bedevaartplaats zelf, maar ook te Parijs, waar o.a. aan de Pont-au-Change een belangrijk fabricatiecentrum ontstond, dat de bedevaarders moest voorzien; en daar men op de Seineboorden natuurlijk geen echte zeeschelpen kon voortbrengen, kwam men op de gedachte loden of zinken schelpen van dezelfde grootte en vorm te verkopen⁴³.

Verder droeg de bedevaarder een grove wollen mantel, waarop een gekleurd kruis was genaaid. Aldus uitgedost, door de bevolking smalend « schelpendrager » genoemd, was hij het voorwerp van de spot van het gepeupel gedurende zijn doortocht doorheen

(39) Stadsarchief te Luik, *Paix des Clercs*, 1287, art. 30; *Nouveau Secte*, 1394; *Régiment des bastons*, 1422; *Coutumes de Liège*, I, p. 401; II, p. 87 en 141.

(40) Cfr. J. VINCKE, *Geleitbriefe für Deutsche Pilger in Spanien*, in G. SCHREIBER, *Wahlfahrt und Volkstum*, Dusseldorf, 1934, p. 258-265.

(41) *Les chansons des Pèlerins de Saint Jacques*. Imprimé à Compostelle. Troyes, 1718.

(42) FLEURY DE BELLINGHEM, *L'Étymologie ou explication des proverbes français*, Den Haag, 1656, I, p. 60 (aangehaald bij J. GESSLER, *op. cit.*, p. 51).

(43) A. LOCARD, *Recherches historiques sur la coquille des pèlerins*, Lyon, 1888, p. 20; E. THEODORE, *Moules à enseignes et à médailles de pèlerinages*, Rijsel, 1905. (Aangehaald bij J. GESSLER, *op. cit.*, p. 50-51).

de verschillende pleisterplaatsen van zijn lange reis. Om de aandacht van het volk op te wekken werd de bedevaartganger tot aan de stadspoorten door een trompetter uitgeleide gedaan ⁴⁴.

Op vele plaatsen vertrokken de bedevaarders gewoonlijk gezamenlijk, op een bepaalde dag, gewoonlijk tweemaal per jaar, op 1 Maart en op 1 September. Dit gemeenschappelijk vertrek heette muete of moutte ⁴⁵.

In beginsel reisde de pelgrim te voet. Het is evenwel waarschijnlijk dat al de strafbedevaartgangers de gehele tocht niet te voet aflegden. Indien de rechters zich accoord verklaarden, mochten zij de reis gedeeltelijk per schip, te paard of in een rijtuig maken ⁴⁶.

Bij uitzondering bepaalde het vonnis dat de bedevaart zonder wapens, en op blote voeten « sans solers et en chemise » ⁴⁷ moest worden afgelegd. De bedevaarder moest de vasten onderhouden, t.t.z. slechts water en brood gebruiken tijdens de gehele bedevaart, behalve op Zon- en feestdagen. Het was hem verboden langer dan één dag en één nacht op dezelfde plaats te verblijven, behalve wanneer hij door ziekte of door een heiligenfeest weerhouden was ⁴⁸; hij mocht bovendien niet communiceren. Beschutting voor zijn persoon en rust voor zijn moede leden vond hij in speciale, daartoe langs de St Jacobswegen opgerichte hospitalen, herbergen en passantenhuizen.

De gewone gevolgde weg der Zuidelijke Nederlanden liep over Doornik, Dowai, Atrecht, Amiens, Beauvais, Evreux, Mortagne, Le Mans, Tours, Poitiers, Angély, Saintes en Bordeaux. Deze baan verenigde zich met de drie andere banen, welke van de andere streken van Frankrijk samen kwamen te Puenta la Reina, op Spaans grondgebied. Vandaar werd de afstand tot Santiago in een tiental dagreizen afgelegd. Om de verschillende pleisterplaatsen te kennen, evenals de steden, dorpen en streken, langs de weg gelegen, en de gewoonten der inwoners, en de heilige plaatsen die de bedevaarders moesten bezoeken, bedienden deze laatsten zich met nut

(44) Rijksarchief te Brussel, *Rekenkamer*, nr 15.666 (1521): « Encore à ladite trompette, quant Pieter Coels fut bannys en ung voiage de Nyselle »; nr 15.666 (1522): « Encore à ladite trompette quant Gilles Blick fut bannys en ung voiage du Saint Sang ».

(45) Luik, *Paix de Saint Jacques* (1487), XXVI, I: « voiage à movoir à la prochine moutte du pays qui adoncques eschierra ».

(46) Staatsarchief te Antwerpen, *Geloefienboeck*, Herenthals, 29 September 1514: « eenen wech tot S. Jacops te Compostella, in Galissen te voete... reysende te water ofte te lande tzijnder liefste ».

(47) Rijksarchief, *Rekenkamer*, nr 15.663 (1442); cfr. Friedrich ZÖPFL, *Nachtwablfabren* in G. SCHREIBER, *Wallfabrt und Volkstum in Geschichte und Leben*, Dusseldorf, 1934, p. 266-272.

(48) Stadsarchief Mechelen, *Stadsordonnantien*, 1545: wel verstaende dat alle luyden passerende haeren wegh in pelgrimage sullen mogen logeren... in St Gillaens of St Jacobsghasthuysen eenen nacht alleenlijck ».

der *Itineraria* of gedetailleerde reisgidsen, waarvan sommigen werden uitgegeven, o.m. het bekende V^o boek van de *Liber Sancti Jacobi*, uitgegeven en in het frans vertaald in 1938 door Juffrouw Jeanne Veilliard⁴⁹, de « De overen ende meddelen straten van Brunswijgh tho Sinte Jacob in Galliciën », uit 1518, waarvan Farinelli, de bekende Santiagoloog, vertelt dat hij zeer bekend was door de vlaamse bedevaarders⁵⁰ en *Le chemin de Paris à saint Jacques en Galice dit Compostelle et combien il y a de lieux de ville en ville*⁵¹ en « Den wech van Parijs tot Sente Jacob » door J. F. Willems uitgegeven in zijn Vaderlandsch Muzeum in 1858⁵².

De door de bedevaarders meest gevreesde doorgang was deze der Pyreneeën : te midden der ontzagwekkende bergen en de neerstortende bergrivieren leefden de Aragonezen, de Navarezen en de Basken. Hoe zouden de bedevaarders niet bevreesd geweest zijn; nadat zij in de officiële gids van de bedevaartganger naar Santiago, de « *Liber Sancti Jacobi* » hadden gelezen : « deze lieden zijn slecht gekleed en eten en drinken slecht. Knecht en meester, meid en meesteres, allen eten met hun handen uit dezelfde ketel, zonder lepels en vorken, en zij drinken allen uit dezelfde kruiken. Het is een barbaars volk, vol slechtheden, zwart van huid, lelijk van aangezicht, bedorven, vals, ontrouw, wellustig, dronkaards,, wreed, oneerlijk, ruziezoekend, heiligschennend, onkundig van elke goede eigenschap, maar bedreven in alle gebreken en schelmenstreken. Voor een kleinigheid vermoorden zij hun evenmens ». De « *Liber Sancti Jacobi* » waarschuwt de bedevaarders verder voor de vergiftige bronnen en vertelt over riviertjes, waarover de bedevaarders moesten met een veerman, die de veerboot omkantelde om hen hun schamel geld te roven. Voorwaar indien deze officiële gids de waarheid schrijft, dan was zo'n tocht naar Santiago in de Middeleeuwen geen plezierreisje ! Stelt U dan de bedevaarder uit onze streken voor die de taal en de dialecten van de streken waar hij doortrok niet verstond.

Wanneer hij dan eindelijk het doel der lange reis in de verte zag liggen, op de hoogte van Lavacolla, op 9 Km. van de stad — waar nu het vliegveld van Santiago gelegen is — was het de gewoonte dat de bedevaarder in de grachten van deze bosrijke streek zijn vermoeide ledematen waste : vandaar de enigszins

(49) Jeanne VEILLIARD, *Le Guide du Pèlerin de Saint Jacques de Compostelle*, Mâcon, 1938, 2e éd. 1950.

(50) A. FARINELLI, *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XX. Nuevas y antiguas divagaciones bibliograficas*. T. I, 2. Rome, 1942, p. 192.

(51) Z. p., z. d.

(52) J. F. WILLEMS, *Vaderlandsch Muzeum*, II, 1858, p. 209-210.

scabreuze naam van deze plaats : Lavacolla.

Te Santiago aangekomen, waar het in de smalle straatjes krioelde van bedevaartgangers, meldde de bedevaarder zich aan in het Hospitaal Real de los Reyes Catholicos of in enig ander hospitaal voor logies, ofwel wanneer daar te veel volk was, sliep hij in de Kathedraal op de grond. En daar de kerk door het vele zweet der vermoeide bedevaartgangers verpest was, liet men door de enorme kathedraal een reuzewierookvat van circa 100 kgr — het beroemde *botafumeiro*, door Victor Hugo « le roi des encensoirs » genoemd — dat in het midden aan de kruin met een systeem van klokzelen vastgemaakt was, van de ene naar de andere beuk over de hoofden rhytmisch en majestatisch heen zwaaien met wierook tot zuivering van de lucht. Deze *botafumeiro* hangt er trouwens nu nog en wordt nog gebruikt bij grote bedevaarten. Het is een indrukwekkend schouwspel, wanneer deze *botafumeiro* door de kerk zwaait, terwijl onder in de tempel de gemijterde majestueuze processie trekt, waaraan de muziek der « chirimias » of doedelzakken, het typische Gallicische instrument, een middeleeuws cachet bezorgt.

De bedevaartganger moest dan zijn zonden biechten in een der vele tientallen biechtstoelen, die er nu nog staan en waar men nu, evenals in de Middeleeuwen, in alle Europese talen kan biechten. Daarna moest hij vóór het beroemde gouden beeld met het zilveren pelgrimskleed vol diamanten van de Hl. Jacob in de Capilla Mayor een zinnebeeldig offer plengen. Daarna ontving hij van de kardinalen — want in Santiago droegen verschillende geestelijken door voorrecht de kardinaalstitel — en van de tesoriers der kathedraal het certificaat, dat getuigenis aflegde dat hij de bedevaart op de vereiste manier had gedaan. Het valt soms nog voor dat men tussen de folios van onze middeleeuwse strafregisters zulke van de reis meegebrachte bewijsstukken aantreft, die gewoonlijk de vorm hebben van een klein gezegeld perkamentenblaadje⁵³. Uit deze bewijsstukken moest blijken dat de veroordeelde, met naam, voornaam en plaats van herkomst aangeduid, persoonlijk de reis had ondernomen, t.t.z. zonder zich te hebben laten vervangen, en dat hij deze bedevaart had gedaan als straf en om geen enkel andere reden. Wij waren zo gelukkig op het Mechelse stadsarchief twee zulkdanige certificaten van strafbedevaarders naar Santiago terug te vinden, één uit 1412, en een ander uit 1456, welke onuitgegeven waren. Wij zullen ze eerlang publiceren in de « Cuadernos de Estudios Gallegos » te Santiago, bedoeld als een povere aan-

(53) Cfr. E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*, p. 215 ; L. VAZQUEZ DE PARGA, J. M. LACARRA, J. URÍA, *Las Peregrinaciones a Santiago de Compostella*, tomo III, p. 40-44, Madrid, 1949.

vulling bij de rijke documentatie door de auteurs van de « *Peregrinaciones a Santiago* » samengebracht ⁵⁴.

Het is overbodig te zeggen dat vele veroordeelden vervalste certificaten bij de rechtbanken binnenbrachten. Zeer strenge maatregelen waren voorzien en werden ook getroffen tegen degenen die zulks dierven doen. In vele plaatsen verloren zij hiervoor het burgerrecht ⁵⁵.

Indien het voorviel dat om een of andere oorzaak de veroordeelde zijn bewijsbrieven verloor, dan kon hij deze vervangen door een door twee geloofwaardige personen onder eed afgelegde verklaring dat zij de bedoelde persoon op de bedevaart hadden gezien, of door elk ander middel dat de schepenen voldoende zouden achten ⁵⁶.

Naast de afgifte van de bewijsbrief moest de veroordeelde zelf de eed afleggen dat hij de bedevaart als straf had ondernomen en dat het meegebrachte bewijsstuk echt was ⁵⁷. De schepenen tekenden dan in een register aan, dikwijls achter de veroordeling zelf, dat de schuldige zijn bewijsbrieven had getoond, en schreven hierna de datum ⁵⁸.

Nadat hij de Heer voor zijn behouden terugkeer in zijn parochiekerk had bedankt, werd de veroordeelde opnieuw in de stads-gemeenschap opgenomen. Over het algemeen was de duur van de reis niet in het vonnis bepaald; uit de rechterlijke documenten vallen evenwel zekere belangwekkende bijzonderheden af te lezen. Een man die te Mechelen op 5 October 1464 veroordeeld was om een dubbele bedevaart, naar Rome en naar Compostella, te ondernemen, bracht het bewijs van zijn tweede reis in op 15 Mei 1467, t.t.z. drie jaar later ⁵⁹. Een andere, veroordeeld op 15 Mei 1473 om naar Santiago te trekken, kwam ongeveer een jaar later terug ⁶⁰. Veel hing klaarblijkelijk af van het gestel van de bedevaartganger en van diens handigheid om zich uit de slag te trekken. Hoe anders te verklaren dat van een aantal personen die op dezelfde dag (20 November 1498) een bedevaart moesten ondernemen, sommigen reeds op 29 Mei 1499 terugkwamen, terwijl anderen eerst op 8 October van hetzelfde jaar hun bewijs binnenbrachten ⁶¹. Hiervan zouden tientallen andere voorbeelden aangehaald kunnen worden.

(54) zie bijlage 1..

(55) E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*, p. 167

(56) E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*, p. 167.

(57) *Ibid.*, p. 168.

(58) L. Th. MAES, *Vijf Eeuwen*, p. 648 sq.

(59) Stadsarchief te Mechelen, Register *Bannen, Submissiën, Correctiën, 1441-1570*, fol. 105 verso (1464).

(60) *Ibid.*, fol. 124 verso (1473).

(61) *Ibid.*, fol. 140 verso (1473).

Indien deze bedevaarten voor vele pelgrims door de plotselinge en langdurige afwezigheid nadelige gevolgen hadden, mag evenwel niet uit het oog verloren worden dat vele bedevaartgangers van de gelegenheid gebruik maakten om op hun tocht betrekkingen met Spaanse en Franse kooplieden aan te knopen. Talrijke bedevaartgangers stelden hun tijdelijke belangen boven boetedoening en godsvrucht. Hun reizen namen dan ook soms vele jaren in beslag. Zo keerde een man, die in 1512 op bedevaart naar Compostella gestuurd was, eerst in 1520 naar Mechelen terug⁶². Uit ontelbare vonnissen blijkt dat de schepenbank dit misbruik doorzag, en vóór hun vertrek, werden de veroordeelden derhalve aangemaand zich « om gheen ander zake » te bekommeren, maar dat hun hoedanigheid van bedevaarder hen geheel in beslag moest nemen. Zo verboden de rechters van de Grote Raad in 1476 uitdrukkelijk aan Joos Pietersseune, een ieperse koopman, om van zijn reis naar Compostella gebruik te maken om handel te drijven⁶³.

Naast de bedevaart werden, wegens hetzelfde misdrijf, veelal andere straffen, zoals boeten, openbare bede om vergiffenis en verbanning opgelegd.

Zoals de « Romeynderen » en de « Amadours » sloten zij die de tocht naar Santiago hadden afgelegd zich aan bij de « Broederschap van St Jacob », die een bijzondere kapel bezat en telkens een pelgrim de grote tocht aanvaardde door de leden van de broederschap uitgeleide werd gedaan. Deze broederschappen werden door het gemeentebestuur soms geldelijk ondersteund. Zulke broederschappen bestonden in Duitsland, in Engeland en in Frankrijk, o.a. te Parijs, waarvan Etienne Marcel, de bekende Parijse koopman uit de Honderdjarige Oorlog, lid was : in het moderne huis nr 133 van de rue St Denis (Hoek Etienne Marcelstraat) heeft men onlangs, blijkens een mededeling in het dagblad « L'Epoque », oude beeldjes in de kelder gevonden, die voortkomen van de kerk van het hôpital St Jacques, welke op die plaats de naar St Jacob trekkende pelgrims herbergde⁶⁴. In ons land trof men zulkdanige broederschap aan in Gent, volgens de keure van de parochiën van St Nicolaas, St Jan en St Jacob, uit het laatste kwartaal der XIIIe eeuw, met achteraan een lange ledenlijst⁶⁵, een « St Jacops-

(62) Stadsarchief te Mechelen, Register *Bannen, Submissiën, Correctiën, 1441-1570*, fol. 163 (1512).

(63) M. VAN DEN BUSSCHE, *Roc Amadour. Les pèlerinages dans notre ancien droit pénal. Collection de documents inédits des XIVe, XVe et XVIe siècles.* (Bull. de la Comm. Royale d'Histoire, 4e serie, t. 14. Brussel, 1887, p. 47).

(64) A. MOUSSET, *Résurrection du pèlerinage de Saint Jacques de Compostelle*, in het Franse dagblad « L'Epoque », zondag 13 Juni 1948, p. 2.

(65) A. VAN WERVEKE, *Gedenkdagen uit het leven onzer voorouders*, Gent 1932, p. 9 ; J. GESSLER, *op. cit.*, p. 33-34.

capelle» uit de XVe eeuw te Hasselt in de Demerstraat⁶⁶, een «hospitale Sancti Jacobi» te Tongeren, volgens het reglement van 1249⁶⁷, een te St Truiden⁶⁸, een te Doornik⁶⁹, een te Antwerpen, een te Leuven, een te Brussel, en een St Jacobskapel en broederschap te Mechelen, in de huidige St Jacobsstraat en waarvan de statuten uit 1313 dagtekenen⁷⁰. Men mag zich evenwel afvragen of de boetebedevaartgangers in de broederschappen volgaarne werden opgenomen.

De strafbedevaart naar Santiago kenden haar bloeiperiode in 1300 tot 1525. Gedurende de XIVe eeuw verminderde het aantal der «peregrinaciones mayores» in aanzienlijke mate in de Zuidelijke Nederlanden, en werden zij vervangen door strafbedevaarten naar dichterbijgelegen plaatsen, zoals Halle, Maastricht en Scherpenheuvel.

De andere bedevaarten naar Gallicië, welke door de rechters onzer streken veel minder waren bekend, waren deze naar de H. Martha te Ortiguera en naar de kluis van de H. Willem, beiden bekend te Gent en te Aalst. Eindelijk naar O.L.Vrouw van Finisterra. Hoewel de specialisten op dit terrein, mijn oud-professoren en vrienden, Kanunnik Etienne Van Cauwenbergh en de heer Jan Gessler, de bedevaart van Finisterra in Frankrijk identificeren, is het duidelijk dat telkens men in de bronnen een bedevaart naar Finisterra of Venster Storen of Sterren ontmoet, men deze moet identificeren met de bedevaartplaats van de Finisterrakaap in Gallicië. In de bedevaartlijsten van Gent en van Aalst⁷¹ is deze plaats voorzien, en zij komt ook in de praktijkregisters voor: wij treffen haar eenmaal aan te Antwerpen⁷², en te Lier⁷³, en tweemaal te Mechelen⁷⁴, waar in één der vonnissen duidelijk bepaald staat: «Venster Storen» of Finisterra «boven Compostella»⁷⁵.

In het kader van een uitgebreid conferentietournee, uitgenodigd door de «Consejo Superior de Investigaciones Cientificas» aan een

(66) J. GESSLER, *op. cit.*, p. 34.

(67) J. GESSLER, *op. cit.*, p. 35.

(68) J. GESSLER, *op. cit.*, p. 35.

(69) *Cartulaire de l'hôpital Saint Jacques* (van Doornik) Bull. de la Soc. Hist. et Litt. de Tournai, t. IX, p. 297.

(70) L. TH. MAES, *Vijf Eeuwen*, p. 442; Kan. SCHOEFFER, *Historische aantekeningen rakende de kerken, de kloosters, de ambachten en andere stichtingen der Stad Mechelen*, Mechelen, z.d. dl. II, p. 617-621. Zie Bijlage 3.

(71) E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*, p. 227 en 231.

(72) Stadsarchief te Antwerpen, *Clementynboec*, fol. 110; Ant. Arch., t. XXVI, p. 15 (1407).

(73) E. VAN CAUWENBERGH, *op. cit.*

(74) Rijksarchief te Brussel, Rekenkamer, nr 15.663 (1440); Stadsarchief te Mechelen, Register *Bannen, Submissiën, Correctiën, 1441-1570*, fol. 66 verso (1449).

(75) Stadsarchief te Mechelen, Register *Bannen*, etc., fol. 66 verso (1449).

reeks Spaanse Academies en Universiteiten, had ik in April 1951 het grote voorrecht ook het woord te voeren vóór de rechtsfaculteit der Universiteit te Santiago, het meest beroemde bedevaartoord der Middeleeuwen en der Moderne Tijden met haar 46 kerken, 114 klokkentorens, 288 altaren en 36 broederschappen, wat voor mij de vervulling was van een jarenlange wens.

Gelukkig heb ik deze reis echter niet moeten maken als een middeleeuwse pelgrim, die om een of ander misdrijf een bewijsstuk moest gaan halen, en door de Aragonezen of Basken ergens bij de overtocht van een riviertje werd gekanteld en van zijn schamel bezit werd beroofd, maar kon ik als een twintigeeuws reiziger, gebruik maken van de hedendaagse snelle en comfortabele verkeersmiddelen.

Moet ik evenwel bekennen dat vooraleer te vertrekken ik niet helemaal gerustgesteld was daar ik in dezelfde « Liber Sancti Jacobi » gelezen had dat « vanaf Estrella tot Logroño al de wateren gevaarlijk zijn om te drinken zo voor mensen als voor paarden, en hun vissen zijn noodlottig voor wie ze eet. Nergens in Spanje, noch in Gallicië, — zo vervolgt deze officiële middeleeuwse Baedeker of Guide Bleu — moet U er eten, want, zonder enige twijfel, ofwel zult U sterven, of er minstens ziek van worden. Indien iemand er bij toeval toch van eet en niet ziek wordt, dan is dit het bewijs dat hij meer dan een normale gezondheid bezit ofwel dat hij reeds lang in het land verblijft. Al de vissen en het ossenvlees van geheel Spanje en van Gallicië bezorgen allerlei ziekten aan de vreemdelingen »⁷⁶. Welnu ik moet bekennen — voor wie het aanbelangt — dat de auteur van deze gids uit de 12e eeuw een Fransman is, en dat dit niet waar is : nergens in Spanje kan men een zo uitstekende keuken, met de zeldzaamste oceaانvisgerechten, in een hartelijke atmosfeer van uiterst vriendelijke mensen aantreffen dan in Gallicië en vooral te Santiago.

Santiago, gelegen op de noordwestelijke uithoek van het Iberische schiereiland, in het hartje van Gallicië, wordt door onze moderne Europese toeristen, helaas weinig bezocht. Een doorsnee West-Europees reiziger van onze tijd, die naar Spanje gaat, die bezoekt Barcelona en zijn lusttuin, de Balearen, de oude en nieuwe hoofdsteden Toledo en Madrid, en de prachtige door de Arabieren bevruchte tuin van Andalusië met Granada, Sevilla en Cordova. En nochtans het echte typische Spanje treft men aan in de kleine middeleeuwse stadjes van Castilië en van Gallicië met zijn parel de oude hoofdstad met de poëtische naam Santiago de Compostella, de mooiste Spaanse stad voor de intellectueel, de cultuurhistoricus,

(76) *Liber Vus Sancti Jacobi Apostoli*, cap. VI, fol. 3.

de archeoloog en de kunstliefhebber. Gallicië is trouwens de meest typische Iberische streek met zuivere bewaring der oude Keltische gebruiken, omdat de Arabieren daar maar zeer korte tijd zijn geweest en al in de 11e eeuw verjaagd werden.

Maar Santiago is moeilijk te bereiken en het ligt helemaal uit de klassieke reisroute. Vanuit Madrid legt men de ongeveer 1000 km afstand per ultra-rapido trein af in circa 24 uur, ten minste theoretisch, want daar komen volgens Spaanse treingewoonte regelmatig altijd nog een paar of meerdere uren bij! En zulke reis is zwaar. Men kan echter thans ook gebruik maken van het comfort van een Amerikaanse clipper van de grote Spaanse maatschappijen « Aviacion y Comercio », en « Iberia », die driemaal per week de afstand afleggen in twee uur. De vliegtuigen zijn trouwens in Spanje, in vergelijking met België, spotgoedkoop.

Voor iemand die uit het woeste, wilde, bruingrijze Afrikaans-Castilliaanse landschap boven of in Gallicië komt, die ontdekt opnieuw dezelfde groene bossen en weiden en het landschap uit onze Ardennen. Van in de verte gezien vertoont Santiago een reusachtige granietmassa, Maar bij deze grootsheid mengt zich de gratie en de elegantie van haar prachtige gebouwen. En de sereniteit, waarmee dat geheel zich aan de bezoeker aanbiedt, nodigt hem uit van dat alles te genieten.

Als cultuurhistorische stad kan er geen enkele stad in Europa met Santiago vergeleken worden; noch Carcassonne, noch Rothenburg, noch Sienna, noch Toledo, noch Avila noch Segovia bewaarden het middeleeuwse cachet op een zo volmaakte wijze als Santiago. De stad is trouwens door de Spaanse monumentencommissie helemaal geclasseerd. Tientallen kerken en paleizen van eerste rang treft men er aan op de grote en open pleinen, die met elkaar verbonden zijn met zeer nauwe straatjes, waarin prachtige oude woningen, en waarvan de bestrating bestaat uit grote middeleeuwse granietstenen, en waarin geen gerij toegelaten is, wat ten andere ook practisch onmogelijk zou zijn.

Hij die beweert dat Spanje geen romaanse bouwkunst bezit moet Santiago met zijn Collegiale, de Santa Maria del Sar met haar klooster bezoeken. Want in Santiago overheerst de romaanse bouwkunst. Maar daarnaast treft men er ook wonderen aan van de gothiek, van de renaissance en vooral van de barok in haar meest prachtige vormen. Er bestaat wellicht geen enkele barokgevel in de wereld die met de Obradoiro van de Kathedraal van Compostella kan wedijveren, en het is niet mogelijk zich een indrukwekkender plein in te denken, ook niet de Place Stanislas te Nancy, dan de Plaza d'España met de vier prachtige gevels van de

Kathedraal, het Hospital Real, het Colegio San Jeronimo en het Consistoriepaleis, zinnebeelden der vier grote Machten : het Geloof, de Liefdadigheid, de Wetenschap en het Gerecht. Tussen vele andere zijn dit vier enig mooie gebouwen. Maar te Compostella is het mooiste monument de stad zelf, dit opvallend geheel van zoveel kunstschoonheden, in een zo gelukkig complete vorm dat zelfs het natuurlijk landschap en het klimaat voor Santiago decoratieve elementen vormen. Het klimaat is er zeer vochtig : het regent er voortdurend ; volgens statistieken regent het gedurende 300 dagen per jaar. En 's avonds bieden deze natte straatjes, in hun middeleeuwse verlichting, een onvergetelijk toverachtig aspect.

Op de marktdagen vult de woelige vreugde der Gallicische boeren en boerinnen, met op hun hoofd de zware pakken en gevulde emmers, de nauwe straatjes. Anderzijds weerklinken deze van de hoogmoedige en prachtige studentenliederen, die aan de stad het typisch cachet schenken der kleinere universiteitsstad — Santiago heeft 30.000 inwoners — waarin de studenten de toon aangeven. Voeg daarbij het gaan en komen der vrome bedevaartgangers en reizigers uit alle werelddelen, die te Santiago toestromen, en men vormt zich een gekleurd en breed beeld van wat in de Middeleeuwen Santiago in haar glorierijkste tijdvak moet geweest zijn.

De bouw der prachtige en grootse kathedraal — werk van Franse architecten — een der oudste van Spanje en een der interessantste van geheel Europa, en die zeer sterk herinnert aan St Sernin te Toulouse, is begonnen in 1085 ; de uiteindelijke inwijding vond plaats in 1211. En alle generaties hebben daaraan voortgewerkt.

Op het hoofdaltaar bevindt zich nog immer het gouden beeld van St Jacob. In de crypte vindt men het moderne zilveren schrijn met de gebeenten van de H. Apostel. Zowel in de talrijke en rijke zijkapellen der absis als in deze van de H. Geest vindt men zeer merkwaardige graftomben. Hoewel zij zeer grote verliezen heeft geleden, vooral ten tijde van Napoleon en de Franse bezetting, bezit de Kathedraal een éinig mooie portiek, de « Portica de la Gloria », het binnenportiek van de hoofdingang, een der meest grootse architectonische gepolychromeerde en sculpturale gehelen, die men zich voorstellen kan. Onvergelijkelijk werk van de oude meester Matteo, uit de jaren 1168 en 1188, is zij door haar uitstekende kunstuiting, de buitengewoon knappe expressie der houdingen der 135 figuren en door haar diep theologisch symbolisme, een uniek exemplaar van christelijke kunst. En aan de voet van een der zuilen der Portiek staat een klein beeldje, dat van de beeldhouwer, meester Matteo, het populaire « Santo d'Os Croques » :

de moeders, die met hun kinderen in de Kathedraal binnentreden, slaan nu nog het hoofd der kinderen tegen het hoofd van Matteo, opdat het verstand, het talent en het gēheugen van deze grote meester in de hoofden der kleinen zou overgaan. In het muzeum der Kathedraal bewaart men verder nog de 17 meter lange admiraalswimpel van Don Juan na de slag van Lepanto aan de kerk geschonken, en de beroemde Codex Calixtinus der 12e eeuw, waarin de geschiedenis van Santiago en de Kathedraal staat opgetekend. Voeg daarnaast het prachtige Hospital Réal, met haar vier kloosters, het Collegio Fonseca, de Collegiale del Sar, een romaanse tempel, waarvan de zijbeuken overhellen en reeds meer dan 150 jaar gestut zijn, de San Jeronimo, het klooster van San Domingo, met de beroemde wenteltrap, en de roemvolle Universiteit uit 1532, door Keizer Karel gesticht.

Op honderdtallen gevels van de patriciërspaleizen en van kerken vindt de flamenco der 20e eeuw te Santiago de rijkversierde wapens van het Gulden Vlies uit Keizer Karels tijd en in de kathedraal vindt hij tientallen tapijten van onze Brusselse wevers Jan Raes en Ramus Oorlofs, naar de eigenhandige cartons van Rubens en Teniers, zodat ook in Santiago, op de meest westelijke uithoek van Europa een Vlaming zich thuis kan gevoelen.

BIJLAGE I

Bewijsbrieven door Mechelse strafbedevaarders uit de XVe eeuw uit Santiago de Compostella meegebracht dat zij de opgelegde reis hadden volbracht (Stadsarchief te Mechelen).

1. 28 Juli 1412

Universis in Christi fidelibus presentas litteras inspecturis Cardinales et Thesaurarius Ecclesie Sti Iacobi apostoli de Compostella in Galicia in Domino qui est ominus Johannem de Nyetegheem, Egidius Muelenyser, Johannem Brot, Johannem de Pau, Boudwinus van Haddegheem noveritis istos quinque socios venientes in comitiva ac societate noblis vi ac domini Johannis Scoenyans militis collocatus pro certo precio ac quantite pecuniam ad expanses suas videlicet super dicti domini Johannis Scoenyans militis cum eo venientes super dictos quinque peregrinos latores precium causa peregrinationis faciende nomine et ex persone aliorum quinque servitorum ac familiarum superdicti Johannis domini Scoenyans militis qui quinque servitores aliqui decessunt ab hoc mundo aliqui fugam acceperunt per partes mundi itaque non possiet eas haberi qui quinque servitores ac familiares superdicti Domini Johannis Scoenyans militis fuerunt cum super superdictis domino Johannem Scoenyans et in adiutorio suo in quodam homicidio commissum predictum dominum Johannem Scoenyans erga quondam personam nomine Arnouldi Bau iam defuncti et isti quinque servitores ac familiares mode hic nominati videlicet Petrus van Papenbroec, Henricus de Vos, Castinus Utenbroke, Romboudus Quisthout, Judocus Scoeten fuerunt ac venerunt et defuncto adiuraverunt et commisserunt supra dictum homicidium cum supras Domine Johanno Scoenyans trattatum et factum contra supra dictum quondam Arnoudum Bau, tam defunctum et illa de causa isti alli quinque peregrini collocati venerunt in societate supra dicti Johannis Scoenyans

pro istis aliis quinque servitoribus suis commissis cum eo supradictum homicidium et veniunt peregrinare Ecclesie Sancti Jacobi apostoli de Galicia limina visitasse et ibi pro anima dicti Arnaudi, Bau jam defuncti et pro pace et emenda parentum et amicorum ejus et nomine et ex persone aliorum quique servitorum ac familiarum superius nomina corporis superdicti domini Johannes Scoenyans militis et ratione dictae emenda peregrinationes suas bene ac perfecto peregrisse et in altare nihil obtuit pro eis in cujus rei testimonium presentes litteras sibi dedimus sigilli altare Sti Jacobi in dorso munimini sigillatus.

Datum Compostelle XXVIII die mensis July anno Domino MCCCCXII.

2. 23 Juli 1456

Universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturas Cardinales et Thesaurii Ecclesiae Sti Jacobi apostoli de Compostella in Galicia, salutem in Domino quae est omnium vera salus.

Noveritis *Johannem Boutiens de Mechlinia* peregrinum presentium latorum causa peregrinationis faciende Christo ville et justicie de Mechlinia in honorum et properare informanda Ecclesie predictae apostoli limina visitasse ac ibidem suam peregrinationem bene et perfecte peregrisse et suam altarem eiusdem apostoli nihil obtulit. In cujus rei testimonium presentes litteras sibi dedimus sigilli altare ipsius apostoli in dorso munimini sigillatas. Datum Compostellae in anno Jubileo die vicesima tertia mensis Julii anno Domini MCCCCLVI.

BIJLAGE II — BIBIOGRAPHIE

- ANDRAL, Gabriel, *Chemins de St Jacques* (Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau, 1926-1927).
- AMMANN, St Jacques de Compostelle, *Souvenirs de voyage* (Rev. hebd. dioc. Lyon, t. 12 (1886), p. 1294-8, 1321-3, 1347-50, 1403-7).
- APRAIZ, Angel de- *Rutas a Compostela* (Ecclesia, numero del 24 de julio de 1943, p. 27-28).
- AREVALO, Alfonso, *La importancia cultural del camino de Santiago* (Catedra, Madrid, t. II, 1944, p. 42-48).
- AZCARRAGA Y DE BUSTAMENTE, José Luis de, *Camino de Santiago* (Peregrinaje lirico hacia Compostela) Carta epilogo de José Maria Peman. Santiago de Compostela, 1943.
- BONFONS, Nicolas, *Nouvelle Guide des Chemins*. Paris par- rue Neuve Notre Dame, à l'enseigne St Nicolas, 1583.
- BONNAULT d' HOUET, Baron de, *Pèlerinage d'un paysan Picard à Saint Jacques de Compostelle au commencement du XVIIIe siècle*. Montdidier, 1890.
- BORDIER, Henri, *La confrérie des Pèlerins de St Jacques et ses archives* (Mém. de la Soc. d' Histoire de Paris et de l'Île de France, t. I, 1875, p. 186 sq; 1876, p. 330 sq).
- BORDIER, Henri, *La confrérie des Pèlerins de St Jacques de Compostelle*. Montdidier, 1890.
- BOUILLET, A., *Ste Foy de Conques, St Sermin de Toulouse et St Jacques de Compostelle* (Mém. de la Soc. Nationale des Antiquaires de France, 6e serie, t. 1892, p. 117 sq).
- BRANET, A., *L'ordre de St Jacques de la Foi et de la Paix*. (Bull. de la Société Archéol. du Gers, t. I, 1900, p. 96-103).
- BRUNEL, A. De-, *Voyage en Espagne (1655)* (Rev. Hispanique, t. 30, 1914, p. 384 en 467-8, over de bedevaarten naar Santiago).
- Cartulaire de l'hôpital Saint Jacques* (de Tournai) (Bull. de la Soc. Hist. et Litt. de Tournai, t. IX, p. 297).
- CARONGE, *Pèlerinages en Espagne et en Portugal*. Troyes, 1903.
- CAUMONT, Seigneur de, *Voiatge a S. Jacques en Compostelle et a Notre Dame de Finibus Terre en l'an 1417* (GRANGE, Marquis de la, *Voiatge d'Oultremer*, Paris, 1878).
- CIROT, Georges, *Le chemin de Compostelle, d'après Madoz et Morales* (Bull. Hisp.

- t. 38, 1936, p. 537).
- CORTHIS, André, *Le pèlerinage à Saint Jacques* (Revue des Deux Mondes, t. 92, 1922).
- CORTHIS André, *Peregrinaciones por España: Santiago de Compostela, Salamanca, Toledo, Zaragoza*. Madrid, 1931.
- Les chansons des Pèlerins de Saint-Jacques* - Imprimé à Compostelle. Troyes, 1718.
- Le chemin de Paris à saint Jacques en Galice dit Compostelle et combien il y a de lieux de ville en ville*. S.d.s.l.
- Le chemin de Toulouse à St Jacques de Compostelle en Galice. A Tolose*. De l'imprimerie de P. d'Estey à l'enseigne de la Presse d'Or près le Collège de Foix. 1650.
- DARANATZ, J. B., *Chansons des pèlerins de Saint Jacques* (Curiosité du Pays Basque, t. II, p. 23, Bayonne, 1917).
- DAUX, Cam., *Les chansons des pèlerins de St Jacques. Avec introduction, notes historico-critiques et reproduction de vieilles étiampes*. Montauban, 1899.
- DAUX, Cam., *Le pèlerinage à Compostelle et la confrérie des pèlerins de Mgr St Jacques de Moissac*. Paris, 1898 (Etude similaire dans Bull. Soc. Arch. de Tarn et Garonne 1897: Fondation à Moissac d'une confrérie de pèlerins de St Jacques d'après les registres de la dite confrérie).
- DAUX, Cam., *Sur les chemins de Compostella. Souvenirs historiques, anecdotiques et légendaires*. Tours, 1909.
- DUCHESNE, L., *St Jacques en Galice* (Annales du Midi, t. 12, 1900, p. 145-180).
- DU VAL, *Le voyage de Madrid et le Chemin de St Jacques*, 1659 (Bib. Nationale de Paris, Cart. 188, n° 4.080).
- EULING, K., *Die Jacobsbrüder* (Germanistische Abhandlungen für K. Weinhold, Breslau, 1899).
- FUENTES NOYA, Jesus, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*. Santiago, 1898.
- GAIDOZ, H., *Le pèlerinage de St Jacques de Compostelle (Mélusine, t. 6, 1892)*.
- GILLET, L., *Le pardon de Saint Jacques* (Revue des Deux Mondes, 1933, p. 403-436).
- GINOT, Em. *Dix Siècles de pèlerinages à Compostelle. Les chemins de St Jacques en Poitou*. Poitiers, 1912.
- GONZALES SOLOGAISTUA, Beningno, *Influencia economica de las peregrinaciones a Santiago de Galicia* (Economia Española, num. 13, 1934, p. 77-93, nr 14, 39-57).
- HAEBLER, Konrad, *Deutsche Pilgerfahrten nach Santiago de Compostella und das Reisetagebuch des Sebald Oerrel (1521-22)* (Mittheil. aus dem germ. Nationalmuseum, 1896, p. 8-10).
- HAEBLER, K., *Das Wallfahrtbuch des Hermanus König von Vach und die Pilgerreisen der Deutschen nach Santiago de Compostela*. Strassburg, 1899.
- HARISTOY, P., *Pèlerinage de St Jacques de Compostelle. Les voies romaines, les chemins romains et les établissements hospitaliers dans le Pays Basque*. Pau, 1900.
- HOQUET, A., *Les pèlerinages expiatoires*. Doornik, 1935.
- HUCHER, E., *Des enseignes de pèlerinage*. Paris, 1854.
- JACOBI, *Die Wallfahrt nach Compostel, ein Lustspiel in einen Aufzuge von Hrn Prof. in Freyburg*, Ulm, 1790.
- JARRET, Bede, *Pilgrimages* (The Catholic Encyclopaedia, vol. 12, New-York, 1913, p. 85-99).
- JASPAR, Edmond, *Relation d'un pèlerinage à St Jacques de Compostelle*. Douai, 1883.
- KING, Georgiana Goddard, *The Way of Saint James*. New-York, 1920, 3 vol.
- KORTH, Leonhard, *St Jakobsfarhen und St Jacobslegenden im deutschen Mittelalter* (in Korth, Mittagsgespenter, hrsg. von Karl Hoerber, Köln, 1915, p. 31 sq.)
- König von VACH, Hermann, *Sant Jacobs strass* (Vide Haebler, das Wallfahrtbuch).
- LAMBERT, Elie, *Le livre de St Jacques et les routes du pèlerinage de Compostelle* (Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest, t. 14, 1943, p. 5-33).

- LAMBERT, Elie, *Ordres et Confréries dans l'histoire du pèlerinage de Compostelle* (Annales du Midi, t. 55 (1943), p. 368-403).
- LAVERGNE, Adrien, *Les chemins de St Jacques en Gascogne*, Bordeaux, 1887.
Le livre des pèlerins de St Jacques, confrérie nimoise du XIVe siècle, publié par Edouard BONDURAND, Nîmes, 1884.
- LOPEZ SOLER, Juan, *Peregrinaciones. Caminos peregrinos*. Santiago de Compostela (Boletín de la Real Sociedad Geografica, t. 79, 1943, p. 151-172 en 339-454).
- LUDWIG, *Untersuchungen über die Reise- und Marschgeschwindigkeit im XII und XIII Jahrhundert*, Berlin, 1897.
- LUIS, Rafael de, *El camino de Santiago* (Ecclesia, 24 Juli 1943, p. 23-26).
- MABILLE DE PONCHEVILLE, A., *Le chemin de St Jacques*. Paris, 1930.
- MAES L. Th., *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires des Pays-Bas à Saint Jacques de Compostelle* (Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela, Santiago, 1948, nr 51-52, p. 15 sq).
- MAES, L. Th., *Las peregrinaciones expiatorias y judiciales de los Países Bajos meridionales a Santiago de Compostela* (Compostela, Santiago, Clavijo, 1951, p. 5 sq).
- MAYAN FERNANDEZ, Francisco, *Las peregrinaciones a Finisterre en la Edad Media* (Fin., t. II, nr 7, p. 10-12).
- MULLER, Chanoise, *Une confrérie de St Jacques à Senlis* (Bull. de la Soc. Historique de Compiègne, t. 16 (1914-1920, p. 161).
De overen un de meddelen straten van Brunswygh to Sünste Jacob in Galiciën, Braunschweig, 1518.
- PARDIAC, abbé, *Histoire de St Jacques le Majeure et du pèlerinage de Compostelle*. Bordeaux, 1863.
- PFLEGER, Luzian, *Die St Jacobsbrüder und der St Jakobikult im Elsass* (Elsassland, t. 5 (1925), p. 207).
- Pilgrimage to Santiago de Compostela* (Frazer's Magazine, t. 70, 1864, p. 234. Franse vertaling in Rev. Britannique, 1868, I, p. 327-344, onder de titel *Pèlerinage à Saint Jacques de Compostelle*).
- PITOLLET, C., *Pèlerins allemands à St Jacques de Compostelle* (Rev. de l'enseignement des langues vivantes, t. 40, 1923, juni).
- PUYOL Y ALONSO (Julio) *Las ofrendas tradicionales al Apostol Santiago* (Bol. de la R. Ac. de la Historia, t. 105, 1934, p. 103-122).
- RICHARD J.M., en LORIQUEU, *Note sur les pèlerinages à St Jacques de Compostelle* (Bull. de la Comm. des Antiquités départementales ou Monuments historiques du Pas-de-Calais, t. 6, nr 3 (1885-8), p. 183).
- RICHEOME, Louis, *Défense des Pèlerinages*. Arras, 1605.
- SIVRY et CHAMPAGNAC, *Dictionnaire des pèlerinages*. (Migne, Encyclopédie Théologique, vol. 43 en 44, Paris, 1851).
- STONE, J.S., *The cult of Santiago. Traditions, Myths and Pilgrimages. A sympathetic study by the Rev.- rector of St James Church, Chicago*; London, 1927.
- STUCKELBERG, E.A., *Schweizerische Santiago Pilger* (Basler Jahrbuch, 1903) Suppl. in Schweiz. Archiv für Volkskunde, 1904, vol. VIII, p. 61 sq.)
- SUBIAS GALTER, Juan *El camino de Santiago* (España Historica y Monumental; Barcelona, 1943).
- VAILLANT, V.J., *Note sur les pèlerinages à St Jacques de Compostelle* (Bull. Comm. Antiq. Pas de Calais, t. 6 (1887), p. 183-196).
- VIELLIARD, Jeanne, *Le Guide du Pèlerin de St Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll*. Macon, 1938; 2e éd. 1950.
- VIELLIARD, Jeanne, *Pèlerins d'Espagne à la fin du Moyen-Age.. Ce que nous apprennent les sauf-conduits délivrés par la Chancellerie des rois d'Aragon entre 1379-1422*. Estudis Universitaris Catalans, 1937, II, p. 265 sq).
- VILLAAMIL Y CASTRO, J. *La peregrinacion a Santiago de Galicia*. (Rev. Crit. de Hist. y Lit. esp., port. e hispanoamericana, II, 106 sq. 1897; p. 21-34).
- VILLAAMIL Y CASTRO, J., *Las peregrinaciones a Santiago de Galicia* (Revista de España, 1869, VII, p. 161-198).

- VINCKE, Johannes, *Geleitbriefe fuer deutsche Pilger in Spanië*. (G. SCHREIBER, *Wahlfart und Volkstum*, p. 258-265).
- WILLEMS, J. F., *Den wech van Parijs tot Sente Jacobs* (Vaderlandsch Muzeum, II (1858), p. 209-210).
- WOHLHAUPTER, Eugen, *Wahlfart und Recht* (In G. SCHREIBER, *Wahlfart und Volkstum in Geschichte und Leben*, Dusseldorf, 1934, p. 217-242).

BIJLAGE III — STATUTEN UIT 1313 VAN DE BROEDERSCHAP VAN
ST JACOB TE MECHELEN

In den name des Vaders ende des Soens ende des heylech Gheest. Amen. So was dese bruederschap begonnen van den goeden lieden van Mechelen en die ere ons Heren ende des goeden Sente Jacob ghelyc dat die lettere spreect des Dekens ende der Capittelen van Mechelen bezeghelt. Dit was gheordeneert en ghescreven bij consente der bruederen in 't Sente Jacobs dage in 't jaer ons Heren doe men screef M.CCC.XIII.

Ierstwerf

Wat goeder knaepen in dese voernoemd bruederschap gaen willen, sal gheven XI s. en 1 pont was. En also heeft yemant meer gheloeft, dat hi gheve in d'ere Sente Jacobs der bruederschap ter hulpen.

Voert wat bruedere dat sterft, hi moet gheven XX s., oft sijn oeverste cleet, en te pleghene alles recht dat brueder es sculdich te pleghene.

En wie daer te like niet en quame, die brueder ware, en dade hem gene kenleke noetsaken, hi soede gheven bi ghemeyne consente der bruedere VIII d. te keerne in Sente Jacobs ere.

Vor wat bruedere van der gheselcap storve en die het so stonde dat men niet eerleke ter erden doen en mochte met syns goede, dien sal die bruederschap eerleken ter erden doen.

Voert wat brueder van der gheselcap siec worde, of als hi III daghe gheleghen heeft, soe moet hi hebben elx daghes also langhe als hi siec es VIII d., es hi arm es hi rike.

Voert ware enech bruedere van der bruederschap die boven sijn wijf een ander hilde, dat boefelec ware, hi verbeurde sijn bruederschap.

Voert hebben die bruederen van mijnheren Sente Jacobs over een ghedreghen, soo wie dat comt ofte comen wille in des bruederschap, hi sal buten den husse blive, daer die brueders vergadert sijn. Dat hi dat doe sonder bolgenscap tote dicmaels dat den brueders gevraeght es oft haere wille sijn, hem 't onfane in hare bruederschap, es hi arm es hi rike.

Voert so wat bruedere die in het bruederschap es mijn heren Sente Jacobs, so wanneer dat hi vaert in pelgrimage mijns heren Sente Jacobs, dat elc brueder sal met hem gaen toer Siekerlieden (1). Die daer niet en quame, hi soude gheven bij ghemeynen consenten der bruederen VIII d. te keerne in d'ere Sente Jacobs.

Voert so wanneer dat enich van onsen bruederen quame van mijns heren Sente Jacobs, so sal hi die bruederen die deken was toen hi wegh voer, en die deken was salt laten weten sinen bruederen, dat si selen comen en ghemeenlic tegen hen gaen tot er siekerlieden en het hem comen tot sine prochiekerke en sullen doen haer offerande met hem, en sellen met hem tot sinen huus gaen. En dekens ende ghesworenen sullen hebben sijn overste cleet en sullen 't keeren in d'ere Sente Jacobs.

Voert wat bruedere dat storve op den wech mijn heren Sente Jacobs, die in onse bruederschap es, wi bruedere selen doen sijn volde ghelyc oft hi te Mechelen doet ware, is't dat sijn wijf noch vriende niet doen willen.

(Uit: Kan. SCHOEFFER, *Historische Aanteekeningen rakende de kerken, de ambachten en andere stichtingen der stad Mechelen*, Mechelen, z.d. II, p. 619-620).

(1) d.i. tot aan het Ziekeliedenklooster, dat alsdan stond buiten de huidige Brusselpoort.

Uit de Geschiedenis van de Runen : van Agambertus tot Mandeville

door

Dr R. DEROLEZ,
lid der Maatschappij

Bij de studie van de runen wordt één gebied zeer vaak verwaarloosd : de overlevering in handschriften. Die verwaarlozing is niet geheel zonder grond. Men kan de runen die in handschriften voorkomen inderdaad met enig recht als sekundair beschouwen. Het Oud-Germaanse runenschrift is essentieel een epigrafisch schrift : het dient in de eerste plaats voor het aanbrengen van opschriften op hout, metaal of steen. Zijn voorkomen belet eigenlijk niet, dat men de Oud-Germaanse kultuur verder als schriftloos zou karakteriseren, aangezien de runen geen „gebruiksschrift” in de volle zin van het woord zijn.

De runen kwamen slechts in handschriften terecht, doordat ze in een totaal verschillende kultuursfeer binnendrongen of opgenomen werden. In de Christelijke kultuur wisten ze zich namelijk naast het Latijnse schrift een zeer bescheiden plaatsje te veroveren en dit eeuwen lang te behouden. Terwijl echter in het Noorden, en in zekere mate ook in Engeland, het gebruik van de runen op een levende geestelijke overdracht blijft berusten, worden ze in hun nieuwe omgeving op het vasteland licht een soort boekengeleerdheid, een curiosum, een voorwerp van filologische beschouwingen.

Nog om een andere reden kunnen we de handschriftenrunen sekundair noemen. Waar ze op het vasteland geschreven werden — en dit is veruit meestal het geval — zijn ze niet de voortzetting van het runenschrift dat eens aldaar gebruikt werd. Op het vasteland zijn de runen namelijk reeds vroeg uitgestorven : buiten Friesland reeds bij het einde van de 7^e eeuw¹, d. i. een eeuw vóór de vroegste optekeningen in handschriften. Wat we in kontinentale manuskripten vinden is hoofdzakelijk, rechtstreeks of onrechtstreeks, uit Engeland ingevoerd.

Een andere reden voor de veronachtzaming van de handschriften staat in nauw verband met de beide reeds genoemde, nl. het feit, dat de optekeningen in handschriften veel jonger zijn dan de oudste opschriften op hout, metaal of steen. De oudste runenopschriften dateren waarschijnlijk uit de derde eeuw van onze jaartelling, terwijl het oudste gedateerde handschrift met runen van 806 is ; een paar moeilijker te dateren manuskripten kunnen nog tot de 8^e eeuw

(1) Slechts de twee opschriften van Westereyden worden na 700 gedateerd (A : 750-800 ; B : 780-830). Cf. H. ARNTZ & H. ZEISS, *Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes*, Leipzig, 1939, p. 474.

behoren. De meerderheid van de optekeningen dateren uit de 9^e, 10^e en 11^e eeuw. In elk geval liggen dus vijf eeuwen tussen het tijdstip waarop de runen het eerst verschijnen en het ogenblik waarop ze voor het eerst in handschriften opgenomen worden. Maar als we de chronologische verdeling van de runenopschriften nagaan, dan bemerken we dat er uit de tijd tot en met de 8^e eeuw een 200-tal gekend zijn, terwijl er zowat 3.000 uit latere eeuwen dateren. De overgrote meerderheid van de runenopschriften is dus gelijktijdig met de handschriftelijke optekeningen.

Enkele algemene gegevens mogen hier in het kort ter herinnering gebracht worden, daar ze zullen helpen het verdere betoog te verduidelijken. Het Oud-Germaanse runenalfabet had 24 lettertekens, die in een eigenaardige volgorde gerangschikt waren. Elk teken had benevens zijn klankwaarde ook een naam. Deze namen waren, voor zover we uit de latere overlevering kunnen afleiden, in de taal gebruikelijke nomina of eigennamen; ze begonnen gewoonlijk met de klank die door het teken aangeduid werd. De namen zijn ons alleen uit handschriftelijke optekeningen, niet uit opschriften bekend. Het alfabet wordt dikwijls ingedeeld in 3 groepen van 8 tekens: *f* tot *w*, *h* tot *s*, *t* tot *d* (Fig. 1).

In Angelsaksisch gebied onderging deze runenrij zekere wijzigingen. Ten gevolge van interne Engelse klankontwikkelingen werd de waarde van zekere tekens gewijzigd (*a* > *o*; *ō* > *ǣ* > *ē*); aan de andere kant werd ernaar getracht, nieuwe tekens te vormen voor de nieuwe fonemen, die zich in de Oud-Engelse periode ontwikkelden. Aldus werd het aantal tekens van 24 op 28, en later zelfs op 33 of 34 gebracht (Fig. 2).

Daarentegen werd in Skandinavië een drastische vereenvoudiging ingevoerd, en het jongere Skandinaafse runenalfabet, dat in verschillende chronologisch en regionaal te onderscheiden vormen voorkomt, telt slechts 16 tekens (Fig. 3).

De meeste van onze handschriften brengen ons of het Oud-Engelse runenalfabet, of een alfabet dat ervan afgeleid is. Dit is licht te verklaren uit het feit, dat die optekeningen in Engeland gemaakt werden (een 10-tal), of op het vasteland onder Engelse invloed (een 40-tal). De optekeningen met Skandinaafse runen, waarvan slechts een paar vroege voorbeelden gekend zijn², laat ik hier buiten beschouwing. Wel zal verder blijken, dat in het te bespreken materiaal ook een zekere Skandinaafse invloed waar te nemen valt.

Noch op het vasteland, noch in Engeland treft men handschriften aan, die geheel of voor een merklijk deel met runen geschreven zijn. Daarom kan men slechts van runenoptekeningen, niet van runenhandschriften spreken. Die optekeningen beslaan ten hoogste enkele lijnen, en dan is het nog met-runen-geschreven-

(2) Meest bekend is wel het Leidse handschrift Voss. Lat. Q 83, dat de namen van de tekens twee maal geeft, eens met runen geschreven, en eens in Latijns schrift.

Latijn. In Skandinavië is de toestand overigens niet geheel verschillend : wanneer we er werkelijk een geheel met runen geschreven manuskript aantreffen, dan is dit van zo late datum, dat men aan een archaïserende liefhebberij mag denken.

Het verzamelen van dit materiaal gaat met allerlei moeilijkheden gepaard. Veel opstellers van handschriftenkatalogen zullen wel niet geweten hebben, met wat voor schrift ze te doen hadden, toen ze een paar woorden in runen ontmoetten ; of ze zullen er zich niet om bekommerd hebben. De scribenten hebben het de beschrijvers ook niet steeds zeer gemakkelijk gemaakt. Runen werden wel eens in de rand aangebracht, of op een vrijgebleven hoekje, of op een schutblad tussen andere *probationes pennae*, of zelfs op de band. Aldus konden ze licht aan de aandacht van een beschrijver ontsnappen. Waar de runen wel door de een of andere vorser ontdekt en uitgegeven werden, gebeurt het vaak dat de bibliotheek die het handschrift bezit niet weet wat erover verschenen is. De schuld treft in zo'n geval natuurlijk meer de ontdekker dan de bibliothekaris. Het excerpere van handschriftenkatalogen biedt dus geen waarborg betreffende de volledigheid van het materiaal ; vaak moet men door een toeval geholpen worden. Zo vermelden noch de kataloog van J. MANGEART³ noch die van A. MOLINIER⁴ het voorkomen van runen in een handschrift van Valenciennes ; ik vond slechts een verwijzing in een voetnota in TH. SICKEL's *Alcuinstudien*, naar aanleiding van de beschrijving van een Weens handschrift⁵.

Men kan het runenmateriaal dat in handschriften bewaard is in verschillende typen onderverdelen ; elk van die typen beantwoordt aan een verschillende graad van kennis van de runen, en aan een verschillende houding ten opzichte van dit schrift. Een eerste type veronderstelt een levendige en tevens grondige kennis van het runenalfabet. In zekere Engelse handschriften wordt, en soms tamelijk regelmatig (b. v. in het *Rituale* van Durham), een runenteken in de plaats van de naam van dit teken geschreven. Zo wordt de d-rune voor het woord *dæg*, *deg* gebruikt, de m-rune voor *man*, *mon*, en de e-rune voor *eðel*. De meest bekende voorbeelden van dit gebruik zijn wel die passages, waarin de dichter Cynewulf de letters van zijn naam op zeer verfijnde wijze in zijn gedichten vervlecht, b. v.

Her mæg findan foreþances gleaw
se ðe hine lysteð leoð giddunga,
hwa þas fitte fegde. F (feoh) þær on ende standeþ,

(3) J. MANGEART, *Catalogue descriptif et raisonné des manuscrits de la Bibliothèque de Valenciennes*. Paris-Valenciennes, 1860; MS. 52, pp. 50 vlg.

(4) A. MOLINIER, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*. Départements. T. XVII : ...Valenciennes. Paris, 1894; MS. 59, pp. 215 vlg.

(5) TH. SICKEL, *Alcuinstudien I*. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse LXXIX, 1875; pp. 461-550; voetnota 2 op p. 476.

eorlas þæs on eorþan brucað. Ne moton hie awa ætsomne,
 woruldwunigende; W (wyn) sceal gedreosan,
 U (ur) on eðle, æfter tohreosan
 læne lices frætewa, efne swa L (lagu) togliðeð
 þonne C (cen) ond Y (yr) cræftes neosað
 nihtes nearowe, on him N (nead) ligeð,
 cyninges þeodom. Nu ðu cunnon miht
 hwa on þam wordum wæs werum oncyðig. ⁶

Daar het er de dichter om te doen was, zijn naam aan zijn lezers of luisteraars mede te delen, ten einde in hun gebeden herdacht te worden, moet hij bij die lezers of luisteraars een gerede runenkennis verwacht hebben. Elk runenteken is immers tegelijk een letter van zijn naam en een woord in zijn vers.

Minder dichtertlijk aangelegde skribenten hebben ook runen gebruikt om hun naam aan het nageslacht bekend te maken. Hun naamtekeningen gebruiken echter de runen als een soort ornamenteel geheimschrift, dus eigenlijk als een gebruiksschrift; en de taal van dergelijke nota's is het Latijn. Zo vinden we in een handschrift van het British Museum, Harley 1772, dat waarschijnlijk nog in de 8^e eeuw op het vasteland geschreven werd, de volgende tekst met runen geschreven, beurtelings een regel rood en een regel zwart :

EGO IUSUEUS HAC / SI INDIGNUS DIACONUS / ANC
 LIBRUM QUEM / AD OPUS PECULIARE / VOLO
 OFFERRE SANCTO... ⁷

De nota schijnt onvoltooid, maar is toch zeer interessant, ook omwille van de vorm van de tekens. Zo scheidt de scribent b.v. een nieuw teken voor q, een letter waaraan geen runenteken beantwoordde. Een dergelijke naamtekening hebben we ook van MADALFRID, een scribent die gedurende de eerste helft van de 9^e eeuw

(6) *The Fates of the Apostles*, vv. 96-106, cf. G. P. KRAPP, *The Vercelli Book* (The Anglo-Saxon Poetic Records II). New York, 1932; p. 53 vlg. De andere getekende gedichten zijn : *Elene* (vv. 1256-1276; G. P. KRAPP, o. c., p. 101); *Christ* (vv. 797-807) en *Juliana* (vv. 703-709), de beide laatste in : G. P. KRAPP and E. v. K. DOBBIE, *The Exeter Book* (The Anglo-Saxon Poetic Records III). New York, 1933; pp. 25 en 133.

In R. K. GORDON's vertaling (*Anglo-Saxon Poetry*, Everyman's Library, 1934; p. 199) luidt de passus van *The Fates of the Apostles* als volgt :

„Here can the man, shrewd in perception, who delights in songs, discover who wrought this measure. *Wealth* (F) comes at the end; earls enjoy it on earth; they may not always remain together, dwelling in the world; *Our* (U) *Pleasure* (W) on earth shall pass away; the fleeting adornments of the flesh shall afterwards perish, even as *Water* (L) glides away. Then shall the *Bold Warrior* (C) and the *Wretched One* (Y) crave help in the anguish of the night; *Constraint* (N) lies upon them, the service of the king. Now mayest thou know who has been made manifest to men in these words.”

Over deze passussen handelde o. m. K. SISAM, *Cynewulf and His Poetry*. Proceedings of the British Academy XVII, 1932, pp. 303-331.

(7) Facsimile bij J. M. KEMBLE, *The Runes of the Anglo-Saxons*. Archaeologia XXVIII, 1840, plaat XIX, fig. 41. IUSUEUS schijnt mij duister; indien men na ego geen naam verwachtte, zou men aan *iussu eius* kunnen denken.

te Freising werkte ⁸ :

OMNIS LABOR HABET FINEM. PREMIUM EIUS FINEM
NON HABET. MADALFRID SCRIPSIT ISTAM PARTEM.
DEO GRATIAS QUOD PERFECI OPUS MEUM.

De inhoud van deze nota's is op zichzelf niet merkwaardig : hij komt overeen met wat we in talloze andere handschriften vinden. Het belang ervan ligt alleen in het gebruik van de runen. In menig opzicht interessanter is een derde naamtekening, nl. die welke in het reeds terloops vermelde hs. 59 van Valenciennes voorkomt. Dit handschrift bevond zich in de 12^e eeuw in het bezit van de St. Amandsabdij (Index maior XLVIII : *Ieronimus super Ieremiam*) ⁹. De skribent heeft een hele bladzijde (fol. 181v) aan zijn naamtekening gewijd :

(HLOTTILDIS ABBATISSA) FIERI ORDINA/VIT :
AGAMBERTUS / FECIT : DEO GRATIAS / SEMPER
DOMINE AMEN. / Kalendas Iulii scribere inchoaui. Pridie
nonas / Augusti consummaui anno VI imperii domni Caroli /
Serenissimi atque Gloriosissimi Imperatoris ¹⁰ / Caesaris Augusti.

Qui legis ora pro scripto/re ut mereas habere Deum protecto/rem.
en verder nog AGAMBERTUS SCRIPSIT en geheel onderaan het anagram SUTREBMAGA. Hier hebben we onze vroegste gedateerde runenoptekening : Agambertus schreef deze kommentaar van de H. Hieronymus op Jeremias in Juli-Augustus van het jaar 806. Bij de vergelijking van het facsimile tegenover p. 5 met de hierboven gegeven transkriptie moet het volgende aangestipt worden :

1. HLOTTILDIS ABBATISSA : de naam Hlottildis is gegeven in een monogram, dat Dr Gysseling me hielp ontcijferen. Een abdis met die naam heb ik totnogtoe niet kunnen identificeren. Moest dit lukken, dan zou men ook de skribent Agambertus bij benadering kunnen thuiswijzen. Gissingen hieromtrent hebben wel niet veel zin. Het handschrift kan tijdens de invallen van de Noormannen naar St. Amands overgebracht zijn. Het vanwaar blijft in elk geval een open vraag, zolang we niet beter over de geschiedenis van de scriptoria in onze gewesten ingelicht zijn.
2. FIERI ORDINAVIT is in een soort pseudo-Grieks geschreven. Opvallend is daarbij het gebruik van Y voor i, H voor e, ω voor o, O voor u, Θ voor t. ¹¹

(8) Over Madalfrid cf. B. BISCHOFF, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. I. Die bayrischen Diözesen.* (Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten. 49. Heft), Leipzig, 1940, pp. 68, 110.

(9) J. DESILVE, *De schola Elnonensi Sancti Amandi a saeculo IX ad XII usque.* Lovanii, 1890; pp. 154 vlg. : *Librorum Elnonensium major index.*

(10) Verbeterd uit *serenissimo atque gloriosissimo imperatore.*

(11) Betreffend het gebruik van Grieks schrift in Westerse handschriften gedurende de Middeleeuwen zijn we slechts heel fragmentair ingelicht. De bestaande werken, b. v. G. R. STEPHENS, *The Knowledge of Greek in England in the Middle Ages* (London, 1933) onderzoeken in de eerste plaats de taalkennis. Cf. nog F. A. SPECHT, *Geschichte*

3. AGAMBERTUS : de skribent schrijft zijn eigen naam met runen; ook de tweede a van GRATIAS is een a-rune. Merkwaardig is vooral, dat Agambertus gebruik maakt van „Binde-runen” of runenligaturen. De tweede schacht van de m-rune dient tegelijk als schacht van de b-rune, en hetzelfde gebeurt bij de e- en de r-runen. Men zou wel geneigd zijn hierin een bewijs voor Agambertus' grote vertrouwdheid met runen te zien, indien hij ook elders geen ligaturen gebruikte (b.v. H + P in *fieri*, en ook op fol. 28r H + E in *HIEREMIAM*)¹².
4. Daarnaast gebruikt Agambertus nog een derde soort schrift, nl. het alfabet van Ethicus Ister. Dit feit is van zo'n belang voor de verdere uiteenzetting, dat we er even moeten op ingaan. Ethicus of Aethicus Ister is een eerder legendarische figuur. Hij zou een kosmografie samengesteld hebben, die dan door de H. Hieronymus in het Latijn zou vertaald geweest zijn¹³. In feite schijnt die wereldbeschrijving zoals we ze thans kennen pas later (7^e eeuw?) ontstaan te zijn. Hoe duister, fantastisch en onsamenhangend Ethicus' werk ons moge toeschijnen, toch kende het een grote bijval; het is in een dertigtal handschriften tot ons gekomen. Ethicus zou ook een alfabet uitgevonden hebben, zozeggend om Griekse wijsgeren en rhetoren wat nederigheid te leren :

Eius abecedarii insequentibus characteres notavimus, quia nostris characteribus nullatinus convenit hebraicis, græcis, latinis, chaldaicis, siriis atque aegyptiis, quæ nobis ex parte vicinæ sunt... ipsoque carmine talibus characteribus distinxit, ut nullus hominum legere vel deserere nodos possit, ebraeos characteres resupinatos, graecos incurvatos, latinos duplicatos in similitudinem circi, suosque apices in medium positos... qua in re in omne Graecia diversi interpretes qui tunc celebres variis problematis dicebantur, artem ipsius et adinventionem necnon et propositionem enucleare non valuerunt¹⁴.

Fig. 4 geeft een idee van dit alfabet, dat gewoonlijk het laatste hoofdstuk van de kosmografie uitvormt.

Agambertus gebruikt deze tekens hier voor *fecit*, en, met

des Unterrichtswesens in Deutschland von den ältesten Zeiten bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Stuttgart, 1885, pp. 108 vlg., en vooral M. ROGER, *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin. Introduction à l'histoire des écoles carolingiennes*. Paris 1905.

(12) Tenzij men mocht aannemen dat de ligatuur in *fieri* en elders aan het voorbeeld van de runen toe te schrijven is.

(13) D'AVEZAC, *Mémoire sur Ethicus et sur les ouvrages cosmographiques intitulés de ce nom*. Académie des inscriptions et belles-lettres. Mémoires présentés par divers savants. Première série, T. II, MDCCCLII, pp. 230-551.

K. A. F. PERTZ, *De Cosmographia Ethici libri tres*. Berolini MDCCCLIII.

H. WUTTKE, *Die Kosmographie des Ister Aithikos im lateinischen Auszuge des Hieronymus*. Zweite Ausgabe. Leipzig 1854.

Het werk van K. HILKOWITZ, *Zur Kosmographie des Aethicus* (Diss. Bonn 1934) kon ik niet raadplegen.

(14) H. WUTTKE, o. c., pp. 47 vlg., 56.

Griekse letters en een enkele rune gemengd, ook in de verdere eerste helft van zijn nota. Op fol. 28r vinden we eveneens DEO GRATIAS AMEN met Ethicus' letters geschreven.

5. Voor de laatste zin van zijn nota, nl. *Qui legis... protectorem*, heeft hij zgn. *notae Sancti Bonifacii* gebruikt. Dit is een geheimschrift waarbij elke vokaal door de eropvolgende konsonant vervangen wordt, b. v. *qxxk = qui*, enz.¹⁵ Uit Agambertus' *a*-rune blijkt, dat hij het Engelse runenalfabet kent. De *notae Bonifacii* zijn ook wel aan insulaire invloed toe te schrijven.

Veruit de meeste optekeningen geven echter het runenalfabet in zijn geheel, met of zonder kommentaar. Ze mogen in het algemeen wel als uitingen van een filologische belangstelling beschouwd worden. In deze rubriek kunnen we twee hoofdtypen onderscheiden. Het eerste wordt gekenmerkt door het behouden van de oorspronkelijke volgorde van de tekens, terwijl het tweede deze in de volgorde van het Latijnse alfabet omschikt. Verder kan men voor elk type nog een onderscheid maken tussen alfabetten waarbij de namen van de tekens voorkomen, en die zonder namen, enz.

De eerste groep handschriften, dus die waarin de oorspronkelijke volgorde van de runen bewaard is, is niet zeer talrijk. De meest belangrijke vertegenwoordigers ervan zijn :

1. Het handschrift dat het Oud-Engelse runengedicht bevatte, Cotton. Otho B 10; dit handschrift werd ongelukkig door brand vernield, en we kennen het alleen nog door een facsimile in Hickes' *Thesaurus*¹⁶.
2. Het Weense handschrift 795, dat ook het Gotische alfabet bevat. Het schijnt uit de kring van Arno van Salzburg afkomstig te zijn¹⁷.
3. Een kleine groep handschriften, die op zichzelf het onderwerp van een hoofdstuk kunnen vormen, nl. die welke het traktaat over de geheime runen bevatten¹⁸. Het onderzoek van deze groep toont in het bijzonder aan, welke leemten de studie van het handschriftenmateriaal in het algemeen nog vertoont. Het ergste tekort is misschien wel, dat men deze runen los van hun omgeving bestudeerd heeft, of die omgeving zonder diepgaand

(15) Over deze *notae* cf. W. LEVISON, *England and the Continent in the Eighth Century*. Oxford, 1949, pp. 290 vlg., Appendix VIII : St. Boniface and Cryptography; en mijn artikel : *Ogam*, „*Egyptian*“, „*African*“ and „*Gothic*“ Alphabets. *A Note in Connection with Berne Ms. 207*. *Scriptorium* V, 1951, pp. 3-20.

(16) G. HICKES, *Linguarum vet. septentrionalium thesaurus grammatico criticus et archaeologicus*. Oxoniae, MDCCV, p. 135.

(17) Over dit handschrift handelt TH. SICKEL, o. c., pp. 468 vlg.

(18) Cf. E. RAUCQ, *Die Runen des Brüsseler Codex N° 9565-9566*. Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België. Klasse der Letteren, Jaargang III, N° 4, 1941. H. ARNTZ, *Eis- und Wasserrunen*. *Beiträge LXVII*, 1945, 269-273.

Beide bijdragen handelen slechts over twee handschriften, Brussel 9565-6 en St. Gallen 270.

onderzoek tot één enkele, vereenvoudigde en daarom ook vaak onjuiste formule herleid heeft. Men heeft gewoonlijk de runen uit de handschriften gelicht en ze verder als abstrakta met elkaar vergeleken, zonder eerst de handschriften zelf te onderwerpen.

Over twee handschriften waarin het traktaat over de geheime runen bewaard is schrijft Arntz :

Die Schreiber unserer Klosterhandschriften sind in vielen Fällen Angelsachsen gewesen; aber auch das lässt sich weder für *Brüssel* noch für *St. Gallen* wahrscheinlich machen. Beide Texte nehmen an der merkwürdigen Mischung deutscher und englischer Formen teil; sie zeigen das immer mehr schwindende Verständnis für die Bedeutung der einzelnen Namen und das Suchen nach einem Ausweg aus dem Unverstand, das heisst nach wirklicher Eindeutschung. Beide sind altertümlich in der Bewahrung der Fußarkfolge und in einer Anzahl von Namen, aber gegenüber der Alkuinhandschrift von *Salzburg* doch schon Generationen weit fortgeschritten¹⁹.

In werkelijkheid is de toestand veel ingewikkelder. Ten eerste zijn er van dit traktaatje niet twee, maar vijf handschriften te vermelden : benevens die van Brussel (9565-6)²⁰ en St. Gallen (Stiftsbibliothek 270)²¹ is er nog één te Trier (Priesterseminar R III 13)²², één te Rome (Vatic. Urbin. Lat. 290)²³ en één te Salzburg (Stift St. Peter IX. 32)²⁴. De eerste vier handschriften, nl. die van Brussel, St. Gallen, Trier en Rome schijnen alle op hetzelfde prototype te berusten. En wellicht lag dit prototype niet zo ver af als Arntz ons wil doen geloven. Het handschrift van St. Gallen gebruikt voor *autem* een typisch insulaire afkorting, iets waarop de runologen die over dit handschrift gehandeld hebben nog niet gewezen hebben. Het Brusselse handschrift is echter nog interessanter, omdat het aantoont dat de term „Eindeutschung” met veel voorzichtigheid moet gebruikt worden. Dezelfde skribent, die er de runen in schreef, laste enkele bladzijden verder (fol. 13^r) een paar

(19) H. ARNTZ, *Runen und Runennamen*. Anglia LXVII/LXVIII, 1944, pp. 172-250. (citaat op p. 192).

(20) E. RAUCQ, o. c.

(21) E. RAUCQ, o. c., passim.

H. ARNTZ, *Eis- und Wasserrunen*, passim.

H. ARNTZ, *Runen und Runennamen*, pp. 172 vlg.

(22) E. STEINMEYER und E. SIEVERS, *Die althochdeutschen Glossen IV* (Berlin, 1898), pp. 195-211.

P. KATARA, *Die Glossen des Codex Seminarii Trevirensis R.III.13*. Diss. Helsingfors, 1912.

(23) H. F. MASSMANN, *Runen aus Rom und Wien*. Germania XVI, 1871, pp. 253 vlg.

J. C. STORNAJOLO, *Codices Vrbinate Latini*, T. I. Romae, MDCCCII, pp. 261 vlg. Dit handschrift bevat benevens „Astronomica, astrologica, philosophica et de computo ex Beda et aliis, etc.” ook „Annales Brunwillarenses”.

(24) PHILLIPS, *Der Codex Salisburgensis S. Petri IX.32. Ein Beitrag zur Geschichte der vorgyrtianischen Rechtsquellen*. Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Academie der Wissenschaften XLIV, 1863/4, pp. 437-510 (met een facsimile van de runen).

ADDENDUM

NOTA — De gissing inzake Suadbar-Dubthach (p. 100) kan ik thans door een op andere feiten steunende interpretatie vervangen. Een Bambergs handschrift, Class. 6 = H J IV. 11, bevat een brief, die een door Dubthach aan Ierse en Britse geleerden voorgesteld kryptogram behandelt. Dit kryptogram werd opgelost door Caunchobrack, Fergus, Dominnach en Suadbar; het is identisch met het eerste gedeelte van dat in het Brusselse manuskript. De brief eindigt met het *Suadbar scripsit* dat we ook te Brussel aantreffen Cf. J. L. HEIBERG, *Et lille Bidrag til Belysning af Middelalderns Kendskab til Græsk*. Oversigt over det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Forhandling og dets Medlemmers Arbejder i Aaret 1889-90, pp. 198 vlg. Volgens de *Annals of the Four Masters* regeerde Mermen (of Mervin, i. e. Mervyn Vrych) van 825 tot 844; *Conchn* is, luidens de tot Dubthach gerichte nota, als Concen of Concin te lezen; waarschijnlijk wordt hier Cyngen, koning van Powys vanaf 808, bedoeld; deze Cyngen stierf in 854/5 als pelgrim te Rome. Ik hoop de inleidende bladzijden van het Brusselse handschrift binnen kort meer in detail te kunnen behandelen.

Gent, 24 Nov. 1951

R.D.

lijnen geheimschrift in. Na ontcijfering luidt die tekst als volgt :
 MERMEN REX CONCHN SALUTEM. SUADBAR SCRIPSIT.
 Die koning Mermen is wellicht geen onbekende. Nennius vermeldt in zijn *Historia Brittonum* (c. XVI) een *Merminus rex*, die tussen 834 en 858 over *Venedotia* (Gwynedd) in Wales regeerde. De naam Suadbar wijst ook wel naar insulaire afkomst. Hij bestaat uit het prefix *su* - 'goed, uitstekend' en *adbar* 'stof, materiaal'. Op dezelfde bladzijde lezen we onderaan van een andere hand een opmerking, die op het *Conchn* in Suadbar's geheimschrift betrekking schijnt te hebben :

Hic erras, Dupthace, in tuis notulis scribens H pro Θ uel pro e uel pro aspirationis nota quę nec secundum brittanicam linguam in ipso nomine bene resonat.

Dupthacus, Dubthach is in die tijd (9^e/10^e eeuw) een zeer gewone Ierse naam. Welk het verband tussen Suadbar en de aangesprokene Dupthacus is, blijft duister. Was Dubthach de echte naam van Suadbar, en deze laatste naam eigenlijk een deknaam? Of werd Dupthacus juist wegens zijn vaak voorkomen als een generieke naam voor om 't even welke Ier gebruikt? Dat één en dezelfde persoon bedoeld wordt, schijnt m. i. de enige logische verklaring. In elk geval zinspeelt de tweede aantekening op een typisch Keltisch taalverschijnsel : de aspiratie of lenitie. En kennis hiervan zal wel alleen in insulaire kringen bestaan hebben ²⁵.

Laten we nu even het traktaat over de geheime runen bekijken. Het begint met een Oud-Engels runenalfabet van 28 tekens in de oorspronkelijke volgorde. Bij elk teken is zijn klankwaarde en zijn naam gevoegd. Daarop volgt een Latijnse tekst waarin verschillende vormen van geheimschrift opgesomd en verklaard worden. Het principe van die verschillende typen van geheimschrift is steeds hetzelfde. Reeds vroeger werd erop gewezen dat het runenalfabet in drie groepen van acht tekens ingedeeld was. Elk runenteken kan gedefinieerd worden door twee cijfers, één dat de groep aanduidt waarin het teken voorkomt, en één dat de plaats van het teken binnen de groep aanduidt. Aldus is de *r*-rune 1/5, de *s*-rune 2/8 en de *t*-rune 3/1. Bij de eerste vorm van geheimschrift wordt de groep met 1, 2 of 3 kleine *i*-runen aangeduid, en de plaats in de groep met 1 tot 8 grote *i*-runen. De *r*-rune wordt aldus geschreven i IIIII. Naar de naam van de *i*-rune (*is*) wordt dit geheimschrift *isruna* genoemd :

Isruna dicuntur quae i litera per totum scribuntur, ita ut quotus versus sit primum brevioribus i, quae autem litera sit in versu longioribus I scribatur. ²⁶

(25) Het zou wel zeer interessant zijn te weten, waar dit handschrift geschreven werd. Het was vroeger in het bezit van de St. Laurentiusabdij te Luik, maar wordt nochtans niet vermeld in de handschriftenkatalogi van die abdij, die in de 12^e en 13^e eeuw ontstonden (E. RAUCQ, o. c., p. 6, naar J. GESSLER). Kwam het daar terecht uit het bezit van een klooster van „Scotti”? Luik moet eens een belangrijke kolonie van „Scotti” gehad hebben; Sedulius Scottus is de bekendste onder hen.

(26) Geciteerd naar het Brusselse handschrift.

En dan wordt een voorbeeld gegeven :

Ita ut nomen corui scribatur his literis ita... ²⁷

Op hetzelfde principe berusten de *lagoruna* (met l-runen geschreven), de *hagalruna* (één of meer trekjes links en rechts van een schacht), *stophruna* (één of meer punten op twee parallelle lijnen) en tenslotte nog *clophruna, quae pulsu efficitur*.

Het vijfde handschrift, dat van Salzburg, heeft een sterk afwijkende tekst die als volgt begint :

Notum sit omni litterarum que rune dicuntur scientiam habere uolenti, quia in IIII uersus uel ordines diuiduntur. Primus ordo continet litteras VIII, secundus itidem VIII, tertius similiter VIII, quartus quattuor.

De eerste vier handschriften verraden reeds moeilijkheden om het nieuwe Engelse runenalfabet met zijn 4 nieuwe tekens binnen het raam van de oude groepering in 3 onder te brengen. De oplossing van het Salzburgse handschrift bestaat eenvoudig hierin, met die 4 tekens een nieuwe, vierde groep te vormen. Ook het vervolg van de Salzburgse tekst verschilt veel van die van de andere vier handschriften. „Eindeutschung” verklaart dus slechts een gering deel van het gehele probleem.

Het onvoldoende onderzoek van de handschriften heeft nog tot andere, meer opvallende halve en hele onjuistheden geleid. Meer dan eens is er sprake van handschriften, die helemaal niet bestaan, of worden naast elkaar handschriften (en vroege drukken) als afzonderlijke bronnen vermeld, terwijl ze klaarblijkelijk van elkaar afhangen.

De runenalfabetten die tot de orde van het Latijnse alfabet herleid zijn worden vaak zonder onderscheid „Hrabaanse alfabetten” genoemd, naar Hrabanus Maurus die van 822 tot 842 abt van Fulda en vanaf 847 aartsbisschop van Mainz was. M. i. wordt de term „Hrabaans” dikwijls ten onrechte gebruikt. In feite hebben we met een hele reeks verschillende versies te doen. Dit blijkt het duidelijkst uit de diverse oplossingen die het aanpassingsprobleem gekregen heeft. Het was inderdaad niet zo heel eenvoudig, de orde van het runenalfabet in die van de Latijnse letters om te zetten. De twee alfabetten zijn helemaal niet parallel. Het runenalfabet heeft slechts één teken voor de stemloze gutturale plosief, *k*, terwijl het Latijn er drie heeft : *c*, *k*, *q*. Aan de laatste drie letters van het Latijnse alfabet beantwoordt geen enkele rune. Aan de andere kant zijn er vijf runentekens, waarmee geen enkele Latijnse letter overeenkomt (*þ*, *w*, *é*, *j*, *ŋ*). Om het runenalfabet aan het Latijnse aan te passen was men verplicht óf de waarde van een aantal runentekens min of meer te wijzigen, óf nieuwe tekens te scheppen. In feite worden gewoonlijk beide oplossingen tegelijk gekozen.

(27) Het hierop volgende voorbeeld is als *corui* te ontcijferen in het Brusselse en in het St. Gallense handschrift; het luidt *coruus* in het Trierse handschrift, *coruuu*. in dat van Rome, en *racco* in dat van Salzburg. Over deze verschillende vormen zal ik in een ander verband handelen.

Op grond van deze beschouwingen kon ik totnogtoe een tiental verschillende aanpassingen onderscheiden. Slechts op één ervan is de term „Hrabaans” toepasselijk, en dan nog slechts met voorbehoud. Aan Hrabanus Maurus wordt nl. een werk over de oorsprong van het alfabet toegeschreven. Dit werk werd onder de titel *De inventione linguarum ab Hebræa usque ad Theodiscam, & notis antiquis* opgenomen in de uitgave van Hrabanus Maurus' werken, die in 1626 te Keulen verscheen²⁸. Totnogtoe heb ik geen enkel bewijs voor Hrabanus' auteurschap gevonden; maar er schijnt ook niets ertegen te getuigen²⁹. De oplossing van dit probleem wordt bemoeilijkt door het feit dat er tenminste drie verschillende stadia of versies van dit werk bestaan. Alles samen genomen komt het runenalfabet dat tot de *De inventione* behoort in een twaalftal handschriften voor, meestal als deel van het volledige werk, maar ook een paar keer geheel alleen. De oudste handschriften dateren misschien nog uit de 9^e eeuw, terwijl het meest recente van de 14^e eeuw is. Dit laatste³⁰ verwerkt Hrabanus' traktaat tot een uitgebreid *liber alphabetarius*, dat duidelijk een vooruitgang van de kennis van het Hebreeuws en het Grieks verraadt.

Achtereenvolgens wordt in de *De inventione* de oorsprong van het Hebreeuwse, het Griekse en het Latijnse alfabet beschreven; dan wordt een paragraaf aan het alfabet van Ethicus Ister gewijd, en tenslotte komen de runen aan de beurt. Deze worden op de volgende wijze ingeleid:

Hæeꝥ quoque litterarum figurę in gente Northmannorum feruntur inuente; quibus ob carminum eorum memoriam et incantationum uti adhuc dicuntur; quibus et runstabath nomen imposuerunt, ob id, ut reor, quod his res absconditas uicissim scriptitando aperiebant.³¹

In een tweede versie luidt die inleiding:

Litteras quippe quas utuntur Marcomanni quos nos Nordmannos uocamus infra scriptas habentur; a quibus originem qui theodiscam loquuntur linguam tradunt; cum quibus carmina sua incantationesque ac diuinationes significare procurant; qui adhuc pagani ritus inuoluuntur.³²

Het zou ons te ver leiden, elk teken van het Hrabaans alfabet afzonderlijk te bespreken. Wel moet er hier op gewezen worden, dat we ook bij Hrabanus de runen in de nabijheid van Ethicus Ister's alfabet vinden.

(28) (COLVENERIUS), *Hrabani Mauri operum quotquot reperiri potuerunt*. Coloniae Agrippinae, MDCXXVI, T. VI, pp. 333 vlg.

(29) W. LEVISON, o. c., p. 291.

(30) In Cod. Cotton. Titus D 18. Dit handschrift brengt eveneens *Littere Gothorum* (fol. 6v) die zeker met het „Gotische” alfabet van Hartwic verwant zijn, cf. p. 000.

(31) Naar het Parijse handschrift Lat. 5239 (Limoges, 10^e eeuw). Het zoëven vermelde handschrift Cotton. Titus D 18 heeft dezelfde versie, maar met het korrekte meervoud *runstabas*.

(32) Naar het Weense handschrift 1609 (10^e eeuw). Beide versies wijzen met nadruk op het magische karakter van de runen.

Bij de overlevering van een dergelijk materiaal, waarvan de ware betekenis wel heel vlug moet vervaagd zijn, gebeurden natuurlijk „ontsporingen”. Een fout, die eens in een handschrift geslopen was, kon niet meer hersteld worden : naar alle waarschijnlijkheid beschikten noch de lezers noch de eventuele afschrijvers over andere dokumenten waarin ze runen of Ethicus' alfabet vonden en waarmee zij hun tekst hadden kunnen verbeteren. We hebben hier dus een zeer betrouwbaar middel om de filiatie van de handschriften te bepalen³³.

In sommige gevallen mag men werkelijk van „ontsporingen” gewagen. Het gebeurt namelijk wel, dat de runen met een ander alfabet verward geraken, of dat ze onder een valse naam verder overgeleverd worden³⁴.

Een typisch voorbeeld, en zelfs meer dan één, biedt het in menig opzicht merkwaardige handschrift Clm 14436 te München³⁵. Op de eerste bladzijde van dat handschrift vinden we naast elkaar in vertikale kolommen zeven alfabetten. Ze worden beurtelings *Hebraice, Syriace, Arab...*, *Egyptiace, Gothorum, Chaldaice* en *Alanice* genoemd. Nu zijn drie van die alfabetten, nl. het „Syrische” het „Arabische” en het „Alaanse”, in de grond niets anders dan runen. De namen van de tekens van de eerste twee alfabetten, dus van het zgz. Syrische en Arabische, zijn zeker runennamen. De Alaanse namen hebben echter niets met die van de runen te maken. We vinden ze hier en elders terug als de namen van „Chaldeeuwse” letters³⁶. Opvallend is in het „Arabische” runenalfabet een duidelijke Skandinaafse inslag : de *c* heet *caon*, de *n* *naut*, de *s* *sol*. Waar de Egyptische, Gotische en Chaldeeuwse alfabetten van ons handschrift vandaan komen schijnt voorlopig niet uit te maken. Sommige tekens vertonen een zekere gelijkenis met Ethicus' letters³⁷.

De skribent van het Münchense handschrift is geen onbekende. Een deel ervan tenminste werd geschreven door Hartwic, een monnik van de abdij van St. Emmeram te Regensburg³⁸. Deze

(33) Over het algemeen heeft men nog te weinig aandacht aan dergelijke alfabetten besteed. In zijn werk over Mandeville is M. LETTS (zie nota 40) eerder wantrouwig tegenover zulke leiddraden, m. i. ten onrechte.

(34) In één geval tenminste zien we de aanzet tot zo'n ontsporing zeer goed : hs. 214 van Chartres bevatte op fol. 14 „Alphabets divers, hebraïque, grec, chaldéen, et 'Heae sunt litterae Danaorum quae vocantur rune'.” Cf. *Catalogue général des Manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. T. XI : Chartres*, par OMONT, MOLINIER, etc. (Paris, 1890), p. 109.

(35) B. BISCHOFF, *Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* LI, 1933, pp. 102-142; vooral pp. 107 vlg.

H. P. LATTIN, *The Eleventh Century MS Munich 14436 : Its Contribution to the History of Coordinates, of Logic, of German Studies in France*. Isis XXXVIII, 1947/8, pp. 205-225.

(36) B. v. ook in HS 107 van Avranches (cf. p. 000); en in Vatic. Regin. Lat. 338 : *Haec sunt characteres que caldei et asyrii utuntur...* Deze beide handschriften bevatten ook een „Egyptisch” alfabet, dat verwant is met Hartwic's Egyptisch.

(37) Min of meer gelijkenis vertonen de Egyptische *a, t, u*; de Chaldeeuwse *g, h, m*.

(38) B. BISCHOFF, *o. c.*, pp. 105 vlg.

H. P. LATTIN, *o. c.*, pp. 207 vlg.

Hartwic studeerde een poos in Frankrijk. Te Chartres was hij een leerling van Fulbert (1007-1029), te Reims studeerde hij bij een of meer meesters die zelf door de beroemde Gerbert, de *reparator studiorum*, opgeleid geweest waren. Uit Frankrijk bracht Hartwic enige handschriften en fragmenten naar Regensburg mee. Clm 14436 bestaat juist gedeeltelijk uit in Frankrijk geschreven stukken, en uit gedeelten van de hand van Hartwic zelf (of van verwante handen), misschien naar handschriften die hij uit Frankrijk niet kon meekrijgen³⁹.

De runen hadden aldus geleidelijk geheel in vergetelheid kunnen geraken; maar één van hun vormommingen zou een buitengewone bijval kennen en pas eeuwen later doorschouwd worden.

We hebben reeds een paar gevallen ontmoet, waarbij de runen in de omgeving van het alfabet van Ethicus Ister voorkwamen. Stelt men zich beide alfabetten naast elkaar geschreven voor, zoals Hartwic dat deed, dan is het niet moeilijk om in te zien, dat een skribent ook wel eens de letters van één alfabet met de namen van een ander kon verbinden. Een handschrift waarin dergelijke ontsporingen plaatsgegrepen hadden moet de bron geweest zijn van een geniaal fantast uit de 14e eeuw, Sir John Mandeville of Jean de Mandeville. Het is wel overbodig die figuur nader voor te stellen. Indien zijn afkomst uit Engeland enigszins geheimzinnig blijft, en zijn faam als onvermoeid globe-trotter en ontdekker meer dan twijfelachtig is, toch schijnt zijn verblijf te Luik en zijn overlijden aldaar thans vrijwel vast te staan⁴⁰. In zijn reisverhaal geeft hij na de beschrijving van zekere volkeren ook het alfabet waarvan ze zich bedienen. Nu is het zeer interessant na te gaan, hoe die alfabetten eruit zien. Het alfabet van „Cathaye”, zoals we dat in het Brusselse handschrift 10420-25 aantreffen, komt helemaal overeen met Hartwic's „Gotische” letters. Mandeville's Chaldeeuws alfabet heeft precies dezelfde tekens als het alfabet van Ethicus Ister. Het merkwaardigst van al is echter Mandeville's Saraceens. De namen van die tekens zijn ongetwijfeld die van Ethicus' letters, maar de tekens zijn even zeker runen, hoe misvormd sommige er ook mogen uitzien⁴¹.

(39) Over Hartwic's hand oordeelt B. BISCHOFF, o. c., p. 107, als volgt: „Die Hand Hartwics ist keineswegs ‚ausgesprochen bayerisch’, wie Swarzenski will; sie ist in Buchstabenformen und Abkürzungen viel entwickelter als gleichzeitige rein bayerische Schriften.”

(40) M. LETTS, *Sir John Mandeville. The Man and his Book*. London, (1949).

Prof. Dr G. DE POERCK (Gent) bereidt thans een kritische studie van de Franse handschriften van Mandeville's werk voor; hij was zo vriendelijk mijn aandacht op LETTS' werk te vestigen en mij zijn exemplaar te lenen.

(41) M. LETTS, o. c., pp. 153 vlg. Runen zal men alleen in betere handschriften op het eerste zicht herkennen. In de minder goede worden ze gauw totaal onkennelijk, b. v. in het Brusselse Hs. 10437/40. Volgens LETTS zou men de handschriften naar deze alfabetten nog in twee groepen kunnen verdelen: „The canon of the alphabets is divisible into two families of MSS.

I. Contains, when complete, Greek, Egyptian, Hebrew, Saracen, Persian and Chaldaean.

Men kan zich met recht afvragen, of de innovatie die we bij Mandeville aantreffen aan zijn eigen „verbeelding” ontsproten is, ofwel of hij ze reeds kant en klaar in een of ander handschrift vond. Hartwic's handschrift vertoont wel een parallele ontwikkeling, maar kan niet als een rechtstreeks verwant van Mandeville's voorbeeld gelden; het heeft nl. de tekens van Ethicus' alfabet slechts sporadisch bewaard, en de namen helemaal niet. Wat dichter brengt ons een handschrift uit Avranches, dat thans verloren schijnt te zijn. Dit handschrift, dat ik slechts door een oud facsimile ken⁴², bevatte ook een reeks alfabetten in verticale kolommen: *Hebraeorum litterae*, *Grecorum litterae*, *Caldeorum litterae*, *Aegyptiorum litterae* en *Saracenorum litterae*. De „Saraceense” letters waren hier juist die van Ethicus Ister, en ook de namen stemden geheel overeen met die welke we elders ontmoeten. Runen kwamen echter onder geen der vijf rubrieken voor, tenminste in zover het eerder gebrekkige facsimile me toeliet uit te maken. Betreffende de laatste overgang, nl. die waarbij Ethicus' lettertekens door runen vervangen werden, blijven we in het duister. Men heeft wel eens gemeend dat Hrabanus' *De inventione* de bron van Mandeville's runentekens zou geweest zijn, maar een vergelijking van beide runenalfabetten toont aan, dat dit onmogelijk is. Mandeville gebruikt namelijk runentekens, die Hrabanus bij de invoering van de Latijnse volgorde terzijde gelaten had, nl. de *j*-rune (voor *g*), de *h* met dubbele schuine dwarstrek, en de *ing*-rune (voor *y*). Het gebruik van de *g*-rune voor *k* is ook typisch voor Mandeville. Totnogtoe heb ik slechts één runenalfabet gevonden, dat dezelfde eigenaardigheden vertoont. Het komt voor in een tropenboek (*troparium*) van Autun, dat tussen 996 en 1024 ontstaan schijnt⁴³. Daar de runen er in margine ingelast zijn, hebben we dus bij benadering een terminus post quem. Buiten de runentekens geeft het alfabet alleen de waarden ervan, zodat men over weinig gegevens beschikt om de andere grensdatum te bepalen. Jonger dan de 12^e eeuw schijnt de runenrij echter niet te zijn. Hetzelfde handschrift bevat ook een stuk in een soort pseudo-Grieks alfabet geschreven, maar andere alfabetten in de aard van Hartwic's komen er niet in voor. Het runenalfabet van Autun schijnt overigens ook slechts een foutief afschrift. Er zijn twee *g*-tekens, nl. de Oud-Engelse *j*-rune en een ander teken, dat of een vertikaal doorstreepte Oud-Engelse *g*-rune, of een jongere Skandinaafse *h*-rune is. Het eigenaardige is nu, dat aan het tweede teken de

II. Not previously noticed by editors, includes the alphabets in I and adds Tartar-Russ, Cathayan and Pentexoire.”

Het Brusselse hs. 10420/5 behoort tot de tweede familie.

(42) DESROCHES, *Notice sur les manuscrits de la bibliothèque d'Avranches. Mémoires de la Société des antiquaires de Normandie*. 2e Série, 1er Volume. (Paris, 1840), pp. 70-156. Facsimile tegenover p. 138.

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements T. X: Avranches, etc., (Paris, 1889), p. 49.

(43) Thans Hs. 1169 van de Bibliothèque de l'Arsenal. Cf. H. MARTIN, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*. T. II, 1886, pp. 320 vlg.

waarde *g* beantwoordt, en aan de *j*-rune de waarde *h*. De *h*-rune heeft dan de waarde *i*, enz., m. a. w., in het Autunse handschrift zijn vanaf de *h* alle waarden één plaats naar voren verschoven. Bij Mandeville is dit niet het geval : hij last tussen de *f*- en de *g*-waarden een *ch*-waarde in (naam : *choiri*), en kent die toe aan de doorstreepte *g*-rune (of, wat hier misschien waarschijnlijker is, aan de Skandinaafse *h*). Mandeville behoudt dus in zekere zin een oudere toestand.

We hebben voorlopig geen middel aan de hand om uit te maken of Mandeville zijn Saraceens alfabet zelf samenstelde, dan wel of hij het aldus klaar vond. Indien we wisten waar het handschrift van Avranches vandaan kwam, en de oorsprong van de runen van Autun konden bepalen ⁴⁴, dan zouden we al wat dichter bij de oplossing van dit vraagstuk komen. Er is echter misschien nog een andere weg om hier wat klaarte te scheppen.

In de nieuwe inkleding, die Mandeville hun gaf, was aan de runen nog een lang leven beschoren. Ze werden niet alleen in talrijke Franse handschriften van zijn reisverhaal opgenomen, maar ook in de Nederlandse, Engelse en Duitse vertalingen van deze best-seller. We vinden ze zelfs terug bij een paar auteurs, die we misschien wel als slachtoffers van Mandeville's fictie mogen beschouwen.

Als eerste zij hier een kanunnik van Pavia vermeld, Theseus Ambrosius, die in 1539 een *Introductio in Chaldaicam linguam* uitgaf ⁴⁵. In de lange lijst van alfabetten achteraan in het werk vinden we een *Saracenorum aliud quoddam alphabetum, & non sine literarum nominibus* (fol. 204v). Ambrosius moet meer dan één

(44) De meeste handschriften van Avranches waren afkomstig uit de bibliotheek van Mont-St. Michel. Voor het Autunse handschrift moet een zeer vage aanduiding hier volstaan : Honorius van Autun (*Augustodunensis*) was misschien uit Duitsland afkomstig; waarschijnlijk verbleef hij een tijd te Regensburg en onderhield er betrekkingen met „Scotti”; men heeft ook wel vermoed dat hij te Canterbury zou geweest zijn. (1e helft 12e eeuw; cf. A. VACANT — E. MANGENOT, *Dictionnaire de théologie catholique*, T. VII, kol. 139 vlg.).

(45) Noch dit werk noch het boekje van Wyss schijnen in een Belgische bibliotheek te vinden. Prof. Dr B. BISCHOFF, die een studie over vreemde alfabetten ondernomen heeft, was zo vriendelijk mijn aandacht op deze twee auteurs te vestigen; hij gelieve daarvoor hier de uitdrukking van mijn dank te vinden. Een handschrift, dat weliswaar geen Saraceens, maar toch andere, gelijkaardige alfabetten bevat, wordt vermeld door VALENTINELLI (J. VALENTINELLI, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum. Codices Mss. Latini*. T. II (Venetiis MDCCCLXIX), p. 108; „Cod. 61 chart., saec. XVI. Quaestiones theologicae ac philosophicae centum septuaginta novem... Petrus (Recta lucensis, canonicus regularis lateranensis) quoque ipse de suo non pauca in volumen loca coniecit, quaestiones videlicet et annotationes. Insuper alphabeta octo cum interpretatione latina posuit, f. 479-480 : *hebraicum* cum declarationibus; *graecum* cum declarationibus et siglorum explicationibus; *indicum, chaldaeum*, Iacobitarum, Christianorum de la Centura, arabicum, Christianorum Palaestinae et Phoeniciae. Haec indicare haud inopportunum fuerit; cum ex iis posteriora sex iis differant, quae Theseus Ambrosius ex Albonesi comitibus, papiensis, idemque canonicus regularis lateranensis in *Introductio in chaldaicam linguam* aliasque, Papiae anno 1530 impressa vulgavit.” Een vergelijking tussen S. Marco 61 en het werk van Theseus Ambrosius ware dus gewenst.

handschrift in de aard van Hartwic's of van Avranches 107 te zijner beschikking gehad hebben : hij geeft twee verschillende „Egyptische alfabetten”, twee of drie „Chaldeeuwse”, enz. Ongelukkig omschrijft hij zijn bronnen niet nader dan *in antiquis libris*.

Minder gevaarlijk was het, wanneer dit Saraceens schrift in een verzameling schrijfvorbeelden terecht kwam, waarin het wel meer een curiosum dan een voorwerp van filologische beschouwingen was. Zo treffen we het dan aan bij een tweede slachtoffer, de Zwitserse schoolmeester, kalligraaf en houtsnijder Urbanus Wyss. Deze gaf in 1549 een zeer sierlijk boekje met schrijfvorbeelden uit, getiteld *Libellus valde doctus / elegans et utilis, multa et varia / scribendarum litterarum genera complectens*. Onder de voorbeelden van vreemde alfabetten vinden we ook hier het *alphabetum Saracenorum*⁴⁶.

G. Hickes (of een van zijn medewerkers) schijnt wel de eerste geweest te zijn, die dit Saraceens doorschouwd en tenminste gedeeltelijk tot zijn uitgangspunt teruggebracht heeft. In de *Grammaticae Islandicae Rudimenta* van de IJslander Runolfur Jonsson (Runolphus Jonas), die Hickes met eigen *additamenta* in zijn *Thesaurus* (cf. nota 16) opnam, vinden we onderaan links op de 3e plaat een weergave van een *Alphabetum Runicum à CodMS, unà cum nominibus litterarum*. Dit facsimile schijnt wel een van Hickes' toevoegsels te zijn. De namen van de letters zijn weer die van Ethicus' alfabet, maar met een nieuwe verwikkeling die we nergens elders zullen aantreffen : de namen zijn in Grieks schrift geschreven. Dit maakt het bijzonder jammer, dat er over het handschrift geen nadere aanwijzingen gegeven worden.

Het Saraceens van Ambrosius en Wyss, en de zo pas vermelde runen bij Hickes vertonen een gemeenschappelijke trek : ze hebben alle drie dezelfde volgorde van tekens en waarden (en namen) als het handschrift van Autun, d. w. z. vanaf *h* zijn alle waarden (en namen) één plaats naar voren verschoven. Het *ch*-teken, dat bij Mandeville de naam *choiri* droeg en vóór de *g* kwam, heet hier *garop* en krijgt de waarde *g*. Ingevolge het getuigenis van Autun is men dus verplicht aan te nemen, dat er twee parallele tradities geweest zijn : één met de volgorde *a b c d e f ch g h...* en één met de volgorde *a b c d e f g h...* Daar deze laatste volgorde eigenlijk een „Verschlimmbesserung” is, en Mandeville een oorspronkelijker toestand bewaart, zal men allicht tot het besluit komen, dat de Engels-Luikse wereldreiziger hier eens te meer... zorgvuldig afgeschreven heeft. Men kan hiertegen opwerpen dat Autun noch de naam „Saraceens”, noch de namen van Ethicus' letters vertoont. Maar : de naam „Saraceens” was reeds vóór Mandeville met Ethicus' alfabet verbonden, getuige Avranches (11^e of 12^e eeuw); en : in Autun was er geen plaats voor de namen

(46) Van dit boekje verscheen waarschijnlijk een tweede uitgave „Thantwerpen, by my Jan van Ghelen, 1576”, cf. B. KRUITWAGEN, *Laat-Middeleeuwse Paleografica*. 's Gravenhage, 1942, p. 11, voetnota 3.

van de tekens : er was nauwelijks ruimte voor de runentekens in de linkerrand en voor hun waarde in de rechterrind van het blad ⁴⁷. Zodat we tenslotte toch niet de schuld voor het Saraceens van Ambrosius en Wyss bij Mandeville zullen gaan zoeken ⁴⁸.

Dat men in Hickes' tijd ficties als dit Saraceens begint te doorzien, toont aan, dat de periode van het verval, van de ontbinding van de runenkennis dan voorbij is. Na een bijna duizendjarige evolutie keert men naar het uitgangspunt terug; maar nu worden de runen het voorwerp van wetenschappelijke navorsingen, en zijn dus voor goed „dood”.

Deze korte uiteenzetting heeft slechts een klein gedeelte van het gebied der *runica manuscripta* kunnen bestrijken. Ze heeft nochtans, hoop ik, enig idee gegeven van de verscheidene aspecten van het probleem, van zijn vertakkingen en zijn uitlopers. Uiteindelijk zal het bekomen beeld in sterke mate afhangen van de volledigheid van het materiaal; daarom houd ik mij warm aanbevolen voor elke wenk, die me op het spoor van nog onbekende runen-in-hand-schriften kan brengen.

(47) Het zeer uitzonderlijk formaat van dit handschrift (167 × 60 mm) wijst ons misschien aan, in welke richting we de verklaring van de volgende passus uit de Oud-Engelse *Indicia monasterialia* moeten zoeken :

Gif þu hwilce langwyrpe boc habban wille, þonne strece þu þine
wynstran hand and wege hi and sete þine swyþran ofer þinne
wystran earm be þære boce læncge.

(G. VAN LANGENHOVE, *Old English Reader*. I. Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Serie : Tekstboeken. N° 1, Brugge, 1942, p. 178).

Met *langwyrpe boc* „langwerpig boek” kan hier echter geen *troparium* bedoeld zijn, daar de vorige paragraaf eraan gewijd is : *Donne þu tropere habba wille...* Misschien wordt een *lectionarium* bedoeld? Een dergelijk boek van opvallend „langwerpig” formaat is mij bekend uit St. Gallen (midden 9e eeuw; thans te Genève, Bibliothèque publique et universitaire, Hs. 37a : 325 × 156 mm).

(48) Uit nota 39 zal overigens gebleken zijn, dat het probleem van Mandeville's alfabetten ver van eenvoudig is. Zijn de drie bijgevoegde alfabetten (waaronder dat van Cathaye = Hartwic's Gotisch : ten gevolge van de gelijkenis tussen de twee namen?), die de tweede handschriftenfamilie kenmerken, nog van Mandeville zelf afkomstig? Misschien bezorgde hij zelf een „tweede vermeerderde uitgave” van zijn werk, en maakte van die gelegenheid gebruik om er de alfabetten van Cathaye, enz. in te lassen?

Grammaticale begrippen in verband met het Latijn

door

Dr P. E. IVENS,
lid der Maatschappij

Als wij maar even een boek, dat de Latijnse grammatica uiteenzet, openslaan, dan vinden wij daarin vele grammaticale termen. Zo wordt een zekere grammaticale regel als volgt geformuleerd : het gezegde komt in naamval en, zoveel mogelijk, in geslacht en getal met het onderwerp overeen. De formulering van deze regel spreekt van gezegde, naamval, geslacht, getal en van overeenkomst in naamval, overeenkomst in geslacht, overeenkomst in getal. Ieder technische term duidt een wel bepaalde begripsinhoud aan. Zo worden er door die termen gezegde, naamval, geslacht, getal, enz. grammaticale begrippen aangeduid.

Wij spreken hier even over grammaticale begrippen in verband met het Latijn.

Een volledige bespreking geven over alle grammaticale begrippen die in verband staan met het Latijn is zeker onze bedoeling niet. Onze bedoeling is evenmin uitsluitend enkele van die begrippen klaar en duidelijk te maken.

Wij trachten in het eerste deel in 't kort uiteen te zetten hoe de grammaticale studie, die beoefend wordt om inzicht te verwerven in het Latijn, tot dat inzicht leidt o.a. door middel van bepaalde begrippen. Men krijgt immers geen inzicht in het wezen van het Latijn als men een bepaalde grammaticale regel, zoals de hierboven vermelde regel van de overeenkomst van het gezegde met het onderwerp, formuleert zonder klaar en duidelijk de begrippen te vatten welke die regel vooropstelt.

En wij trachten daarna door de bespreking van enkele begrippen aan te tonen hoe grammaticale begrippen over 't algemeen kunnen verklaard worden.

Voor die bespreking kiezen wij (want wij moeten ons beperken) enkele begrippen uit die de grondslag vormen van de woordleer, nl. het woord, de vorm en de grammaticale eigenschappen. Maar onze bespreking van het woord en de vorm werken wij niet volledig uit, omdat dit alleen kan gedaan worden na een uitgebreid onderzoek. Dat onderzoek betreft niet alleen alle grammaticale eigenschappen (bijv. getal, naamval, persoon, tijd, wijze, enz.) van iedere woordsoort maar ook alle wijzen waarop iedere woordsoort kan gebruikt worden (bijv. zelfstandig gebruik, elliptisch-bijvoeglijk gebruik, enz.). Voor onze bespreking van de grammati-

cale eigenschappen kiezen wij twee eigenschappen uit van de vormen die substantief zijn, nl. het getal en de naamval.

In het tweede deel zetten wij enige beschouwingen uiteen over het woord en de vorm. In het derde deel geven wij een verklaring van het grammaticale getal en van de naamval van de vormen die substantief zijn.

I. DE ONTLEDING VAN DE TAAL EN DE GRAMMATICALE BEGRIPPEN.

De taal gebruiken wij als middel om onze gewaarwordingen, onze gevoelens, onze gedachten uit te drukken. Dat doen wij in de gebarentaal door middel van gebaren ; dat doen wij in de gesproken taal door middel van spraakklanken en dat doen wij in de geschreven taal door middel van bepaalde zichtbare tekens, die geen gebaren zijn en die wij schrijftekens noemen. Om inzicht te krijgen in de taal moeten wij de taal ontleden. Zo kunnen wij de gesproken en ook de geschreven taal ontleden.

Door die ontleding vinden wij in de gesproken taal spraakklanken. Daarmee worden klankgrepen gevormd. Een klankgreep bestaat uit één of meer klanken die in één ademstoot uitgesproken worden. Door die ontleding vinden wij nog gesproken woorden. Een gesproken woord bestaat uit één of meer spraakklanken die een zekere betekenis hebben, een zekere begripsinhoud betekenen. Door die ontleding vinden wij eindelijk gesproken zinnen. Een gesproken zin bestaat uit één of meer gesproken woorden, die samen een gedachte uitdrukken. Een gedachte kan bijv. een oordeel, een bevel, een vraag zijn.

Door de ontleding van de geschreven taal vinden wij lettergrepen, geschreven woorden en geschreven zinnen. Een lettergreep is een geschreven woord of een deel van een geschreven woord, dat ingedeeld wordt volgens bepaalde regels. Een geschreven woord bestaat uit één of meer schrijftekens die een zekere begripsinhoud betekenen. Een geschreven zin bestaat uit één of meer geschreven woorden, die samen een gedachte uitdrukken.

Er moet opgemerkt worden dat die schrijftekens niet alleen lettertekens zijn. Voor de geschreven woorden worden bijv. in het Grieks accenttekens gebruikt, in het Frans het afkortingsteken (*l'apostrophe*) en het koppelteken (*le trait d'union*), in het Latijn het deelteken. Voor de geschreven zinnen worden bijv. in het Grieks, in het Frans en in het Latijn de leestekens gebruikt. Die leestekens maken deel uit van de geschreven zin. Zij helpen immers uitmaken wat voor een zin de geschreven zin is ; zij helpen ook de verschillende delen van de geschreven zin onderscheiden.

Zo kan een vraagteken aantonen dat de geschreven zin « Hij komt ? » een vragende zin is. Zo kan het verplaatsen van een komma de betekenis van een geschreven zin wijzigen.

Als wij hierna spreken van woorden of zinnen dan bedoelen wij zowel de gesproken woorden als de geschreven woorden en zowel de gesproken zinnen als de geschreven zinnen, tenzij wij uitdrukkelijk het tegengestelde verklaren.

De zinsleer heeft als doel de ontleding van de zin. Om die ontleding te kunnen doen tracht zij een definitie van de zin te geven, een definitie en een classificatie van de verschillende soorten van zinnen en een ontleding van de delen van ieder soort van zin. De zinsleer leert ons dat ieder zin bestaat uit één of meer woorden. Zij leert ons ook dat het enige woord van een zin, die uit één woord bestaat, en ieder woord van een zin die uit meer dan één woord bestaat, een bepaalde functie vervult in de zin. Zo vervult in de zin « *Amate* » het enige woord de functie van werkwoordelijk gezegde, terwijl het woord *amate* buiten de zin geen functie vervult.

De woordleer onderzoekt het woord. Zij tracht daarom een definitie van het woord te geven, een definitie en een classificatie van de verschillende woordsoorten en een ontleding van iedere woordsoort. De woordleer leert ons dat sommige woorden verschillende vormen hebben : die woorden noemt men veranderlijke woorden. De woordleer leert ons nog dat soms een vorm van een veranderlijk woord in de zin niet alle functies kan vervullen, die hij zou kunnen vervullen volgens zijn betekenis. Zo heeft het woord *puer* verschillende vormen o.a. *pueri*, *puero* en *puerum* ; en zo kan de vorm *puerum*, wegens zijn vorm, niet als bijvoeglijke bepaling van bezit gebruikt worden, welke functie die vorm, volgens zijn betekenis, toch zou kunnen vervullen. De woordleer leert ons nog dat er woorden zijn die maar één enkele vorm hebben : die woorden noemt men onveranderlijke woorden. De woordleer leert ons eindelijk dat de vormen van de veranderlijke woorden eigenschappen hebben. Zo heeft de vorm *rosam* van het woord *rosa* de eigenschap als lijdend voorwerp van een persoonsvorm te kunnen gebruikt worden.

Een deel van de woordleer onderzoekt de buiging van de veranderlijke woorden, d.w.z. welke vormen de veranderlijke woorden hebben en welke eigenschappen die vormen hebben.

Als een vorm van een woord in de zin niet alle functies kan vervullen, die hij volgens zijn betekenis zou kunnen vervullen, wordt het vraagstuk gesteld van het gebruik van die vorm in de zin. Dat gebruik wordt onderzocht in het deel van de zinsleer dat

handelt over het syntactische gebruik van de verschillende vormen van de veranderlijke woorden.

Volgens deze algemene lijnen geschiedt de ontleding van het Latijn. En daarbij worden dus grammaticale begrippen gebruikt, o.a. spraakklank, schrijfteken, klankgreep, gesproken woord, gesproken zin, lettergreep, geschreven woord, geschreven zin, functie, woordsoort, veranderlijk woord, vorm van een woord, grammaticale eigenschap, buiging. Ook nog andere grammaticale begrippen worden in die ontleding van het Latijn gebruikt: o.a. al de begrippen waarmee wij in onze geest de verschillende functies fixeren van de woorden in de zin, bijv. onderwerp, bijvoeglijke bepaling, enz. en eveneens al de begrippen waarmee wij de eigenschappen van de woorden vatten: getal, naamval, geslacht, enkelvoud, accusatief, vrouwelijk, enz.

Sommige van die begrippen hebben wij reeds min of meer verklaard; andere hebben wij niet verklaard.

De nauwkeurige verklaring van al de grammaticale begrippen is van groot belang. Zulke begrippen worden immers *mutatis mutandis* voor de studie van zeer vele talen gebruikt. En de omschrijving van zo'n begrip helpt soms een moeilijk vraagstuk van de Latijnse grammatica, bijv. de formulering van een regel, klaar en duidelijk te maken.

Hoe de grammaticale begrippen in verband met het Latijn nauwkeurig kunnen omschreven worden, tonen wij nu aan door de bespreking van enkele ervan.

II. HET WOORD EN DE VORM.

In een gesproken woord, d.w.z. een of meer spraakklanken waaraan een betekenis gehecht is, en ook in een geschreven woord, d.w.z. een of meer schrijftekenen die een betekenis hebben, onderscheiden wij de betekenis en de vorm. De betekenis is de begripsinhoud die door het woord betekend wordt. De vorm van een gesproken woord is een gesproken vorm; die gesproken vorm bestaat uit een of meer spraakklanken. De vorm van een geschreven woord is een geschreven vorm; die geschreven vorm bestaat uit een of meer schrijftekenen.

Wij kunnen zo een woord verklaren als een (gesproken of geschreven) vorm waaraan een betekenis gehecht is.

Een gesproken of geschreven vorm is echter maar vorm, omdat en in zoverre de spraakklanken of de schrijftekenen, waaruit hij bestaat, de begripsinhoud symboliseren. In een gesproken en ook in een geschreven vorm kunnen wij dus twee aspecten onderschei-

den : zijn materieel aspect, d.w.z. in zoverre hij uit één of meer spraakklanken of uit één of meer schrijftkens bestaat, en zijn symbolisch aspect, in zoverre hij de drager is van de relatie die hij heeft met de begripsinhoud, als symbool van die begripsinhoud.

Een gesproken woord is dus een gesproken vorm waaraan een begripsinhoud gehecht is, i.a.w. een gesproken vorm die een begripsinhoud heeft. Men kan ook zeggen dat een gesproken woord een begripsinhoud is die uitgedrukt is door een gesproken vorm, i.a.w. een begripsinhoud die een gesproken vorm heeft. Op analoge wijze is een geschreven woord dus een geschreven vorm waaraan een begripsinhoud verbonden is, i.a.w. een geschreven vorm die een begripsinhoud heeft. Men kan ook zeggen dat een geschreven woord een begripsinhoud is die uitgedrukt is door een geschreven vorm, i.a.w. een begripsinhoud die een geschreven vorm heeft.

Van een boek kunnen er een zeker aantal exemplaren bestaan.

Indien er zeven exemplaren bestaan van een eerste boek en zes exemplaren van een tweede, dan zijn er dertien exemplaren, die boekexemplaren zijn, maar dan zijn er niet dertien exemplaren van een boek. Als wij immers spreken van dertien exemplaren van een boek, dan duiden wij aan dat er dertien exemplaren zijn van hetzelfde boek. En dat is niet het geval in de hierboven vermelde veronderstelling. De uitdrukking «dertien boekexemplaren» betekent niet hetzelfde als de uitdrukking «dertien exemplaren van een boek». Als wij zeggen dat er een of meer boekexemplaren voorhanden zijn, dan duiden wij aan dat er zoveel exemplaren zijn, die ieder een exemplaar van een boek zijn, zonder aan te duiden of die exemplaren al dan niet exemplaren van hetzelfde boek zijn. Ieder exemplaar van een boek is een boekexemplaar.

Op dezelfde wijze kunnen er van een vorm meerdere exemplaren bestaan. In de zin «*Marcellae pater et pater Octaviae laborant in villa*» komen er twee exemplaren voor van de vorm *pater*.

Indien er drie exemplaren van de vorm *pater* en twee exemplaren van de vorm *mater* voorhanden zijn in een passage, dan zijn die exemplaren vijf vormexemplaren maar niet vijf exemplaren van een vorm. Als wij immers spreken van vijf exemplaren van een vorm dan duiden wij aan dat er vijf exemplaren zijn van dezelfde vorm. En dat is niet het geval in de hierboven vermelde veronderstelling. Als wij zeggen dat er een of meer vormexemplaren voorhanden zijn, dan duiden wij aan dat er zoveel exemplaren zijn die ieder een exemplaar van een vorm zijn, zonder aan te duiden of die exemplaren al dan niet exemplaren van dezelfde vorm zijn. In de zin «*Marcellae pater laborat*» komen er

drie vormexemplaren voor. Ieder exemplaar van een vorm is een vormexemplaar.

Ieder vormexemplaar is een vorm waaraan een betekenis gehecht is. Een vorm, waaraan een betekenis gehecht is, is een woord. Ieder vormexemplaar is dus een exemplaar dat woord is, een exemplaar van een woord. Ieder exemplaar van gelijk welk woord is een woordexemplaar. Ieder vormexemplaar is dus een woordexemplaar.

Indien er dertien woordexemplaren in een zin voorkomen, dan zijn die dertien exemplaren ieder afzonderlijk een exemplaar van een woord. Maar als wij opmerken dat er dertien woordexemplaren in een zin voorkomen dan weten wij nog niet of die dertien woordexemplaren exemplaren zijn van hetzelfde woord ofwel exemplaren zijn van verschillende woorden, bijv. twee exemplaren van een eerste woord, drie exemplaren van een tweede woord, één exemplaar van een derde woord, enz.

Twee geschreven vormexemplaren kunnen dezelfde vorm hebben of een verschillende vorm. Twee gesproken vormexemplaren kunnen eveneens dezelfde vorm hebben of een verschillende vorm.

Indien zij ieder uit één enkel schrijfteken bestaan, hebben twee geschreven vormexemplaren dezelfde vorm wanneer zij uit hetzelfde schrijfteken bestaan. Indien zij uit meer dan een schrijfteken bestaan, hebben twee geschreven vormexemplaren dezelfde vorm wanneer zij uit dezelfde schrijftakens, die in dezelfde volgorde voorkomen, bestaan.

Indien zij ieder uit één enkele spraakklank bestaan, hebben twee gesproken vormexemplaren dezelfde vorm wanneer zij uit dezelfde spraakklank bestaan. Indien zij uit meer dan een spraakklank bestaan, hebben twee gesproken vormexemplaren dezelfde vorm, wanneer zij uit dezelfde spraakklanken, die in dezelfde volgorde voorkomen, bestaan.

In de zin « *Marcellae pater et pater Octaviae laborant in villa* » hebben het tweede vormexemplaar en het vierde vormexemplaar dezelfde vorm *pater*.

Een gesproken vormexemplaar en een geschreven vormexemplaar kunnen niet dezelfde vorm hebben. Tussen een gesproken vormexemplaar en een geschreven vormexemplaar kan er wel een zekere relatie bestaan.

Een gesproken woordexemplaar waaraan een betekenis gehecht is kan geschreven worden. Dan ontstaat er een ander woordexemplaar nl. een geschreven woordexemplaar, dat dezelfde betekenis heeft. Dan wordt door de geschreven vorm van dat geschreven vormexemplaar niet alleen de begripsinhoud van dat geschreven

woordexemplaar gesymboliseerd maar ook de gesproken vorm en de begripsinhoud van dat gesproken woordexemplaar. Die beide woordexemplaren hebben dus dezelfde betekenis.

Een geschreven woordexemplaar waaraan een betekenis gehecht is kan uitgesproken worden. Dan ontstaat er een ander woordexemplaar, nl. een gesproken woordexemplaar, dat dezelfde betekenis heeft. Dan wordt door de gesproken vorm van dat gesproken woordexemplaar niet alleen de begripsinhoud van dat gesproken woordexemplaar gesymboliseerd maar ook de geschreven vorm en de begripsinhoud van dat geschreven woordexemplaar. Die beide woordexemplaren hebben dus dezelfde betekenis.

Zo kan het gesproken vormexemplaar *dominus* van de gesproken zin « *Dominus servum castigat* » geschreven worden. Dan ontstaat een geschreven vormexemplaar *dominus*, dat dezelfde betekenis heeft als dat gesproken vormexemplaar *dominus*. Door dat geschreven vormexemplaar *dominus* wordt de begripsinhoud ervan en ook de gesproken vorm en de begripsinhoud van dat gesproken vormexemplaar gesymboliseerd. Zo kan het geschreven vormexemplaar *ancilla* van de geschreven zin « *Ancilla laborat cum domina* » uitgesproken worden. Dan ontstaat een gesproken vormexemplaar *ancilla*, dat dezelfde betekenis heeft als dat geschreven vormexemplaar *ancilla*. Door dat gesproken vormexemplaar *ancilla* wordt de begripsinhoud ervan en ook de geschreven vorm en de begripsinhoud van dat geschreven vormexemplaar gesymboliseerd.

Wanneer een geschreven vorm een gesproken vorm symboliseert, dan symboliseert de gesproken vorm ook de geschreven vorm. I.a.w. wanneer een geschreven vorm het geschreven symbool is van een gesproken vorm, dan is die gesproken vorm het gesproken symbool van die geschreven vorm. Als men immers gelijk welk geschreven vormexemplaar uitspreekt, doet men altijd een bepaald gesproken vormexemplaar ontstaan, dat, als het geschreven wordt, een tweede geschreven vormexemplaar doet ontstaan dat dezelfde vorm heeft als het eerste geschreven vormexemplaar. Die symbolische relatie is dus wederzijds.

Hierboven legden wij uit hoe uit dat gesproken vormexemplaar *dominus*, door het schrijven ervan, een geschreven vormexemplaar *dominus* ontstaat. Als men dat geschreven vormexemplaar *dominus* uitspreekt dan ontstaat, door dat uitspreken, een tweede gesproken vormexemplaar *dominus* dat dezelfde vorm (dezelfde spraakklanken in dezelfde volgorde) heeft als dat eerst vermelde vormexemplaar *dominus*.

Wij kunnen dus twee woordexemplaren vinden, die dezelfde

betekenis hebben en die niet dezelfde vorm hebben, terwijl het ene woordexemplaar een gesproken vorm heeft en het andere woordexemplaar een geschreven vorm heeft. Bij twee zulke woordexemplaren kan die geschreven vorm het geschreven symbool zijn van die gesproken vorm en de begripsinhoud die eraan gehecht is, wat insluit dat die gesproken vorm het gesproken symbool is van die geschreven vorm en de begripsinhoud, die er aan gehecht is. I.a.w. dan is die geschreven vorm de vorm van die gesproken vorm en van de begripsinhoud van die gesproken vorm, terwijl die gesproken vorm de vorm is van die geschreven vorm en van de begripsinhoud van die geschreven vorm. Een vorm is immers vorm van iets anders, bijv. van een begripsinhoud, in zoverre hij dat iets symboliseert.

De wederzijdse symbolische relatie tussen die gesproken vorm en die geschreven vorm is van dezelfde aard als de symbolische relatie die bestaat tussen een (gesproken of geschreven) vorm en zijn begripsinhoud. Zoals een of meer schrijftkens of een of meer spraakklanken symbool zijn van een bepaalde begripsinhoud, zo is die ene vorm symbool van die andere en van de begripsinhoud die eraan gehecht is.

Die wederzijdse symbolische relatie bestaat wanneer de gesproken vorm van het gesproken woordexemplaar ontstaan is door het uitspreken van de geschreven vorm van het geschreven woordexemplaar. Diezelfde relatie bestaat ook wanneer omgekeerd de geschreven vorm van het geschreven woordexemplaar ontstaan is door het schrijven van de gesproken vorm van het gesproken woordexemplaar.

Die zelfde wederzijdse symbolische relatie bestaat nog tussen de gesproken vorm van een eerste woordexemplaar en de geschreven vorm van een tweede woordexemplaar, indien de gesproken vorm van het eerste woordexemplaar dezelfde is als de gesproken vorm die zou ontstaan door het uitspreken van de geschreven vorm van het tweede woordexemplaar. Die zelfde wederzijdse symbolische relatie bestaat eindelijk indien de geschreven vorm van het tweede woordexemplaar dezelfde is als de geschreven vorm die zou ontstaan door het schrijven van de gesproken vorm van het eerste woordexemplaar. Wanneer die eerst vermelde hypothese verwezenlijkt is, dan is die tweede hypothese verwezenlijkt. En wanneer die tweede hypothese verwezenlijkt is, dan is die eerst vermelde hypothese verwezenlijkt.

Een voorbeeld. Er is een gesproken woordexemplaar *pater* en een geschreven woordexemplaar *pater*. De geschreven vorm van dat geschreven woordexemplaar *pater* is dezelfde als de geschreven

vorm die zou ontstaan door het schrijven van de gesproken vorm van dat gesproken woordexemplaar *pater*. Er bestaat dus tussen de gesproken vorm van het gesproken woordexemplaar *pater* en de geschreven vorm van het geschreven woordexemplaar *pater* die reeds vermelde wederzijdse symbolische relatie.

Maar als de geschreven vorm van dat geschreven woordexemplaar *pater* dezelfde is als de geschreven vorm die zou ontstaan door het schrijven van de gesproken vorm van het gesproken woordexemplaar *pater* dan is meteen de gesproken vorm van het gesproken woordexemplaar *pater* dezelfde als de gesproken vorm die zou ontstaan door het uitspreken van de geschreven vorm van het geschreven woordexemplaar *pater*.

Het wezen van een bepaalde (gesproken of geschreven) vorm, die een betekenis heeft, bestaat in zijn vorm (een of meer spraakklanken of een of meer schrijftkens) met de daaraan gehechte betekenis. Als men twee vormexemplaren vindt die dezelfde vorm hebben en dezelfde betekenis, dan vindt men twee exemplaren van dezelfde vorm, en dan zegt men dat dezelfde vorm tweemaal voorkomt.

Het verschil tussen die twee vormexemplaren bestaat alleen hierin dat hun vormen (een of meer spraakklanken of een of meer schrijftkens) in tijd en ruimte buiten mekaar staan. Die twee vormexemplaren zijn dus twee exemplaren van dezelfde vorm, zoals twee boekexemplaren, waarin dezelfde vormexemplaren van een taal in hetzelfde onderlinge taalverband voorkomen, twee exemplaren zijn van hetzelfde boek.

Zo zijn twee vormexemplaren die de vorm *patrem* hebben en de betekenis « vader », twee exemplaren van dezelfde vorm *patrem*. Men zegt dan dat de vorm *patrem* tweemaal voorkomt.

Een (gesproken of geschreven) woord bestaat uit zijn betekenis en zijn (gesproken of geschreven) vorm.

Maar in de ontleding van de zin worden de woordexemplaren in de eerste plaats beschouwd in zoverre zij een begripsinhoud betekenen door de vorm die als symbool gebruikt is. Men beschouwt in die ontleding de vorm niet in zijn materieel aspect, als bestaande uit een of meer spraakklanken of uit een of meer schrijftkens. Men beschouwt in die ontleding de vorm in zijn symbolisch aspect, d.w.z. als drager van die symbolische relatie welke hij heeft tot de begripsinhoud. Een voorbeeld. In de geschreven zin « *Pater Marcellae laborat cum patre Octaviae* » zal men het woordexemplaar *pater* als onderwerp ontleden omdat de persoon, die met dat woordexemplaar genoemd wordt, voorgesteld wordt, in zoverre hij door de schrijftkens gesymboliseerd wordt,

als de handeling verrichtende die met het woordexemplaar *laborat* gesymboliseerd wordt. Men beschouwt zo de begripsinhoud van dat woordexemplaar *pater* in zoverre hij door die schrijftekens gesymboliseerd wordt ; maar men beschouwt er het vormexemplaar *pater* niet als een groep schrijftekens zonder meer.

Wij kunnen twee woordexemplaren van uit het standpunt van de zinsontleding beschouwen, d.w.z. van uit het fundamentele standpunt van de grammatica. Van uit dat standpunt beschouwd bestaat het wezen van een woordexemplaar uit zijn begripsinhoud en uit zijn vorm in zoverre hij symbool is van die begripsinhoud, d.w.z. uit het symbolisch aspect van de vorm. Van uit dat standpunt wordt een woord verklaard als een begripsinhoud die gesymboliseerd wordt door een (gesproken of geschreven) vorm. Tot het wezen van het woord behoort, van uit dat standpunt gezien, niet deze of die bepaalde vorm, deze of die bepaalde schrijftekens of spraakklanken. Als wij dus twee woordexemplaren vinden die dezelfde betekenis hebben en waarvan de vorm verschilt in het materieel aspect, dan vinden wij, van uit dat standpunt van de grammatica beschouwd, twee exemplaren van hetzelfde woord, die ieder een verschillende vorm hebben. Die twee woordexemplaren hebben immers allebei hetzelfde wezen als woord, nl. dezelfde betekenis die in beide woordexemplaren door een vorm gesymboliseerd wordt.

Als er twee exemplaren zijn van hetzelfde woord, die ieder een naar de materie verschillende vorm hebben, dan zegt men dat hetzelfde woord tweemaal voorkomt maar ieder maal onder een verschillende vorm. Zo zijn bijv. in de geschreven zin : « *Pater Marcellae laborat cum patre Octaviae* » het woordexemplaar *pater* en het woordexemplaar *patre* twee woordexemplaren die dezelfde betekenis maar een naar de materie verschillende vorm hebben. Dan vinden wij in die zin twee exemplaren van hetzelfde woord, die de twee naar de materie verschillende vormen *pater* en *patre* hebben. Men zegt dan dat in die zin hetzelfde woord tweemaal voorkomt, eerst onder de vorm *pater* en dan onder de vorm *patre*.

Ieder vormexemplaar is een woordexemplaar in zoverre ieder vormexemplaar een (gesproken of geschreven) vorm is waaraan een betekenis gehecht is. Twee vormexemplaren, die dezelfde vorm en dezelfde betekenis hebben, zijn dus twee woordexemplaren. Twee zulke woordexemplaren hebben dezelfde betekenis en zijn dus twee exemplaren van hetzelfde woord. Twee zulke woordexemplaren hebben dezelfde vorm en zijn dus twee exemplaren van hetzelfde woord die dezelfde vorm hebben. Dan zegt

men dat hetzelfde woord tweemaal voorkomt onder dezelfde vorm.

Zo zijn twee vormexemplaren, die de materiële vorm *patrem* hebben en de betekenis «vader», twee woordexemplaren. Die woordexemplaren *patrem* hebben dezelfde betekenis en zijn dus twee exemplaren van hetzelfde woord. Die woordexemplaren *patrem* hebben dezelfde vorm en zijn dus twee exemplaren van hetzelfde woord, die dezelfde vorm hebben.

Twee woordexemplaren kunnen dezelfde betekenis hebben en niet dezelfde vorm, terwijl het ene woordexemplaar een gesproken vorm en het andere woordexemplaar een geschreven vorm heeft. In dat geval echter kan die geschreven vorm het geschreven symbool zijn van de gesproken vorm en van de inhoud die eraan gehecht is, wat insluit dat de gesproken vorm het gesproken symbool is van de geschreven vorm en van de inhoud die eraan gehecht is. Als deze wederzijdse symbolische relatie bestaat tussen de vormen van twee woordexemplaren, die dezelfde betekenis hebben, zegt men dat het gesproken woordexemplaar en het geschreven woordexemplaar twee exemplaren zijn van hetzelfde woord, die allebei dezelfde vorm hebben.

Inderdaad, vermits de twee woordexemplaren dezelfde betekenis hebben, zijn zij twee exemplaren van hetzelfde woord.

Die geschreven vorm van het geschreven woordexemplaar is vorm van die gesproken vorm en van de inhoud van het gesproken woordexemplaar. Het wezen van een gesproken woordexemplaar bestaat uit de begripsinhoud en de vorm. Die geschreven vorm is dus vorm van het gesproken woordexemplaar. I.a.w. het gesproken woordexemplaar heeft niet alleen zijn eigen gesproken vorm maar ook de geschreven vorm van het geschreven woordexemplaar.

Op analoge wijze kan men aantonen dat het geschreven woordexemplaar niet alleen zijn eigen geschreven vorm heeft maar ook de gesproken vorm van het gesproken woordexemplaar.

Dus hebben beide woordexemplaren (het gesproken en het geschreven), de twee zelfde vormen, nl. die gesproken vorm en die geschreven vorm. Daar van die vormen de ene symbool en dus vorm is van de andere kan men ze aanzien als één dubbele vorm.

En daarom zegt men dat dat gesproken woordexemplaar en dat geschreven woordexemplaar dezelfde vorm, nl. dezelfde dubbele vorm hebben.

Die twee woordexemplaren zijn dus twee exemplaren van hetzelfde woord die dezelfde vorm hebben.

Men noemt een woord dat, in zijn verschillende exemplaren, verschillende vormen heeft, met een van die vormen. Zo noemt

men bijv. het woord *dat*, in zijn verschillende exemplaren, de vormen *pater*, *patre*, *patris*, *patri*, *patrem* heeft, met de vorm *pater*.

Men zegt dat een bepaalde vorm, die met een of meer andere vormen, tot een zelfde woord behoort, een vorm van dat woord is. Dat woord wordt met die zelfde vorm of met een van die andere vormen genoemd. Zo zegt men dat de vorm *patre* een vorm is van het woord *pater*.

De vorm waarmee het woord genoemd wordt kunnen wij « noemvorm » noemen. Het gebruik bezigt die term in verband met de werkwoorden : de niet-deponente werkwoorden worden immers genoemd met de vorm die infinitief, praesens en actief is, en die vorm wordt ook wel noemvorm genoemd. Het gebruik bezigt de term noemvorm niet in verband met de andere veranderlijke woorden : het gebruik heeft geen term om die « noemvorm » aan te duiden.

De woorden die maar een vorm hebben worden natuurlijk met die vorm genoemd.

Na deze uitleg kan er begrepen worden hoe men over een geschreven zin als « *Marcellae pater et pater Hectoris cum patre Octaviae laborant* » gewoonlijk op de volgende wijze spreekt. In die zin zijn er negen woorden, zegt men : in die zin vindt men immers negenmaal een groep schrijftkens die een betekenis hebben, d.w.z. negen woordexemplaren. In die zin komt de vorm *pater* tweemaal voor, zegt men : in die zin vindt men immers het eerste vormexemplaar *pater* en het tweede vormexemplaar *pater*, die dezelfde vorm en dezelfde betekenis hebben. In die zin zijn de vorm *pater* en de vorm *patre* twee verschillende vormen van hetzelfde woord, zegt men : die twee woordexemplaren zijn immers twee exemplaren van hetzelfde woord, die ieder een verschillende vorm hebben. In die zin komt het woord *pater* tweemaal voor onder dezelfde vorm, zegt men : in die zin vindt men immers twee woordexemplaren die dezelfde vorm en dezelfde betekenis hebben. Zo zegt men gewoonlijk ook dat er in die zin zeven verschillende woorden voorkomen, dat het woord *pater* er drie maal in voorkomt, tweemaal onder de vorm *pater* en eenmaal onder de vorm *patre*. Zo zegt men gewoonlijk nog dat de vorm *laborant* van het werkwoord *laborare* en de vorm *Marcellae* van het substantief *Marcella* in die zin voorkomen.

Het gebruik bezigt zo de termen *woord* en *vorm* (van een *woord*). Ons onderzoek heeft getracht de grammaticale begrippen, welke met die termen genoemd worden, te verduidelijken. Het begrip *woord* moet men nog nauwkeuriger verklaren om de Latijnse *grammatica* uit te werken. Er moet immers aangetoond worden

dat twee vormexemplaren, als zij dezelfde vorm hebben en ook als zij niet dezelfde vorm hebben, vormen zijn van hetzelfde woord, wanneer zij niet in betekenis verschillen en ook wanneer zij in hun betekenis alleen verschillen in een of meer grammaticale eigenschappen en (of) in het grammaticale gebruik. Om dat aan te tonen moeten wij echter eerst uitleggen wat grammaticale eigenschappen zijn en wat het grammaticale gebruik van een woord is.

III. OVER DE GRAMMATICALE EIGENSCHAPPEN. ALGEMENE PRINCIPES.

Wij hebben reeds uitgelegd dat twee woordexemplaren die dezelfde betekenis en dezelfde vorm hebben, exemplaren zijn van hetzelfde woord, die dezelfde vorm hebben, i.a.w. exemplaren van dezelfde vorm van hetzelfde woord. Een eigenschap die moet toegeschreven worden aan een vormexemplaar om wille van de vorm als dusdanig, moet toegeschreven worden aan alle exemplaren van die vorm, i.a.w. aan die vorm. Bijv. een eigenschap die moet toegeschreven worden aan één vormexemplaar *rosam*, om wille van de vorm *rosam* als dusdanig, moet toegeschreven worden aan alle exemplaren van de vorm *rosam*, i.a.w. aan de vorm *rosam*.

Wij hebben ook reeds uitgelegd dat twee woordexemplaren die dezelfde betekenis hebben maar in vorm verschillen, exemplaren zijn van hetzelfde woord, die verschillende vormen hebben, i.a.w. exemplaren van verschillende vormen van hetzelfde woord. Een eigenschap die moet toegeschreven worden aan ieder vorm van een woord, is een eigenschap van dat woord. De vorm *domine* heeft bijv. een eigenschap; indien die eigenschap moet toegeschreven worden aan alle vormen van het woord waartoe de vorm *domine* hoort, dan is die eigenschap een eigenschap van dat woord.

Daar wij hier over de eigenschappen spreken vooraleer wij het begrip *woord* op definitieve wijze verklaard hebben, spreken wij hier over de eigenschappen van de vormen en niet over de eigenschappen van de woorden.

Wij beperken ons in deze studie tot het bespreken van de vormen die substantief zijn.

IV. HET GESLACHT EN DE NAAMVAL VAN DE VORMEN DIE SUBSTANTIEF ZIJN.

Een vorm is substantief wanneer hij iets noemt dat hij als een zelfstandigheid voorstelt. Zo is de vorm *patrem* substantief omdat

hij een wezen noemt met de spraakklanken *patrem* en dat wezen voorstelt als een zelfstandigheid.

Wij onderzoeken twee eigenschappen van die vormen : het getal en de naamval.

A. Het getal.

Het grammaticale getal is de eigenschap waardoor een vorm die substantief is het aantal van de betekende wezens min of meer duidelijk aanduidt. De vorm *rosam*, die substantief is, duidt dat aantal aan als zijnde één ; de vorm *rosas* heeft dus de grammaticale eigenschap die men getal noemt. De vorm *rosas*, die substantief is, duidt dat aantal aan als zijnde meer dan één ; de vorm *rosas* heeft dus ook die zelfde grammaticale eigenschap.

Wij kunnen twee grammaticale getallen onderscheiden : het getal dat aanduidt dat het aantal der betekende wezens één is en het getal dat aanduidt dat dat aantal meer dan één is. Het eerste getal noemen wij het enkelvoud, het tweede getal noemen wij het meervoud. Het getal van de hierboven vermelde vormen *rosam* en *rosas* is respectievelijk het enkelvoud en het meervoud.

Dezelfde vorm kan nu eens (in een eerste exemplaar) enkelvoudig zijn, dan weer (in een tweede exemplaar) meervoudig zijn. Zo is de vorm *hiberna* (*hibernorum*) enkelvoudig als hij het aantal van de betekende winterkampen aanduidt als zijnde één, zoals bijv. in de zin « *Hiberna hostium occupata sunt* », indien die zin betekent « Het winterkamp van de vijanden werd ingenomen ». Zo is diezelfde vorm *hiberna* meervoudig als hij het aantal der betekende winterkampen aanduidt als zijnde meer dan één, zoals bijv. in de zin « *Bina hiberna devastata sunt* », indien die zin betekent « De twee winterkampen werden verwoest ». Zo is de vorm *nautae* enkelvoudig in de zin « *Pater nautae laborat* » en meervoudig in de zin « *Nautae navigant* ».

Wij noemen een vorm enkelvoudig of meervoudig naar gelang het getal van de vorm het enkelvoud of het meervoud is.

Van een vorm die enkelvoudig is, zeggen wij dat hij in het enkelvoud staat ; van een vorm die meervoudig is zeggen wij dat hij in het meervoud staat.

Wij zeggen dat een vorm getal is, omdat en in zoverre hij het aantal van de betekende wezens in zekere mate aanduidt. Omdat de vorm niet alleen die eigenschap heeft maar ook die eigenschap in zekere zin is, noemen wij de vorm getal. Wij zeggen dat *rosam* getal is en dat *rosas* getal is. De term getal duidt dus in de eerste

plaats een eigenschap van een vorm aan en in de tweede plaats de vorm zelf aan welke die eigenschap heeft.

Zo zeggen wij dat een vorm een bepaald getal (enkelvoud, meervoud) is omdat en in zoverre hij het aantal van de betekende wezens op een bepaalde wijze aanduidt. Omdat de vorm niet alleen een bepaald getal (enkelvoud, meervoud) heeft maar ook dat bepaald getal in zekere zin is, noemen wij de vorm met de naam van dat bepaald getal. Wij noemen de vorm *rosam* enkelvoud en de vorm *rosas* meervoud. I.a.w. de naam van gelijk welk grammaticaal getal duidt in de eerste plaats een bepaalde eigenschap aan van een vorm en in de tweede plaats de vorm zelf aan welke die eigenschap heeft.

Het komt voor dat een enkelvoudige en een meervoudige vorm in hun betekenis alleen hierin verschillen dat de enkelvoudige vorm het aantal van de betekende wezens aanduidt als één en dat de meervoudige vorm dat aantal aanduidt als meer dan een. Dan zegt men dat het verschil in de betekenis van die twee vormen alleen een verschil in getal is. Zo bestaat er een verschil tussen de betekenis van de vorm *rosam* en die van de vorm *rosas*, maar dat verschil is alleen een verschil in getal.

Het komt ook wel voor dat het verschil in betekenis tussen een enkelvoudige en een meervoudige vorm niet alleen een verschil in getal is: zo bijv. tussen de enkelvoudige vorm *rosam* en meervoudige vorm *ancillas*. Wij zeggen dat twee vormen, die substantief zijn en waarvan de betekenis alleen in getal verschilt, twee vormen zijn van een zelfde woord. Zo zeggen wij dat de enkelvoudige vorm *rosam* en de meervoudige vorm *rosas* twee vormen zijn van hetzelfde woord.

Zo kan er, bij de bespreking van andere grammaticale eigenschappen, gezegd worden dat twee vormen, waarvan de betekenis alleen in een of andere grammaticale eigenschap verschilt, vormen zijn van hetzelfde woord. Zo wordt de nauwkeurige verklaring van het begrip *woord* voorbereid die wij reeds geformuleerd hebben; volgens die verklaring zijn verschillende vormen, die in betekenis alleen maar verschillen in een of meer grammaticale eigenschappen en (of) in hun grammaticaal gebruik, vormen van hetzelfde woord.

Als wij zo zeggen dat twee verschillende vormen, waarvan de betekenis alleen in getal verschilt, vormen zijn van hetzelfde woord, dan beweren wij dat het wezen van dat woord door zijn betekenis (maar niet door een bepaalde vorm) bepaald is. En wij omschrijven die betekenis nauwkeuriger als volgt. Die betekenis is niets meer dan wat gemeenschappelijk is in de begrips-

inhoud van die enkelvoudige vorm en in de begripsinhoud van die meervoudige vorm. De begripsinhoud die het wezen van dat woord bepaalt omvat niet de aanduiding die door het grammaticale getal van die enkelvoudige vorm gegeven wordt. Die begripsinhoud omvat evenmin de aanduiding die door het grammaticale getal van die meervoudige vorm gegeven wordt. Die begripsinhoud welke het wezen van het woord bepaalt omvat dus geen enkele aanduiding nopens het aantal van de betekende wezens.

Om dat op die wijze bepaald woord te noemen gebruiken wij een enkelvoudige vorm die tot dat woord hoort. Wij zeggen niet dat het woord met *de* enkelvoudige vorm genoemd wordt want een woord dat substantief is kan verschillende enkelvoudige vormen hebben. Zo heeft het woord, dat de enkelvoudige vorm *rosam* en de meervoudige vorm *rosas* heeft, ook nog de enkelvoudige vorm *rosae*. Die vormen *rosam* en *rosae* zijn enkelvoudig want zij duiden het aantal van de betekende wezens als één aan en die vormen zijn vormen van hetzelfde woord, daar zij niet in betekenis verschillen.

Met welke enkelvoudige vorm wij een substantief noemen verklaren wij hieronder.

Als wij zo een enkelvoudige vorm gebruiken om het woord te noemen, dan gebruiken wij de vorm niet als vorm van een woord, met al zijn eigenschappen, o.a. met zijn bepaald grammaticaal getal, het enkelvoud, waardoor het aantal der betekende wezens als één aangeduid wordt. Wij gebruiken dan die vorm als naam van het woord, waarvan het wezen bestaat uit zijn begripsinhoud, zonder aanduiding van het aantal der betekende wezens, en uit het feit dat de begripsinhoud door een vorm betekend wordt. Wij gebruiken dan die vorm als naam van het woord, waarvan het wezen het gebruik van die bepaalde vorm niet insluit. Maar ook dan duidt de vorm aan dat er sprake is van één enkel wezen, nl. het woord, en, in die zin, heeft hij het grammaticale getal dat enkelvoud is.

Die definitives van het getal in het algemeen beschouwd en van het enkelvoud en van het meervoud worden gewoonlijk wel aangenomen maar niet konsekwent toegepast.

Zo wordt de vorm *hiberna* (*hibernorum*) « vorm zonder enkelvoud » of « uitsluitend-meervoudig » genoemd. Maar volgens de hierboven gegeven definitie is de vorm *hiberna* enkelvoud in de reeds vermelde zin « *Hiberna hostium occupata sunt* » en meervoud in de reeds vermelde zin « *Bina hiberna devastata sunt* ». De vorm *hiberna* is dus enkelvoudig of meervoudig naar gelang hij het aantal van de betekende wezens aanduidt als één of als meer dan één.

B. De naamval.

Een andere eigenschap van de vorm, die substantief is, is de naamval.

De naamval is de eigenschap waardoor een vorm een of meer functies in de zin kan vervullen maar niet alle functies die hij volgens zijn betekenis zou kunnen vervullen.

In het Nederlands kan de vorm *moeders* gelijk welke functie in een zin, in zoverre de betekenis van het woord het toelaat, vervullen. De vorm *moeders* kan immers onderwerp, naamwoordelijk gezegde, bijvoeglijke bepaling of gelijk welk ander zinsdeel zijn in zoverre de betekenis van het woord het toelaat. Wij zeggen hierboven « in zoverre de betekenis van het woord het toelaat ». Zo kan de vorm *moeders* geen werkwoordelijk gezegde zijn, omdat de betekenis van de vorm uitsluit dat hij een doen, zijn of worden aanduidt, wat vereist wordt van het werkwoordelijk gezegde. Omdat die vorm *moeders*, onder het gemaakte voorbehoud, gelijk welke functie in de zin kan vervullen is die vorm geen naamval, heeft hij niet de eigenschap die naamval genoemd wordt.

In het Latijn heeft de vorm *matrem* wel die eigenschap. Die vorm kan immers in de zin sommige functies vervullen maar niet gelijk welke functie die hij zou kunnen vervullen volgens zijn betekenis. Die vorm *matrem* kan immers o.a. lijdend voorwerp zijn en na het voorzetsel *ad* gebruikt worden ; maar wegens zijn vorm kan die vorm *matrem* geen onderwerp zijn van een persoonsvorm. Volgens zijn betekenis zou de vorm *matrem* nochtans onderwerp kunnen zijn van een persoonsvorm in een zin, die verder zou luiden « *laborat* » en die zou betekenen « moeder werkt ».

Wij kunnen verschillende naamvallen onderscheiden naar gelang die eigenschap om één of enkele functies in de zin te kunnen vervullen de eigenschap is om deze of die bepaalde functie ofwel om deze of die bepaalde groep van functies in de zin te kunnen vervullen. Zo is de vocatief de naamval waardoor een vorm als aanspreking kan gebruikt worden. De vorm *domine* heeft de naamval die men vocatief noemt omdat en in zoverre hij, wegens zijn vorm, in die functie kan gebruikt worden. Zo is de nominatief de naamval waardoor een vorm o.a. als onderwerp van een persoonsvorm of als naamwoordelijk gezegde van een persoonsvorm kan gebruikt worden. De vorm *dominus* heeft de naamval die men nominatief noemt, omdat en in zoverre hij, wegens zijn vorm, o.a. als onderwerp van een persoonsvorm of als naamwoordelijk gezegde van een persoonsvorm kan gebruikt worden.

Ieder naamval is dus gekenmerkt door de functie of de groep

van functies die de vorm, welke die naamval heeft, kan vervullen. Zo is de vocatief gekenmerkt als de naamval waardoor een vorm aanspreking kan zijn. Zo is de nominatief gekenmerkt als de naamval waardoor een vorm o.a. onderwerp van een persoonsvorm of naamwoordelijk gezegde van een persoonsvorm kan zijn.

Bij de Latijnse vormen die substantief zijn komen er verschillende naamvallen voor : zo de nominatief, de vocatief, de genitief, de datief, de accusatief en de ablatief.

Een vorm die substantief is kan verschillende naamvallen zijn. Zo is de vorm *agricola* nominatief en ook vocatief. Hij is nominatief in zoverre hij o.a. als onderwerp van een persoonsvorm of als naamwoordelijk gezegde van een persoonsvorm kan gebruikt worden en hij is vocatief in zoverre hij als aanspreking kan gebruikt worden, terwijl hij volgens zijn betekenis ook nog lijdend voorwerp van een persoonsvorm zou kunnen zijn.

Twee verschillende vormen die, naar de betekenis alleen in getal verschillen, kunnen een zelfde naamval zijn. De vormen *incolam* en *incolas* bijv. verschillen naar de betekenis alleen in getal. Elk van die twee vormen is accusatief omdat en in zoverre hij o.a. lijdend voorwerp kan zijn van een persoonsvorm, terwijl hij, volgens zijn betekenis, ook nog onderwerp van een persoonsvorm zou kunnen zijn, welk zinsdeel hij niet kan zijn wegens zijn vorm.

Wij moeten goed in acht nemen dat de naamval niet de eigenschap is een bepaalde functie feitelijk te vervullen. Als wij zeggen dat een vorm nominatief is dan betekent dat niet dat die vorm onderwerp is van een persoonsvorm noch dat die vorm naamwoordelijk gezegde is van een persoonsvorm.

Indien wij een naamval definieerden als de eigenschap die er in bestaat een bepaalde functie te vervullen, dan zouden wij zoveel naamvallen moeten onderscheiden als er verschillende functies zijn in de zin. Dat doet men niet voor de Latijnse vormen die substantief zijn.

Wij kunnen hier de terminologie wat duidelijker maken. Wij zeggen dat een zekere vorm naamval is, omdat en in zoverre hij in de zin een of meer functies maar niet alle kan vervullen, die hij zou kunnen vervullen volgens zijn betekenis. Omdat die vorm niet alleen de eigenschap, die wij met de algemene term naamval noemen, heeft maar ook die eigenschap in zekere zin is, noemen wij die vorm naamval. I.a.w. de term naamval duidt in de eerste plaats een eigenschap van een vorm aan en in de tweede plaats de vorm zelf aan welke die eigenschap heeft.

Zo zeggen wij dat een zekere vorm een bepaalde naamval (no-

minatief, vocatief, genitief, datief, accusatief of ablatief) is omdat en in zoverre hij een bepaalde functie of enige bepaalde functies in de zin kan vervullen, maar niet alle die hij volgens zijn betekenis zou kunnen vervullen. Omdat die vorm niet alleen de bepaalde eigenschap, nl. de bepaalde naamval, heeft maar ook de bepaalde eigenschap, nl. de bepaalde naamval, in zekere zin is, noemen wij die vorm met de naam van die bepaalde naamval. I.a.w. de naam van gelijk welke bepaalde naamval duidt in de eerste plaats een bepaalde eigenschap aan van een vorm en in de tweede plaats de vorm zelf aan welke die bepaalde eigenschap heeft.

Zo zeggen wij bijv. dat de vorm *domine* vocatief is omdat en in zoverre hij aanspreking kan zijn in de zin terwijl hij volgens zijn betekenis nog andere functies in de zin zou kunnen vervullen. Omdat de vorm *domine* niet alleen de eigenschap, de naamval die wij vocatief noemen, heeft maar ook die eigenschap in zekere zin is, noemen wij de vorm *domine* vocatief. I.a.w. de term vocatief duidt in de eerste plaats een eigenschap aan van de vorm *domine* en in de tweede plaats de vorm *domine* zelf aan welke die eigenschap heeft. Zo ook duiden de termen nominatief, vocatief, genitief, datief, accusatief en ablatief in de eerste plaats een bepaalde eigenschap aan van een vorm die substantief is en in de tweede plaats de vorm zelf aan, welke die eigenschap heeft.

Wij hebben reeds uitgelegd dat twee verschillende vormen die dezelfde betekenis hebben, vormen zijn van hetzelfde woord. Welnu twee verschillende vormen die alleen in naamval verschillen verschillen niet in betekenis. Dus zijn twee zulke vormen vormen van hetzelfde woord.

Wij hebben reeds uitgelegd dat verschillende vormen die in hun betekenis alleen in getal verschillen vormen zijn van hetzelfde woord. Welnu twee verschillende vormen die alleen in naamval en in getal verschillen, verschillen in hun betekenis alleen in getal. Dus zijn twee zulke vormen vormen van hetzelfde woord.

Hoe wij het wezen van dat woord bepalen, als wij zeggen dat twee verschillende vormen, waarvan de betekenis alleen in getal verschilt, vormen zijn van hetzelfde woord, hebben wij reeds uitgelegd bij de bespreking van het grammaticaal getal. Dat woord wordt bepaald door zijn betekenis, zonder enige aanduiding noemens het aantal van de betekende wezens, en niet door een bepaalde vorm.

Dat wij, om dat op die wijze bepaald woord te noemen, een enkelvoudige vorm, die tot dat woord behoort, gebruiken, hebben wij ook reeds uitgelegd. Nu kunnen wij zeggen dat wij daartoe de enkelvoudige vorm gebruiken die nominatief is. Zo gebruiken

wij om het woord aan te duiden dat o.a. de vormen *rosam*, *rosas* en *rosae* heeft de vorm *rosa* die enkelvoud en nominatief is.

BESLUIT.

Om inzicht te verwerven in een taal moet men grammaticale begrippen gebruiken. Die grammaticale begrippen moeten dus uitgelegd worden.

Op het belang van de uitleg van de grammaticale begrippen hebben wij reeds gewezen. Hoe die uitleg kan gegeven worden blijkt uit de enkele beschouwingen die wij gewijd hebben aan het woord, aan de vorm en aan twee eigenschappen van de vormen die substantief zijn.

Zo kan, vooral door definitie en classificatie, uitleg gegeven worden over de zin, de verschillende soorten van zinnen, de zinsdelen, het woord, de verschillende woordsoorten en over de eigenschappen van de verschillende woordsoorten. Zo zou men dan vaststellen dat dezelfde termen soms verschillende begrippen dekken. Zo kan men na een onderzoek van de grondslagen van de grammaticale studie een systematische diepgaande uiteenzetting geven van de grammatica niet alleen van het Latijn maar ook van vele andere talen.

Neerlandici in de Académie Royale
Ph. Blommaert. H. Conscience. J.F.J. Heremans

door

Drs J. VAN BERGEN
lid der Maatschappij

Enkele jaren geleden viel mij de eer te beurt, in het « Album Prof. Dr Frank Baur » een artikel te laten verschijnen ¹, waarin ik, onder dezelfde titel als hierboven, een overzicht trachtte te geven over de werkzaamheden van de « Commissie voor het uitgeven van de oudere gedenkteekenen der Nederlandsche Taal », van haar ontstaan in 1848 af, tot het overlijden van haar voornaamste promotor, F.A. Snellaert, in 1872. Het gunstig onthaal, dat deze bescheiden « Bijdrage tot de Voorgeschiedenis der Koninklijke Vlaamse Academie » toentertijd bij de jubilaris en zijn vakgenoten mocht genieten, zette er mij toe aan, dit vluchtige overzicht in onderhavig artikel enigszins verder uit te werken.

Reeds in mijn eerste bijdrage wees ik er op, hoe de « Commissie voor het uitgeven van de oudere gedenkteekenen der Nederlandsche Taal » bij de Maria-Theresiaanse « Académie royale de Belgique », op de eerste plaats moet worden beschouwd als een typisch product van de 19e eeuw, van de eeuw der ontwakende nationaliteiten ². Ook vestigde ik er terloops de aandacht op een deel der morele en materiële moeilijkheden, die de commissie bij het vervullen van haar taak heeft moeten overwinnen — moeilijkheden die hier eens te meer hun oorsprong vonden in het milieu, waarin door deze pioniers der Nederlandistiek moest worden gewerkt : een milieu van pal gevestigde verfransing ³.

Dat de Commissie, niettegenstaande dat, een aantal grootse plannen koesterde, bleek echter reeds van heel in het begin. Reeds in haar vroegste vergadering immers werd door de verslaggever als eerste taak bepaald : de uitgave, resp. heruitgave, «voor zoveel zulks in den tegenwoordigen toestand der wetenschap doenlyk is », van de volledige werken der twee vruchtbaarste schrijvers uit geheel onze Middelnederlandse literatuur : Maerlant en Ruusbroec ⁴. De voornaamste oorzaak van het aanvankelijk mislukken van dit voor zijn tijd bepaald utopisch dubbelplan, is evenwel niet zozeer gelegen in de omstandigheden waarin de commissie diende te werken, dan wel in haar samenstelling zelf ⁵.

(1) *Album Prof. Dr Frank Baur* (Antwerpen, 1948), dl. I, pp. 73-84.

(2) Op. cit., pp. 73-74.

(3) Op. cit., pp. 75-76.

(4) Op. cit., p. 76.

(5) Op. cit., pp. 79-80.

Bij haar instelling door de « Académie », op 10 Januari 1848, bestond de commissie uit vijf leden, en wel uit de heren Bormans, Carton, David, De Decker en Snellaert, in alfabetische volgorde genoemd. Uit deze loutere opsomming alleen reeds blijkt duidelijk dat er zich onder de leden der commissie oorspronkelijk geen enkele, maar dan ook *geen enkele* bevond, die zich behoorlijk aan de Middelnederlandistiek kon wijden, meer nog : dat de meesten onder hen - en dat was in die tijd in Vlaanderen ook onvermijdelijk — de studie van de Middelnederlandse teksten slechts bij uitzondering konden beoefenen, en dan nog enkel ten koste van een welverdiende rust. Het ligt dan ook voor de hand, dat er in dergelijke omstandigheden van een volledige verwezenlijking der door Snellaert opgestelde grootse plannen aanvankelijk geen sprake kon zijn.

Wanneer, in 1864, Jhr. Philippus Blommaert, als opvolger van de op 19 September 1863 overleden kanunnik Carton, in de commissie zijn intrede doet, schijnt de toestand nochtans enigszins te zullen verbeteren.

Blommaert immers is niet alleen een voor die tijd bepaald beslagen Middelnederlandicus — getuigen hiervan, o.m., zijn *Oudvlaemsche Gedichten der XIIIe, XIIIe en XIVe eeuwen*, een baanbrekend werk, waarvan in 1838 het eerste, in 1841 het tweede, en in 1851 het derde en laatste deel waren verschenen⁶ — hij is tevens een edelman met heel wat vrije tijd, en... heel wat geld!⁷

En toch geeft hij, niettegenstaande al die gunstige omstandigheden, tijdens zijn lidmaatschap geen letter voor de commissie uit... Raakte deze fysisch zwakke edelman soms stilaan aan het einde van zijn krachten? Het lijkt mij niet onmogelijk.

Wat er ook van zij, de Gentse jonker verschijnt, tegen alle verwachtingen in, enkel zeer onregelmatig op de vergaderingen van de commissie⁸, en wordt door Snellaert dan ook weldra beschouwd als een lid « op wiens werkzaamheid niet te rekenen is »⁹.

Als, op 24 Maart 1866, tot overmaat van ramp kanunnik David sterft, ziet de commissoriale toestand er dan ook allesbehalve rooskleurig uit.

Vooreerst is daar de kwestie van het voorzitterschap, een kwestie die jarenlang onopgelost zal blijven. In zijn boven aangehaalde

(6) Gent, Hebbelynck.

(7) Jonkheer Philip Marie Blommaert behoorde tot een welgesteld oud adellijk geslacht, dat o.m. ook de beruchte kapitein der Hervormden te Oudenaarde onder zijn leden telde.

(8) Wat Snellaert met lede ogen aanziet, zoals blijkt uit een brief van 5 Mei 1868 aan Bormans (Hs. nr. G. 15753-11 (15), Universiteitsbibliotheek Gent).

(9) Zo in October 1871, in een brief aan Bormans, waarvan ons twee minuten bewaard bleven (Hss. nrs. G. 15753-11 (35, resp. 45), U.B. Gent).

brief aan Bormans¹⁰ gunt Snellaert ons in dat opzicht een kijkje achter de schermen. «Na den dood van David», aldus onze Gentse dokter, «vroeg ik U, geloof ik, dat Gij het voorzitterschap zoudt aannemen, maar Gij bedanktet voor de eer. De heer De Decker wees op zijn beurt het voorstel van de hand en zoo valt het dat de Secretaris te gelijk de post van voorzitter waarneemt, en daat Gij sedert jaren niet meer uit Luik U beweegt, ik feitelijk alleen de Commissie vertegenwoordig. Eene onschuldige en niet benijdbare autocratie!»

Weinig benijdenswaardig moet het inderdaad geweest zijn, want wat een eigenaardige commissie! «Blommaert toch verschijnt niet, De Decker is er in zijn element niet en Bormans — die er den glans zijner uitgebreide wetenschap over spreiden moest — tu quoque, Brute.»¹¹

Het lijdt geen twijfel, dat een dergelijke onhoudbare toestand een man als Snellaert duchtig dwars zat, en dit vooral met het oog op zijn mogelijke weerslag op de gang van de Vlaamse Beweging over het algemeen. «Laten wij toch niet toe», schrijft hij dan ook, bijna radeloos: «Laten wij toch niet toe dat de vijanden onzer Heilige Zaak zich verblijden in onze werkloosheid.»¹¹

Ondertussen is ook de plaats van David als eenvoudig lid van de commissie nog steeds onbezet, en zal ze dit tot midden April 1869, tot meer dan drie jaar na de dood van de Leuvense hoogleraar dus, blijven: een bewijs te meer, dat de Académie, waar het déze commissie gold, zeker wel nooit van overhaasting blijk gaf...

Wat er van zij, op 15 April 1869 kan Snellaert aan Bormans het heuglijke nieuws medelen van de aanvulling der commissie met een nieuw lid: «Door schrijven en praten», aldus de secretaris, «ben ik er toe gekomen dat uw gedacht over de samenstelling der Vlaamsche Commissie is aangenomen: Conscience is ons toegevoegd.»¹²

Conscience, Snellaert's toekomstige biograaf¹³, die, wel is waar, met het oog op de samenstelling van zijn vele historische fresco's, reeds tal van kronieken had geëxcerpeerd¹⁴, maar die dan toch op de eerste plaats romanschrijver was gebleven; Conscience, die op 10 September 1869 tevens conservator werd van 's Rijks Musea van Schilder- en Beeldhouwkunst te Brussel¹⁵... mij lijkt het, dat

(10) Zie de vorige aantekening.

(11) F. A. Snellaert aan J. H. Bormans, 5 Mei 1868, G. 15753-11 (15).

(12) G. 15753-11 (20).

(13) Met name in het *Annuaire de l'Académie Royale de Belgique* van 1873.

(14) Cfr. Eug. De Bock, *Hendrik Conscience en de Opkomst van de Vlaamse Romaniek*. Antwerpen, 1943 (2e uitgave), passim.

(15) Op. cit., p. 252.

de secretaris der commissie met deze hem door Bormans ingegeven (of opgedrongen ?) candidatuur, om redenen van practische aard, allesbehalve enthousiast moet zijn geweest.

Op het ogenblik van zijn benoeming tot lid van de commissie was Conscience trouwens een gebroken man, die zich enkel zeer langzaam weer zal oprichten ; een door het noodlot geslagene, die zijn baard laat groeien, vergetelheid zoekt in overmatig roken en vermoeiende wandelingen, en zich alleen dan rustig voelt, wanneer hij op zijn knieën in de tuin zit te werken ¹⁶.

Het is duidelijk dat, in dergelijke omstandigheden, van de vruchtbare romanschrijver, die Conscience ook daarna nog is gebleken, geen filologisch commissiewerk kon worden verwacht. Snellaert was de eerste om dat in te zien, en om er de conclusies uit te trekken. Reeds in de brief waarin hij Bormans de benoeming van Conscience mededeelt ¹², luidt het : « Nu rust een dubbele, ja driedubbele verplichting op ons beiden : wij moeten de handen uit de mouw steken en uitgeven — uitgeven, dat wij bij de eerstvolgende zitting der Kamers er blank uitkomen als duiven... »

Op 14 Augustus 1871 ten slotte sterft Blommaert, en krijgt de Commissie een nieuwe kans op degelijke aanvulling. Nog geen week na het overlijden van de Gentse jonker correspondeert Snellaert reeds met Bormans over mogelijke opvolgers. « De heer Heremans stelt zich vooruit om onmiddellijk in de commissie opgenomen te worden. Ik zie het geern : doch het is mijn gevoelen dat Serrure ¹⁷ niet kan achteruit gesteld worden. Ik meen dat *beide* briefwisselende leden gelijktijdig in de Commissie moeten worden opgenomen. » ¹⁸

Tegen de candidatuur van Serrure, die zich zo'n beetje overal had weten onbemind te maken, rijst echter dadelijk protest van zowat alle zijden, zodat Snellaert ten slotte noodgedwongen van zijn plan moet afzien. « Op Serrure toch is niet te denken : de Gentenaren zijn zoo min als de Luikenaren op den uitgever van het « Vaderlandsch Museum » gesteld. » ¹⁹

(16) Op. cit., p. 253. — Deze malaise vond haar oorzaak in de dood van Conscience's beide zonen, waarvan vooral de jongste bijzonder begaafd blijkt te zijn geweest.

(17) Constant (Philip) Serrure Sr., de bekende Gentse hoogleraar en oprichter van het *Vaderlandsch Museum*.

(18) F. A. Snellaert aan J. H. Bormans, 22 Augustus 1871, G. 15753-11 (30). — Uit dit citaat blijkt eens te meer de grootheid van de *mens* Snellaert, die, hoewel hij helemaal geen vriend was van Serrure, en hoewel hij hem *als mens* helemaal niet hoogschatte — hij bekent het trouwens zelf, verder in deze brief aan Bormans — toch niet aarzelde, de candidatuur van dezelfde Serrure als geleerde te verdedigen tegenover die van Heremans, die hem persoonlijk veel sympathieker was.

(19) F. A. Snellaert aan J. H. Bormans, 24 Maart 1872, G. 15753-11 (41). — Serrure Sr. blijkt inderdaad nogal onhandelbaar van karakter te zijn geweest. Va-

Zo blijft dan ten slotte nog alleen de candidatuur van de ziekelijke Heremans over, een candidatuur die Snellaert juist om die reden minder geestdriftig moet hebben gestemd. Immers, aldus onze secretaris, in zijn reeds meermalen geciteerde brief van October '71 aan Bormans : op het totale aantal leden der commissie « zijn er maar twee werkelijke, dat is werkende, op wier werkzaamheid te rekenen is — Gij en ik — , twee leden die zelve, physisch gesproken, half gebroken zijn. Wanneer wij Heremans zullen genomen hebben, zal de werkende Commissie uit een wankele trits bestaan. Wat zullen Moke²⁰ en de fransquillons — als zij onzer drieën lichamelijke miseriën kennen — hartelijk lachen en zinspelingen maken op de Vlaansche beweging enz. enz. »²¹

Bormans, van zijn kant, blijkt met de candidatuur van Heremans heel wat meer ingenomen te zijn geweest, meer nog : hij moet in zijn Gentse collega op zeker ogenblik zelfs een mogelijke candidaat voor het voorzitterschap van de commissie hebben gezien.

Deze laatste suggestie was evenwel allesbehalve naar de zin van Snellaert. Diens antwoord immers is even duidelijk als categoriek : « Gij of De Decker moet het voorzitterschap opnemen, of ge zult mij wel toelaten het secretarisbaantje neêr te leggen. Trouwens, Ge begrijpt dat iemand die vierdeëeuwschen dienst telt, bezwaarlijk animal scribax zijn kan onder eenen Voorzitter die pas in het korps komt kijken. »²¹

Met de intrede van Heremans in de commissie is Snellaert het evenwel eens : elke steun, zelfs de kleinste, is hem welkom. Hij is het beu, de commissoriale wagen ook verder alléén te moeten trekken. Aan Bormans schrijft hij dienaangaande, vlak vóór Heremans' benoeming nog : « Ons wederkeerig klagen over toenemende gebreken en ziekten bewijst dat wij beiden fijntjes aan 't slijten zijn, en dat het meer dan tijd wordt dat ons de hulp toekome, die ons steeds ontbrak. »²²

Heremans zal weldra worden benoemd. Maar Snellaert, de ongeduldige, de ontstuurige, wil meer dan deze aamborstige hulp. Serrure bleek onmogelijk ? Anderen zijn het niet ! « De Leuvensche Willems staat op den rang voor correspondent : gelukt deze candidatuur, dan kan de Commissie volledig gemaakt worden. »²²

der Thijm, die nochtans met zeer velen over de baan kon, getuigt ergens van hem, dat hij « het stroefste slot ter wereld » was (J. A. Alberdingk Thijm aan F. A. Snellaert, G. 15751-6 (45)). Voorwaar een overduidelijke appreciatie !

(20) H. G. Moke, hoogleraar te Gent, en lid van de « Académie royale », mag zowat als de meest verwoede tegenstander van de flamingant Snellaert worden beschouwd.

(21) F. A. Snellaert aan J. H. Bormans, October 1871, G. 15753-11 (35/45).

(22) F. A. Snellaert aan J. H. Bormans, 24 Maart 1872, G. 15753-11 (41).

En zelfs daarbij wil de secretaris het niet laten. Als geneesheer kan hij, beter dan wie ook, voorzien wat hem, en andere commissieleden, in een niet ver afgelegen toekomst staat te wachten. Volgens hem mag dan ook niets worden verwaarloosd. « Voor de toekomst », schrijft hij — steeds aan Bormans — « heb ik het oog geslagen op uwen Roersch, van wien de Luikenaren veel goeds zeggen. Waarom zoudt ge niet het terrein voorbereiden om hem in de Akademie te brengen ? »²²

Al deze voorzorgen nu zijn inderdaad niet ongegrond gebleken. Voor Snellaert was het einde nabij : enkele maanden na dit schrijven verwisselt de Gentse dokter het tijdelijke met het eeuwige. De Leuvense Willems, « Pierre G. H. Willems à Louvain », zal hem als eenvoudig lid van de commissie opvolgen, terwijl Heremans van zijn kant de zo lastige als kiese taak van secretaris zal op zich nemen. « Pier » De Decker, ten slotte, zal zich op zijn beurt tot het aanvaarden van het voorzitterschap laten bepraten : blijkbaar had de oud-minister tot dan toe juist in zijn overleden vriend *de* candidaat voor deze post gezien.

Over en naar aanleiding van een Nieuwfriese Anlautwijziging¹

door

Fr. VAN COETSEM
lid der Maatschappij

In een voor korte tijd verschenen studie over *Hjoeddeiske lûden formforoaringen* „Huidige klank- en vormveranderingen” (*Hark, de woanne kraeit!* „Hoor, de haan kraeit!”)² deelt J. J. HOR interessante bijzonderheden mede over de westerlauwers-friese anlautwijziging *wod-* < *hod-* in gevallen als *hoánne* „haan”, *hodnts* „kempmaan”³.

In de kinderjaren van de schrijver spraken alle volwassen autochthonen in het gebied van Gaestmar nog duidelijk de anlaut-*h* uit. Toen echter kwam het al voor dat enkele jongeren van *hodnne woánne* maakten. Bij een later onderzoek in dit gebied (\pm 1900) bleek hem dat jongere mensen meer *wodnne* gingen gebruiken dan *hodnne*. Wat de actuele verbreiding van dit verschijnsel betreft, zegt hij : „Yn 't hiele Wetterlân, ja wol oan 'e Swette ta, kraeit folle mear de *wodnne* as de *hodnne*, dat wit ik sekuer, en ek yn' e Eastlike Wâlden oer gâns in stripe, foar safier 't dêr al gjin *wjânne* is”⁴. Hij beschouwt de zaak fonetisch en gelooft dat deze anlaut-*h* wegviel en dat in de plaats daarvan een *w* is komen te staan. Daarom spreekt hij ook van een substitutie : „Ik neam it leafst in substitúsje hwant in *h* foroaret nou ienris net geandewei en ûngemurken yn in *w*; dat is fonétysk in saek fan unmogelikeit. Né, hy fordwynt, om 't er mei aloan minder energy útsprutsen wurdt... en dan is 't ien fan beiden : it plak bliuwt leech, lyk as b. g. hokkerdeis-okkerdeis, of in ramplesant skout syn gat der tusken, sa 't by dizze *h-w*-wiksel gien is. Lykwols, dat it substitut yn dit gefal krekt in *w* is, hat wol dealske skoan syn fonétyske, net oan to ûntkommen wurkmaster”⁵. HOR poneert dus het volgende : *hodnne* > *-odnne* > *wodnne*, en neemt als mogelijke oorzaak van deze evolutie een versnelling van het spreektempo aan⁶.

(1) Prof. Dr K. FOKKEMA wees mij op het bestaan van het hier besproken probleem. Herhaalde en uitvoerige gedachtenwisselingen met hem hebben er stellig veel toe bijgedragen om mijn opvattingen over het probleem te verhelderen. Ook heeft hij voor mij verschillende malen navraag gedaan in Friesland. Ik betuig hem hier mijn oprechte dank voor zijn gewaardeerde medewerking.

(2) *De Pompeblêdden* (1949) 2, 37-39.

(3) Wanneer er verder sprake is van fries, standaardfries, enz., wordt hiermee het westerlauwers-standaardfries bedoeld. In gevallen als *hodnne* geef ik de plaats van het accent aan.

(4) *De Pompeblêdden* (1949) 2, 38.

(5) *Op. cit.* 38. In (*h*)okkerdeis hebben we met een incidentele wegval van anlaut-*h* vóór vocaal te doen. Dit gebeurt ook reeds in het ofr.; verg. Th. STEBS, *Gesch. der Fr. Spr. (Grundr. Germ. Phil.)* (1901), § 132, 1 en 2; W. STELLER, *Abriss der Altfr. Gram.* (1928) § 45, Anm. 1; W. L. VAN HELTEN, *Altostfr. Gram.* (1890) § 145a.

(6) *Op. cit.* 39.

Men kan echter hierbij de vraag stellen waarom, bij versnelling van het spreektempo, in de dialecten waar anlaut-*h* in *hoánne* wegvalt, dezelfde *h* niet verdwijnt in gevallen als *hálde* „houden”, *heit* „vader”, *holle* „hoofd”. Hierop zal men natuurlijk moeten antwoorden dat het *h*-verlies verband houdt met de op de *h* volgende zgn. stijgende diftong *oá*. Hiermee is dan het verdwijnen van deze *h* afhankelijk gesteld van wat er op volgt. Dan is het nodig te onderzoeken wat het eerste element is van *oá* b. v. in *hoánne*, en van het met *oá* parallele *uó* b.v. in *huódsje* „hoedje”⁷.

In zijn opstel *Inkelde opmerkingen oer it fryske klanksysteem*⁸, schetste K. FOKKEMA, reeds in 1938, een beeld van het fonologische systeem van het fries. Zijn doel was belangstelling voor dit onderwerp te wekken en vooral daarover een discussie te openen. Daar deze opzet mislukte, kwam hij, in 1940, op hetzelfde onderwerp terug in zijn *Over de friese klinkers*⁹.

In beide opstellen heeft hij het ook gehad over de zgn. stijgende diftongen in het fries, en blijkbaar heeft zijn opvatting hieromtrent geen wijziging ondergaan. Hij neemt aan dat bij de „stijgende diftongen” die met „*h*” (bedoeld wordt *i*) beginnen (*beántsje* „boontje”, *fjild* „veld”) *i* als *j* gerealiseerd wordt, „al is de uitspraak, doordat er dikwijls een consonant voorafgaat, minder vrijvend, meer vocaal, dan wanneer de *j* in de aanvang van het woord staat”¹⁰. Hij beschouwt een dergelijke „tweeklank” niet als een foneem, maar als een combinatie van twee fonemen. De door diftongering ontstane *j* (*i*) + voc. is dus fonologisch gelijk aan de met oude *j*-anlaut corresponderende fonemencombinatie. Dit is volkomen juist en behoeft niet meer door woordparen bewezen te worden.

In deze studie moet inderdaad de vraag beantwoord worden, of er voldoende grond is om daarnaast een zgn. stijgende *u*-diftong verschillend van een met *w*-anlaut corresponderende fonemencombinatie voor het fries aan te nemen. Hiertoe geeft FOKKEMA aanleiding wanneer hij schrijft : „Hetzelfde gaat niet precies op voor de tweeklanken die met een *ü* (bedoeld wordt *u*) beginnen : bijv. *toar* „dor”, *hoazen* „kousen” en *murre* (*lees múrre* = *muórre*) „muur”. Een samenvallende met de halfvocaal met de consonant *w* (hiermee wordt in de eerste plaats de labiodentaal bedoeld)¹¹ heeft

(7) Daar het hier gaat over het eerste element van *oá* en *uó*, kunnen verschijnselen waarbij het tweede element betrokken is (verg. *hodzzen* „kousen” met lange *a*) vanzelfsprekend buiten beschouwing blijven.

(8) *Frysk Jierboek* (1938) 36-45.

(9) In *Bundel Opstellen aan Prof. dr C. G. N. de Vooy*s (1940) 140-145.

(10) *Over de fr. kl.* 143. Verg. ook zijn *Beknopte Fr. Spraakk.* (1948) § 26 en vooral 31.

(11) Behalve uit mijn verdere uiteenzetting blijkt dit ook uit FOKKEMA's *Beknopte Fr. Spraakk.* § 31 : „Tussen de *ü* en de *w* is wel verschil dat veroorzaakt wordt, doordat de medeklinker *w* niet met de lippen maar met de onderlip tegen de boventanden wordt gevormd.”

niet plaats : de uitspraak met *w* wordt als fout beschouwd ; in een woord als *woartel* worden de *w* en de halfvocaal *ü* gerealiseerd ; er is verschil tussen *wa(r)t* „wrat” en *hoa(r)t* „poos”, tussen *wolle* „willen” en *woelle* „gewoeld”. Hieruit volgt dat consonant en halfvocaal onderscheiden blijven. Het tweede deel van deze tweeklanken zijn de phonemen *a*, *a:* en *ò*. Het lijkt mij het zuiverst ook deze tweeklanken als phoneemverbindingen te zien. We moeten dan aan de klinkerphonemen de *ü* (de halfvocaal) toevoegen, die de overgang vormt tussen *u* en de consonant *w* ; een dergelijke overgang tussen *i* en *j* bestaat er fonologisch niet ; in de *j* zijn consonant en halfvocaal samengevallen. Merkwaardig is dat kinderen die de phoneemverbindingen *üa* bijv. in *boartsje* „spelen” nog niet meester zijn de *ü* vervangen door *j* een bewijs van de correlatie tussen de twee phonemen”¹². Tot zover Fokkema.

In deze voorstelling van zaken wordt echter niet gesproken over het onderscheid tussen de bilabiale *w* en de labiodentale *w* (die ik in het vervolg noteer als *w'*) ; dit zijn twee wijzen van uitspraak die in het fries, zij het dan in verschillende posities, voorkomen. Hierover had FOKKEMA echter reeds het volgende geschreven : „Yn it Frysk wirdt de *w* oan it bigjin fan in wird b. g. *wyn* spritsen mei de lippe tsjin de boppetosken en yn *dwaen* mei beide lippen. Howol der dos forskil in foarming is... wirdt dit forskeel net brûkt yn de taelbou : der binne gjin wirden dy't allinne troch dizze *w*'s ûnderskieden wurde enz.”¹³. Volgens deze stelling zijn *w* en *w'* twee fonetische realisaties van een enkel foneem. Daar FOKKEMA, in zijn redenering, in de eerste plaats rekening houdt met de labiodentale uitspraak van het foneem *w* en de bilabiale *w* als een combinatorische variant daarvan beschouwt, moest hij vanzelf tot het aannemen van een *u*-foneem als eerste element van *od*, *uó* komen. Men kan zijn opvatting als volgt voorstellen.

<i>wyn</i> „wind” :	<i>w'</i>	fonol. versch. ≠	<i>u</i> : <i>toár</i> „dor”
fonol. gelijk			
<i>dwaen</i> „doen” :	<i>w</i>		

Ik meen dat men de zaak anders moet zien. Als algemene regel kan gelden dat de oudgerm. *w* in het nieuwfries vertegenwoordigd wordt in de anlaut door de labiodentale *w'*, na consonanten gewoon-

(12) *Over de fr. kl.* 143 ; ook reeds in zijn *Ink. Opm.* 42. Ik zou hier nog willen laten opmerken dat FOKKEMA's stelling : *u* + voc. fonologisch verschillend van *w* + dezelfde voc. een eigen fonologische betekenis aan de zgn. stijgende diftong toekent. Dit is op goede gronden al verworpen door F. DE SAUSSURE, *Cours de ling. gen.* (1949) 92. Ook de foneticus M. GRAMMONT, *Traité de phon.* (1939) 110, volgt hierin DE SAUSSURE, al merkt hij op dat, fonetisch gesproken, diftongen als *ia*, *eo* wel voorkomen. Zoals ik wil aantonen, spreekt het friese materiaal DE SAUSSURE niet tegen.

(13) *Ink. Opm.* 37.

lijk door de bilabiale *w* en bij sommige Friezen door de labiodentale *w'*¹⁴.

Laat ik eerst het geval van de uitspraak met *w* in postconsonantische positie bespreken. Bij deze komt tegenover *j* een tweeledigheid *w*, *w'* te staan. Wanneer nu FOKKEMA zegt dat b. v. in *toðr* het eerste element van *oð* niet verward wordt met *w* — zoals men gezien heeft, bedoelt hij hiermee *w'* —, dan kan hij gelijk hebben. Maar het is daarbij zeer de vraag of het eerste element van *oð*, *uð* zich niet geïdentificeerd heeft met de bestaande bilabiale consonant *w*.

Om dit te bantwoorden, moet men nagaan of het eerste element van b. v. *oð* fonologisch verschillend is van de bestaande *w* (na consonanten) in woordparen als *koðrtsje* „korten” / *kwartsje* „kwartje”, *koðrte* „korten” / *kwatte* „uitspuiten” (Fr. Wdb.). Bij het ondervragen van Friezen is mij niet gebleken dat zij een onderscheid maken of horen bij de uitspraak van deze woorden. Ook Prof. FOKKEMA kan in de geciteerde woorden geen onderscheid horen. Dit wijst dus niet op een fonologische oppositie *o(ð)/w(a)*. Het probleem hoe het eerste element in *oð/wa* fonetisch gerealiseerd wordt is daarbij van ondergeschikt belang.

In dit geval bestaat er symmetrie tussen *j* (*i*) en *w* (*u*). Immers, in beide gevallen is een door diftongering ontstane zgn. *i/u* samengevallen met een oude *j/w*. FOKKEMA's *u*-foneem is dus ten slotte hetzelfde als wat ik de bilabiale *w* heb genoemd. In zijn systeem ontbreekt echter de constatering van de fonologische gelijkheid *o(ð)/w(a)* enerzijds en *u(ó)/w(o)* anderzijds. Men ziet thans beter de zeer natuurlijke correlatie *w/j* in een geval als *boð(r)tsje/* woudfriese kindertaal *bjatsje*.

De vraag of er een fonologische oppositie bestaat tussen *w* en *w'*, moet echter opnieuw ter sprake gebracht worden, daar FOKKEMA's stellingen hier tot een contradictie hebben geleid. Hij heeft immers gezegd dat *w'* (*wyn*) fonologisch gelijk is aan *w* (*dwaen*) en dat

(14) Deze weifeling in postconsonantische positie wordt al geconstateerd door SIEBS, *Gesch. der fr. Spr.* 1, 1251, doch hier heet het „verbindungen *sw*, *dw*, *kw* in denen schwanken herrscht”. Verg. P. SIPMA, *Phon. & Gram. of mod. West Fris.* (1931) 5: „*w* is bilabial after *d*, *t*, *s*, *k*; labio-dental in other positions.” Die andere posities zijn anlaut en „medially in the verb” b. v. *hawwe* „hebben”. Zie de lijst op blz. 47 en 48 en ook blz. 18. Dat ik spreek van *w* in postconsonantische positie, terwijl SIPMA e. a. het alleen hebben over *w* na *d*, *t*, *s*, *k* is gerechtvaardigd door het feit dat de oude *w* alleen voorkomt na deze consonanten. Hiermee wordt trouwens de oergerm. toestand gereflecteerd, met dit verschil echter dat oergerm. *hw*- reeds in het oudfries zijn *h* verloor (verg. spellingen als *hwila*, *wila*; STELLER, *Altfr. Gram.*, § 45, Anm. 2), waardoor *w* in dit geval in de anlaut kwam te staan; deze *w* werd met de vanouds anlautende *w* normaal labio-dentaal. Voor de soms voor *w'*, *j*, *r*, *l* voorkomende lichte aanblazing, zie SIPMA, *Phon. & Gram.*, § 73 en vooral L. P. H. EIJKMAN, *Descr. phon. des sons de la langue fris. parlée à Grouw* (*Arch. Teyler, Haarlem*) (1906) 35, waaruit blijkt dat deze aanblazing geen fonologische waarde heeft. EIJKMAN spreekt van *w* (bilabiaal), *r*, *j*. De intervocalische *w* als in *hawwe* „hebben”, die trouwens *w* uit oergerm. *þ* heeft, kan ik hier verwaarlozen. Dezelfde regel als bij SIPMA ook bij FOKKEMA, *Bekn. Fr. Spraakk.* § 33, 4. De weifeling *w/w'* in postconsonantische positie ook bij EIJKMAN, *Descr. phon.* 39.

w'/w in fonologische oppositie staat tot *u*; daarbij heb ik de fonologische gelijkheid van de zgn. *u* en *w* aangetoond. Hierop voortbouwend komt men dus bij het bepalen van de fonologische verhouding *w'/w* tot een tegenstrijdigheid. Laat ik daarom thans ook het geval bespreken van de uitspraak *w'* voor oude *w* in postconsonantische positie, die eveneens bij Friezen aangetroffen wordt.

Deze werd al door EIJKMAN voor het grouws in 1906 opgetekend¹⁵. Hier kwam toen *w'* (door Eijkman als *v* genoteerd) in genoemde positie alleen „exceptionnellement” voor. Hij had ze gehoord in *tva* : „twee” *tvaintax* „twintig” (3 maal), *kvab* „kwab” (1 maal), *svi:r* „zwaar” (1 maal), *kvEada* „kwade” (1 maal), maar daarnaast 4 maal in *svanən* (normale spelling *soannen* „zonen”), terwijl men in dit laatste geval juist te doen heeft met *od* en niet met *wa*. Het laatste voorbeeld is een sterke bevestiging van de boven reeds aangetoonde fonologische identificatie van *o(d)* met *w(a)*.

Men kan dus volgende voorstelling van zaken geven.

1) Voor de Fries die in postconsonantische positie *w* uitspreekt (Fokkema) :

wyn : *w'*
twa : *w*
toár : *w*

Zo het op FOKKEMA's onderzoek teruggaand argument, volgens welk *w'* en *w* (dit laatste bij Fokkema *u* (*ü*)) in de anlaut van *woártel* op elkaar kunnen volgen¹⁶, deugdelijk is, kan men aan een oppositie *w'/w* denken. Het feit dat een uitspraak *tw'ar* van *toár* als fout (?) beschouwd wordt, laat ik liefst in het midden.

2) Voor de Fries die in postconsonantische positie *w'* uitspreekt :

wyn : *w'*
twa : *w'* (daarnaast *w*?)
toár : *w'* (daarnaast *w*?)

w' en *w* zullen in dit geval gevoeld worden als fonetische realisaties van één foneem.

De gegevens onder 1) en 2) wijzen niet direct op een fonologische oppositie *w'/w*. Misschien mag men aannemen, vooral met het oog op 1), dat *w'* en *w* in het fries twee fonemen kunnen zijn¹⁷.

Uit EIJKMAN's belangrijke studie is behalve het geval *svanən* nog meer bewijsmateriaal te halen voor de identificatie van *o(d)* met *w(a)* en van *u(ó)* met *w(o)*.

(15) *Descr. phon.* 39.

(16) Ook zo te besluiten uit SIPMA, *Phon. & Gram.* 174.

(17) Voor dit fonologische criterium, zie P. ERINGA, *Het phonol. Quantiteitsbegrip* (1948) 4 volg. Verg. ook N. VAN WIJK, *Phonologie* (1939) 101.

Opmerkelijk zijn bij hem fonetische spellingen als *bwatsjə* (boartsje), *hwanə* (hoanne)¹⁸ enz. met een *w* die voor EIJKMAN bilabiale waarde heeft.

Hij beschouwt *od* en *uo* — door hem, naar gelang van de uitspraak, gespeld *wa*, *wo*, *wò* — als „une transition aux diphtongues”, al voegt hij er aan toe : „Dans ces mots (*skwòrə* „skuorre, schuur”, *mwòrə* „muorre, muur” e. a.) la majorité prononçait *wò*. Les autres faisaient entendre *uò* avec le même accent sur chacune des parties”¹⁹.

Veelzeggend is het feit dat hetzelfde teken *w* moet dienen zowel voor *wò* in *skwòrə* en *wa* in *dwarən* „deuren” als voor *wa* : in *twa* : „twee” en *we* : in *kwe:lə* „kwelen”, waar in deze twee gevallen *w* teruggaat op een oudgerm *w*. Eijkman heeft hierin dus geen onderscheid gehoord.

Bij zijn reeds aangehaalde woorden : „Les autres faisaient entendre *uò* avec le même accent sur chacune des parties”, vooral bij dit „même accent” zal men misschien geneigd zijn *uo* als een zgn. stijgende diftong te beschouwen. Men dient echter Eijkman's mededeling te zien in het geheel, d. w. z. tegenover het geval *j*. Daarvoor noteert hij steeds *j*, maar hij zegt : „Le *j* se prononce avec peu d'énergie et approche, surtout après une consonne, le son de *i* bref. Cependant j'ai préféré la transcription *j* pour ne pas augmenter sans nécessité le nombre, assez grand déjà, des diphtongues et des triptongues”²⁰. Toch vermeldt hij *iE* (*fiEtjen* „veertien”) bij de „diphtongues brèves”, en zegt daarover : „L'accent tonique dans la diphtongue *iE* est incertain, comme je l'ai déjà dit; tantôt on dirait qu'il tombe sur *i*, tantôt on s' imagine l'entendre sur *E*. Je n'ai observé cette singulière diphtongue que dans *fiEtjan*, *fiEtax*”²¹. Nochtans zal men hiervoor geen fonologisch onderscheid *i/j* dienen te construeren. Typisch is wel dat deze woorden in de friese spelling, ook al bij GYSBERT JAPICX, juist met *j* voorkomen : *ffirtsjin*, *ffirtich*.

Wat aan het experiment van EIJKMAN en aan zijn materiaal ontegensprekelijk een zeer grote waarde geeft, is het feit dat hij het grouws heeft opgetekend zonder voorafgaande studie van het fries en vooral van de spelling van deze taal²². Dit onafhankelijk-zijn tegenover het schriftbeeld mist men juist in andere werken²³.

(18) *Descr. phon.*, b. v. 7, 35.

(19) *Op. cit.* 30. In gevallen als *muoike* „tante” noteert EIJKMAN een semi-vocaal; hij classificeert *uoi* dan ook bij de „triptongues ordinaires”. Zie ook FOKKEMA, *Over de fr. kl.* 145.

(20) *Op. cit.* 39.

(21) *Op. cit.* 32; ook 29.

(22) *Op. cit.* 4 en 5. Ik wil er hier nog op wijzen dat gevallen als *pwatI(E)əd* „poatlead, potlood” (blz. 16 volg.) voorkomen bij deze woorden, waarvan hij „les sons” onderzocht heeft „selon la méthode objective et subjective”.

(23) Dat SIPMA in zijn *Phon. & Gram.*, dat zeven jaar later dan de studie van EIJKMAN verschenen is, nog vasthoudt aan een onderscheid tussen *o* van *od*, *u* van *uo* en *w* van *wa*, *wo* (blz. 17 en 18) is wel geconstrueerd onder invloed van het schriftbeeld.

Het is trouwens opmerkelijk dat dezelfde auteur in zijn recent werk *Ta it Frysk* (1948) I, 46 volg. FOKKEMA's denkbeelden in ruime mate benadert. Toch wordt hier

Men kan nog vragen waarom men steeds *oa* in *boádskip* „boodschap” (naast *bóade*), *moánne* „maan”, *skóalle* „school” e. a. spelt en niet *bwadskip*, *mwanne*, *skwalle*. Dit opmerkelijk verschil met hetgeen er gebeurt met het spellen van *i/j*, vindt m. i. zijn verklaring in het feit dat het schriftteken *w*, zoals men boven gezien heeft, in het nieuwfries een dubbele waarde heeft, terwijl *j* er maar één heeft. Ook daardoor zegt FOKKEMA dat het eerste element van *oá*, b. v. in *toár*, niet verwardt wordt met *w*, want in *w* zag hij in de eerste plaats de labiodentale *w'*. Als men bedenkt dat in het oudfries *w* in alle posities alleen bilabiale waarde had, is het niet verwonderlijk dat er daarentegen wel een oudfries spelling *wa* voor oorspronkelijk *oa*, b. v. in *dwán* (nieuwfries *dwaen*) < *doán* < *dóan* kon ontstaan.

Er blijft nog een geval te bespreken. Zoals men gezien heeft, moet men, voortbouwend op FOKKEMA's argumentatie in verband met *woártel*, tot een oppositie *w'/w* komen. In de anlaut van dit woord worden de eerste twee elementen afzonderlijk gerealiseerd, het eerste als *w'*, het tweede als *w*. Ik heb echter Friezen ook *wátel* horen uitspreken, met een soort van min of meer gerekte bilabiale anlaut-*w*, of wellicht juist: een *w* met een min of meer vocalische voorslag „*w*”; dit hoort men ook in *woánne* (< *hoánne*). Maar deze twee wijzen van uitspraak voelt Prof. FOKKEMA als fonologisch niet verschillend; ze staan echter in fonologische oppositie tot *w'*; dus: „*wolə = w'wolə*” „wuolle, gewoeld” \neq *w'olə* „wolle, willen”. Een stellig bewijs dat men in elk geval te doen heeft met een anlautgroep, levert ons de verdere ontwikkeling in de kindertaal van de Wouden. Zoals daar *boártsje*, *fuóttten* „voeten” e. a. tot *bjatsje*, *fjotten* wordt, ontwikkelt zich *woártel* en *woánne* tot *wjattel* en *wjanne*, beide met anlaut-*w'*.

Ik kan thans terugkeren tot het door Hof gestelde probleem *hoánne* > *woánne*. Tegenover *oá* en *úo* in b. v. *soan* „zoon” en *hoed* „hoed” treden *oá* en *uó* op in het mv. *soánnen* en *huódden*. Laat ik hier voortwerken op mijn stelling: $o(d) = w(a)$ en $u(ó) = w(o)$. Bij de verbinding met een anlautconsonant in b. v. *boártsje*, *fuóttten*, *hoánne* enz. ontstonden dus de anlautgroepen *bw-*, *fw-*, *hw-* enz. De groep *hw-* blijkt in het fries niet stabiel te zijn, doordat hij in het fonologische systeem van deze taal niet voorkomt. Zolang de anlaut fonologisch als *h + o-/u-* gerealiseerd werd, kon hij zich evengoed als in *heit*, *holle* en derg. handhaven. Pas toen het tweede element, door accentverschuiving, zijn vocalische waarde verloor en voor het bewustzijn samenviel met de vanouds bekende postconsonantische bilabiale *w*, ontstond de in het systeem niet voor-

het vocalisme in *stiénnen* „steen”, *bedámmen* „boomen”, *doárren* „deuren” bij de zgn. stijgende diftongen gerangschikt, waarbij het eerste deel een semi-vocaal genoemd wordt. Van een fonologische gelijkheid van deze semi-vocaal met (oude) *j* event. *w* wordt hier niet gesproken.

komende anlautgroep *hw-*, die bijgevolg gereadapteerd kon worden. Hierin zal men, de oorzaak van de wijziging *hod-* > *wod-* moeten zoeken en niet in een versnelling van het spreektempo.

In de *hw*-anlaut, verdween, de *h*²⁴, en dit verlies werd gecompenseerd door een rekking van de *w-*, of wellicht juist: door een aan de *w* homorganische min of meer vocalische aanloop, dus *uw-*, wat zoals men gezien heeft, fonologisch niet verschillend is van *w'w*. Men dient dit in elk geval te beschouwen als een readaptatie²⁵, naar een bestaande modelgroep, nl. labiaal (labiodentaal) + bilabiale *w*, die men in het biz. vindt in *woartel*, maar ook in *boartsje*, *fuóttén* enz.

Bij wijze van vergelijking is het de moeite waard nog te wijzen op een andere fonologische readaptatie van *hw-*, met name in het limburgs. Ik citeer in dit verband de door Prof. L. GROOTAERS²⁶ beschreven vormen die voorkomen in het uiterste zuid-oosten van Belgisch Limburg, nl. in Dietse-Heur, Vrerén, Mal, Sluizen enz.: *gwof* „hof” < **hwof* en *gwor* „(hoofd)haar” < **hwor* < **huor*. Over deze zgn. consonantcombinatie zegt Prof. GROOTAERS: „deze was voor het fonologisch systeem van deze dialecten geheel nieuw en kon zich niet handhaven; ze werd tot *gw*”.

In hetzelfde friese gebied waar *hoánne* tot *woánne* wordt, moet *huódsje* „hoedje” zich normaal tot *wuódsje* ontwikkelen. Hierover heeft Hof niets medegedeeld. EIJKMAN daarentegen vermeldt voor Grouw *wòtsjə* naast *wanə*, beide met enkelvoudige bilabiale anlaut²⁷. Het is zeker niet overbodig er ten slotte op te wijzen dat de parallelle anlautgroep *hj-* in het grootste gedeelte van het friese taalgebied en in het standaardfries als *j-* uitgesproken wordt²⁸.

(24) Interessant is de vergelijking met de ontwikkeling van oergerm. *hw-* (idg. *ku-*) in de verschillende germ. dialecten. Een bondig maar duidelijk overzicht hiervan geeft L. L. HAMMERICH, *Laryngeal before Sonant* (1948) 3 volg. Voor de ontwikkeling tot *kw-* in westelijke delen van de skandinavische taalgroep verg. ook A. NOREEN, *Gesch. der nord. Spr. (Grundr. germ. Phil.)* (1913) 25, 121 en GRAMMONT, *Traité de phon.* 235.

(25) Men kan deze readaptatie trachten te verklaren op grond van de opvatting dat de bilabiale *w* in de anlaut, in het nieuwfries, niet voorkomt. Maar in *oárder* „orde” zou er wel een bilabiale *w-* anlaut zijn. Dan zou men ook *oárder* met *uw-* anlaut (event. *w'w-*) moeten hebben, wat weer in de woudse kindertaal tot *w'j-* moest worden. Hiervan heb ik geen zekere bevestiging kunnen krijgen. Alleen een Drachtster deelde mee: „dat er wel sommige waren die het zeiden; maar dat dit meer het gevolg was van die andere woorden die zo uitgesproken werden. Maar over het algemeen hoorde het zo niet.” (Uit een brief aan Prof. FOKKEMA). Anderen deelden mee dat *w'jadder* (in Drachten) niet voorkomt. Verg. nog EIJKMAN, *Descr. phon.* 39.

(26) *De aangeblazen H in het Oosten van ons land* (Versl. en Med. Vl. Ac.) (1942) 224.

(27) *Descr. phon.* 35.

(28) Zie nog J. J. Hof, *Fr. Dialectgeographie* (1933) 153, 156, 192, 193, 283. Voor aanblazing voor *j* e. a. zie noot 14.

In een vervolg (*Bjatsje op 'e bjarren* (I))²⁹ op de boven aangehaalde studie bespreekt Hof de wijziging van het eerste element in *oá* en *uó*, die tot *ja* en *jo* worden na labialen en labiodentalen. Men hoort dus in plaats van *boártsje*, *buórren*, *poásk*, *puóllen*, *moáinne*, *muórrre*, *woáinne*, *wuólje*, *foárke*, *fuóttten* met *bw-*, *pw-* enz. deze woorden met *bj-*, *pj-* enz.³⁰ Voor *woáinne* komt dus normaal *wjanne* (= *w'janə*) voor. Bizarheden mede in verband met de verbreiding van dit verschijnsel heeft Hof reeds in 1933 in zijn *Fr. Dialectgeographie* medegedeeld. Daar schrijft hij o. m. „Van de Friesche diphtongen zijn voor den ongeoeffenden mond wel het moeilijkst de rijzende diphtongen *oá* en *uó*, na labio-dentalen en labialen. Friesche kinderen zeggen voor *boártsje*, spelen, *buórren*, burenen, *foárke*, vork, *fuóttten*, voeten..., aanvankelijk meest *bátsje*, *borren* enz., vervolgens soms nog een tijdlang *bjátsje*, *bjarren* enz., en pas daarna het rechte. De kinderuitspraak duurt te langer naarmate de kinderen meer onder onfrieschen invloed staan. In de laagveenstrook nu van Heerenveen tot Drachten dreigt de uitspraak *bjátsje* enz. de gewone te worden althans na *b*, *f*, *p* en *w*”³¹. Aan de hand van een recent onderzoek bevestigt hij thans deze feiten en concludeert o. m. dat haast over de hele oostelijke Wouden en over een deel van de noordelijke het verschijnsel voorkomt, „al is 't seldsumens dat minsken fan hwat jierren der mei oanhelle binne, al is op 't iene plak ek gáns slimmer as op 't oare”³². Zo althans de gegevens juist en compleet zijn, kan men zeggen dat in het woudfries de wijziging *w — j* alleen bepaald wordt door de natuur van de voorafgaande consonant die een labiaal of een labiodentaal is. Het verschijnsel komt, althans bij zijn oorsprong, niet voor na dentalen of gutturalen³³. In de groepen *bw-*, *pw-* enz. wordt de opeenvolging van twee labialen, waarvan de eerste ook een labiodentaal kan zijn, blijkbaar niet verdragen. De tweede labiaal, nl. *w* wordt gedissimileerd tot de er mee corresponderende palataal *j*. Men heeft hier dus te doen met een dissimilatieverschijnsel en het is dan ook volkomen ten onrechte dat men deze ontwikkeling mouillering heeft genoemd³⁴. Er is alleen dan van mouillering sprake, wanneer de *j* haar invloed laat gelden op het naburig consonantisme.

(29) *De Pompeblédde* (1949) 4, 81-85.

(30) Een naar zijn oorsprong en ontwikkeling totaal verschillend verschijnsel, maar met een min of meer gelijksoortig resultaat (*huof* „hof”, *gjófke* „hofje”) deelt Prof. GROOTAERS mee in *De aangeblazen H* 224. Verg. thans ook J. L. PAUWELS, *De stijgende dift. in het O. van Zuid-Brab.* (*Taal en Tongval*) (1950) 19, 21, 22 (*buəm* „boom”, *bjeməks* „boompje” e. a.).

(31) Blz. 10.

(32) Resultaten van dit onderzoek in *De Pompeblédde* (1949) 5, 103-106.

(33) Wanneer men het thans ook een enkele keer kan horen na een gutturaal of een dentaal, kan dit wel geschieden onder invloed van het verschijnsel in : lab. (lab.-dent.) + *w*. Dit is echter zonder belang voor het bepalen van de oorzaak. In een brief aan Prof. FOKKEMA deelt de heer H. K. SCHIPPERS, leraar aan de kweekschool in Drachten, mede dat hij een enkele keer *hjarke* voor *kuórke* en *tjarren* voor *tuórren* gehoord heeft, maar blijkbaar beschouwt hij dit ook als een incidenteel geval.

(34) Verg. b. v. SIFMA, *Ta it Frysk* 1, 60 : „boarst-bjast...; *saneamde mouillearing* yn it opgeande twald”.

Wil men de oorzaak³⁵ van dit verschijnsel met enige zekerheid kunnen bepalen, dan zal men nog eerst andere vragen moeten beantwoorden. Zo b. v. in hoever de *w'*-uitspraak in postconsonantische positie doorgedrongen is in het fries en in het bijzonder in het woudfries. Men kan inderdaad de vraag stellen of er geen verband bestaat tussen deze *w'*-uitspraak en het besproken verschijnsel.

In mijn bespreking van deze ook voor de algemene linguïstiek belangwekkende nieuwfriese anlautwijziging, heb ik nog op andere problemen gewezen, waarvan de oplossing alleen zal kunnen gegeven worden door of na een onderzoek in Friesland zelf.

(35) Hof zoekt deze in vreemde invloed: „De oorzaak is, dat zich tijdens de laatste paar eeuwen steeds vele Overijselsche of Stellingwerfsche veenarbeiders-families, in dit gebied gevestigd hebben en voor het grootste deel Friesch zijn gaan spreken.” (*Fr. Dialectgeographie* 10). Verg. nog *De Pompeblédde* (1949) 4, 85.

Herdoopt

door

ALFONS MOORTGAT
lid der Maatschappij

Studenten hebben zin voor humor, doch zij kunnen wreed zijn in hun spotternij. De geïmproviseerde bijnamen die ze op 't college uitdeelden, waren kostelijke instantaneetjes uit hun eigen wereld. Voor de uitvinders hadden ze de waarde van een brevet, voor de getekenden de echtheid van de ijk en voor de gemeenschap de gangbaarheid van een bankbiljet. Ze onderlijnden veelal een karaktertrek of fysisch kenmerk van een makker of leraar.

Zo was er een Bol met een dik hoofd, zo rond als de maan, en fokker van een buikje navenant. Er was een Haring met lange spillebeentjes en gapende mond. Er was een Bokje met scherpe vooruitspringende kin en twee bulten op het voorhoofd. Er was een Appel met bolle wangen en een gezicht zo rood als een baksteen. Er was een naïeve Kabuis van 't platteland, met zware kop en kleine wipneus, en met een sterk geheugen, volgepropt met geschiedenis en aardrijkskunde. Er was een Buffel, die alles naar zich toehaalde en kon eten als een wolf. Er was een Trekhond, die steeds gebogen liep en zwoegend scharrelde met armen en benen, zich werend als een worm. Er was een Haas, die nimmer een record als hardloper zou geslagen hebben, maar met zijn lange oren en bestendige verbazing in zijn ronde ogen de lachlust opwekte. Er was een Aap met slingerende armen, die men, wanneer hij op handen en voeten liep, evenmin zou tegengehouden hebben als een vaandeldragende boer. Er was een Ratel, wiens tong aan een slinger hing en die maar ophield om te slapen.

De Pletser droeg al zijn toenaam als hij binnenkwam : hij was schier nooit anders te zien geweest dan barrevoets en kon zwemmen als een waterrat. Ook de Kwak had bij zijn intrede zijn visum op zak, evenals De(n) Broebeleer, de onbeholpen scharrelaar, die over de letters struikelde en zijn kromme volzinnen met haken en ogen aaneenflanste.

Al de studenten kenden de verstokte vegetariër Nabuchodonosor, voor dagelijks gebruik afgerond tot De(n) Buk, en Piro, nu drager van de kleine bak en door zekere attributen voorbestemd om eens te rusten in de grote bak¹.

De Lange(n) was een boonstaak van een meter tachtig « en oneffen », De Fijne(n) een uitgeslapen vogel en geboren zaken-

(1) Bak = baccalaureaat ; gestoelte of koorzitting der erekanunniken.

man, De Scheve(n) zo krom als een sikkel. De Scherpe(n) had een smal lijkbiddersgezicht en een stem die sneed als een mes. Het college telde zelfs een Schone, maar die naam was al het schone dat er aan was : mager als een reiger en te lelijk om te helpen donderen.

Twee met een duister uithangbord op hun gevel werden gemeden en liepen alleen : de bleke Azijnfles, die altijd zuur keek — deserteur van 't spel en kandidaat van 't kerkhof — en De(n) Duiker, de lepe lichtschuwer en « wringer », met gele schijn in zijn wijkende katogen.

Er is een onderdeel van 't gezicht waarop de meeste mensen — als 't normaal is — haast niet letten. Ook zij niet, die er in de linkerbovenzak van hun jas een batisten wimpeltje voor uithangen. 't Is er nodig om te ruiken — een geluksvogel valt er mee in de boter — die buiten de schreef gaat, loopt gevaar van een neus te krijgen — een moeial steekt zijn neus in andermans zaken — en die een begrensde gezichtseinder heeft, ziet niet verder dan zijn neus lang is. Maar dit zintuig wordt het brandpunt van de belangstelling, zodra het te groot of te klein, te spits of te krom, te scherp of te stomp, te rond of te plat is. Mensen die een neus hebben gelijk een klomp, een schoen, een kapstok, een kaarsdomper of een olifant, hebben altijd veel beziens. En humoristen verkneuterden zich in langneuzen, wipneuzen, stompneuzen, spitsneuzen, mopneuzen, platneuzen, kromneuzen, scheefneuzen, snuiten, snavels, haviksneuzen, arendsneuzen, patatneuzen, roodneuzen, jeneverneuzen, karbonkelneuzen en aardbeien.

Op 't college was een leraar met een kokkerd van belang. Hij stond bekend onder de soortnaam van De Neus. Dat zei genoeg. 't Was een reukorgaan als een « holleblok » en glanzig als een tomaat. Een goede gevel versiert het huis, meende de man, en daarom was hij trots op zijn weelderig eigendom. Hij stak hem in de wind en toeterde er mee dat het een aard had. Hij hield hem in eer, want hij kende de waarde van de spreuk : die zijn neus schendt, schendt zijn aangezicht.

Voor hen die minder van brood dan van « alle woord Gods leven », is de voedingskwestie een kies onderwerp ; en toch komt deze vitale kwestie bij slokkers en lijders (gestudeerden of analfabeten) geregeld te berde. Zo ook op 't college. Als er spraak was van eten, kreeg De(n) Buk, de uitgemergelde vegetariër, het aan de stok met het rozig Bolleke-vet, vijand van de slanke lijn, dieet, inkrimping en ontberingen, 't mocht oorlog zijn of niet. Dan kwam echter De Neus er tussen, kwaad als een horzel. Zijn tomaat vlamde nog heviger en hij vloog de ascetische hongerlijder

direct in 't haar. Maar ook op Bolleke-vet schoot hij zijn pijl af, want de broeder van de natte gemeente schoor de twee extremisten over dezelfde kam, en na een geduchte uitval op « mager en vet », dronk hij nog een glas meer om zijn wrevel weg te spoelen.

Van sommige toenames als De(n) Teut, De Meks en Pif was de oorsprong zwaar omneveld, en 't *fiat lux* bracht zelden klaarheid, al werden ze vermoedelijk door een of ander grappig voorval ingegeven.

Enkelen die door hun naam toevallig genoegzaam getypeerd waren, mochten hem behouden, doch met een veelbetekenend bepalend lidwoord er bij geplakt : 't Duyvejonck, de Groven, de Simpelaer, het Schaap.

Nog anderen kregen hun familienaam verminkt terug, hetzij door afknotting, hetzij door bijvoeging van een lettergreep of het liefkozend suffix -je of -ken. Van Engelbrecht maakte men De(n) Engel, Lowie werd hetschappen in een strelend Lowieken, Milissen slonk tot Mil, Miserez werd een schalkse Miserere en de familienaam Felix kromp tot Fee, nog voor dat het stompje voornaam van Felix Timmermans populair werd.

Niet alle bijnamen werden in de lucht geslingerd en met brio teruggekaatst : sommige — echte spotnamen — gooide men tersluiks achter de rug, en 't gebeurde dan dat ze, als een geperste sneeuwbal, plompverloren op een hoofd pletsten en er een buil sloegen, die nog zo licht niet zou slinken.

Staat die buil op het facie van een schurk, dan is 't een schandmerk, dat er gestereotypeerd op moet blijven gloeien als waarschuwend stigma, tegen onheil of pestilentie.

Op zeker Waals college hield het reglement voor, dat ieder leerling die, tijdens de gemeenschappelijke studie, een leraar wou spreken, daartoe aan de surveillant een schriftelijk verzoek deed.

Een jonge Vlaamse nieuweling, die daarvan nog onwetend was, had graag een boek uit de bibliotheek gelezen, en terwijl hij overlegde hoe hij dit in handen zou krijgen, ontmoette hij in de gang een Vlaamse latinist uit een hogere klasse. Men belde juist voor de avondstudie.

— Excuseer, ik wou je iets vragen.

— Wat moet je ?

— 'k Zou 'n boek willen halen bij de bibliothecaris. Is dat niet die kale meneer P... ?

— Pelé, zoals je zegt. Meneer Pelé. Jawel.

— Meneer Pelé ?

— Ja. Hij woont op de eerste verdieping, kamer 14, links.

— Goed. Maar hoe moet ik... ?

— Wel, je schrijft straks 'n briefje in de studiezaal en draagt het bij de surveillant. Dan komt het wel terecht.

— 'n Briefje, zeg je ? Ik ben nog niet zo goed thuis in 't Frans, hoor.

— Je schrijft : *Monsieur l'Abbé, je désire me rendre chez Monsieur Pelé, pour lui demander un livre.*

— *Render eun liver, zeg je, pour demander sez...* Och nee, hoe was 't weer ?

— *Me rendre chez Monsieur Pelé, pour lui demander un livre.*

— Kan dat niet wat korter met *aller serser eun liver ? Ze voulee aller serser eun liver, si vous plee ?*

— Mij goed. *Un livre chez Monsieur Pelé dan.*

— *Sez Mosjeu Pelé ?*

— *Pelé, ja...* en je ondertekent dat.

— Goed. Is 't al ?

— 't Is al. En geloof me, 't zal 'n prettig boek zijn dat je zal krijgen.

— Denk je ?

— Zeker. Maar onthoud de naam : *Monsieur Pelé.*

— *Mosjeu Pelé.*

— Ja. Bonjour en veel succes !

— Dank je, hoor !

Welgezind als een kat, trok de groene naar de studiezaal en zette zich dadelijk aan de karwei van zijn briefje in koeterwaals. Als 't kattedelletje klaar was, bracht hij het bij de leraar die 't opzicht had over de leerlingen. Deze las het, kreeg een kleur, en het scherp oog dat in 't gezicht van de incipiënt boorde, schampte : « Aap, wat schort je ? Ben je mal ? » Maar op de stond las hij de kinderlijke onnozelheid in het klaar oog van de aankomeling. Hij bedaarde, lei 't scriptum voor zich, viste er de feilen uit en zei doodgewoon :

— *Refaites-moi ce billet et rapportez-le moi sans fautes.*

— *Woei, Mosjeu.*

— *Et retenez, n'est-ce pas, que le bibliothécaire s'appelle Monsieur Lepage.*

— *Mosjeu Lepaaïs ? !*

— *Monsieur Lepage.*

Hij knikte blozend.

— *Woei, Mosjeu.*

Als 't ding herschreven was, merkte de surveillant er het uur op, overhandigde 't hem en vroeg :

— *Savez-vous où est la chambre de Monsieur Lepage ?*

— *La samber ?*

Die « samber » was er maar tussen geworpen om tijd te winnen voor 't nadenken over de pijnlijke vertaling die moest volgen.

— *La chambre.*

— *La sambre.*

— *Vous êtes sûr que ce n'est pas la Meuse ?*

— *Woei, Mosjeu.*

— *Répétez alors : la cham-bre.*

— *La sjambre.*

— *Où est-elle ?*

— *Keske ze vous, Mosjeu ?*

— *Je vous demande où est la chambre de Monsieur Lepage.*

— *Sur la staaize eun, de par la goois, numero katterdies.*

— *Au premier étage, à gauche, numéro quatorze.*

— *Woei, Mosjeu.*

De surveillant vertrok geen spier. Hij bedacht wellicht hoe lastig hij zelf het zou gehad hebben om dat half dozijn woorden op staande voet in behoorlijk Nederlands te vertalen. En die overweging stemt genadig. Hij merkte tevens met een halve blik en een gespitst oor dat er gedempt geroezemoes uit de banken opging en het gesprek, hoe stil ook, door velen met al te grote belangstelling werd gevolgd. Daarom maakte hij 't kort.

— *Allez.*

— *Woei, Mosjeu.*

En met een onhoorbaar dankwoord haastte 't boertje zich de deur uit, om in 't halfduister van de gangen zijn schaamte te begraven. Daar had je 't ! « *Ce pelé, ce galeux* » was een eerbare « Mosjeu Lepaais ! O die sloeber van 'n latinist ! »

Maar de grap lekte uit, en boertje Decock werd nog dezelfde dag herdoopt en niet anders meer genoemd dan Coco.

Nerthus-Njord

door

Dr E. POLOMÉ,
lid der Maatschappij

Aan Professor F. B. J. KUIPER

In een bijzonder belangwekkende bijdrage uit zijn *Linguistische Studiën* I (Antwerpen 1936), 22 vlg., heeft wijlen Professor VAN LANGENHOVE zijn houding tegenover het probleem van het verband tussen linguïstiek en godsdienstgeschiedenis duidelijk bepaald. Te recht merkt hij hierin op :

„quand on examine comment le peu que nous connaissons de la religion ancienne des peuples historiquement attestés a été acquis, on constate que c'est à la linguistique qu'on le doit” (o. c. 29).

In verband hiermee wijst hij verder (o. c. 33, n. 2) op de uiting van BENVÉNISTE :

„l'étude d'un personnage divin, surtout si elle doit amorcer une interprétation comparative, a pour condition primordiale l'analyse correcte du nom divin” (*Vrtra et Vrþragna* (Parijs 1934), 1).

Dat deze ontleding tevens grondig en voorzichtig dient te wezen, blijkt uit het gevaar door „etymologische Spielereien”, zoals bij de al te éézijdige interpretatie van *Loki* als een „vuurgeest” op grond van de gebruikelijke verbinding met own. *logi*, „vlam”, op een dwaalspoor te geraken. Men mag bij de zuiver onomastische etymologie niet uit het oog verliezen dat de goden der Indogermanen pas later een eigen persoonlijkheid verkregen hebben. Treffend karakteriseert MEILLET (*Linguistique historique et linguistique générale* I (Parijs 1921), 334) ze als volgt :

„C'est un fait naturel ou social auquel on attache une importance particulière; le dieu n'a pas un nom distinct de celui du fait. Le dieu n'est pas une personne ayant un nom propre; c'est le fait lui-même, c'est son essence, sa force intime. Pour autant que la linguistique laisse entrevoir les choses, le culte indo-européen ne s'adresse donc pas à des êtres autonomes, mais aux forces naturelles et sociales elles-mêmes.”

Daarom stelt zich de vergelijkende studie van de indogermaanse godsdienst thans tot doel de voornaamste legendarische thema's in bepaalde cyclussen te verzamelen en te ordenen : wanneer een bepaalde god in de Edda bij voorbeeld tot een scherp gekarakteriseerde persoonlijkheid uitgewassen is, valt dit aan een maatschappelijke evolutie toe te schrijven die hem tot deze hogere rang bevordert heeft. Hierbij heeft hij zich in vroeger bestaande cyclussen ingeschakeld en zich een reeks thema's toegeëigend, welke hem zijn individualiteit hebben helpen nader bepalen.

Die thema's kan hij van een ander goddelijk wezen overgenomen hebben : „les dieux passent, mais les thèmes demeurent”, aldus DUMÉZIL, *Le Festin d'Immortalité* (Parijs 1924), vii. Van bijzonder belang blijkt het dus bij het ontleden van een bepaalde godsgestalte de in de haar toegeschreven eigenschappen verweven thema's zorgvuldig op te sporen en genetisch te onderzoeken, om zodoende door te dringen tot de oorspronkelijke betekeniskern van het *numen*. Slechts na erkenning hiervan zal men zijn bijzondere benaming in haar etymologisch verband kunnen terugplaatsen. Zó laat immers de rol van *Mitra* in de vedische rechtspleging toe zijn oorspronkelijke betekenis te bepalen : hij is de hemelse borg voor elke verbintenis, het verpersoonlijkt contract. Niets anders betekent zijn naam, zoals MEILLET het (*Journal Asiatique*, 10^e reeks, dl. X (1907), 143 vlg.) schitterend betoogd heeft.

Met het oog op deze methodologische opmerkingen loont het wellicht de moeite het probleem van *Nerthus-Njord* in verband met de omstreken etymologie van germ. **nerþuz* opnieuw te onderzoeken.

Nerthus is ons slechts bekend door de passage uit TACITUS' *Germania* (cap. 40), waarin deze de gebruiken in verband met de cultus van deze godin aanschouwelijk uiteenzet :

„Over de verschillende stammen (te weten : *Reudigni, Aviones, Anglii, Varini, Eudoses, Suardones* en *Nuithones*) valt niets merkwaardigs mede te delen, behalve dat ze gemeenschappelijk *Nerthus*, d. i. Moeder Aarde, vereren en geloven dat ze haar invloed op de menselijke aangelegenheden doet gelden en naar de volkeren toegereden komt. Op een eiland in de Oceaan bevindt zich een heilig woud, en hierin, een gewijde wagen, met doek overtrokken; één priester alleen mag hem aanraken. Deze bemerkt wanneer de godin in het heiligdom aanwezig is en doet haar, terwijl ze in haar met koeien gespannen wagen uitrijdt, met grote eerbied geleide. Het zijn dan vrolijke dagen; feestelijk getooid zijn al de plekken die ze haar bezoek en gastvriendschap waardig keurt. Te dien tijde wordt geen oorlog begonnen, noch naar de wapens gegrepen; alle ijzer wordt opgesloten. Slechts tot dezelfde priester de godin, de omgang met de stervelingen beu, naar haar heiligdom terugvoert, kent men dan vrede en rust en houdt men ervan. Weldra worden wagen, overtrek en — zo men het geloven mag — de godheid zelf in een geheime plas gebaad. Daarvoor zorgen slaven welke dezelfde plas onmiddellijk daarop verzwelgt. Vandaar de heimelijke vrees (voor) en de vrome onkundigheid van wat hetgeen slechts tot sterven gedoemden zien, mag zijn.”¹

(1) „...nec quicquam notabile in singulis, nisi quod in commune Nerthum, id est Terram matrem, colunt eamque intervenire rebus hominum, invehi populis arbitrantur. est in insula Oceani castum nemus, dicatumque in eo vehiculum, veste contextum; attingere uni sacerdoti concessum. is adesse penetrati deam intellegit vectamque bubus feminis multa cum veneratione

Het lijkt heus geen twijfel dat we hiermee het oudste getuigenis van Germaanse „vruchtbaarheidsriten” hebben. Al is de tekst in dit opzicht duidelijk, hij geeft niettemin aanleiding tot afwijkende interpretaties. Voorzichtig vat TONNELAT, *La Religion des Germains* (in *Mana* II, dl. 3 (Parijs 1948), 345, het debat aldus samen :

„Ces cérémonies rituelles... constituaient un mariage symbolique, suivi de lustration. Des cérémonies analogues ont eu lieu en d'autres temps et chez d'autres peuples, par exemple chez les Phrygiens. Faut-il admettre que des influences orientales se sont fait sentir jusque dans la Germanie du Nord? C'est une hypothèse qui n'est pas dénuée de vraisemblance, bien qu'il ne soit pas possible d'alléguer à son appui aucun fait précis.”

De gangbare onderstelling van een invloed van de cultus van de *Phrygia Mater Deorum* te Rome heeft Professor GREGOIRE onlangs (*Influences thraco-thessaliennes et orientales sur les cultes de la Grèce, de l'Italie et de l'Occident germanique*, Kon. Belg. Acad., *Mededel. Kl. Lett.*, Ve Reeks, XXXV (Brussel 1949), 249 vlg.) niettemin aan de hand van de verspreiding van Cybele langs de Germaanse *limes*² pogen te bevestigen. Met het oog hierop neemt hij zelfs de mogelijkheid aan, van een „emprunt — direct ou par l'intermédiaire de Rome — par les Germains, de la déesse de Pessinonte, la *Phrygia Mater Deorum*” (o. c. 250). De gelijkenis tussen de door Tacitus beschreven ritens en de phrygische cultus van de Magna Mater te Rome sedert Claudius is inderdaad opvallend : op 27 Maart (*dies lavationis*) werd onder leiding van de *quindecimviri* het zinnebeeld van de godin op een met koeien bespannen wagen voor de Porta Capena gevoerd en aldaar in een kleine bijrivier van de Tiber, de Almo, gebaad. Ook in de streek van Autun werd aldus een beeld van *Berecynthia* (= Cybele) naar getuigenis van Gregorius Turonensis *pro salvatione agrorum et vinearum* rondgevoerd.

Deze overeenkomstige gebruiken zijn evenwel onvoldoende om de hypothese van een rechtstreekse ontlening te bevestigen. Op-tochten met wagens behoren nu eenmaal tot het gemeengoed van het indogermaans vruchtbaarheidsritueel. Zo getuigt het eigenaardig verhaal van Cleobis en Biton (HERODOTUS I, 31) van de rol van de met ossen bespannen wagen in de cultus van de argivische *Hera*, waarop VERGILIUS (*Georgica* III, 532) toespeelt. Of de vierwielige door ossen getrokken wagen in de rotswandtekeningen van Bohuslän het bestaan van dergelijke godsdienstige gebruiken in het bronstijdperk in het Noorden aantoont, blijft zeer twijfelachtig.

prosequitur. laeti tunc dies, festa loca, quaecumque adventu hospitioque dignatur. non bella ineunt, non arma sumunt; clausum omne ferrum; pax et quies tunc tantum nota, tunc tantum amata donec idem sacerdos satiatam conversatione mortalium deam templo reddat. mox vehiculum et vestis et, si credere velis, numen ipsum secreto lacu abluatur. servi ministrant, quos statim idem lacus haurit. arcanus hinc terror sanctaque ignorantia quid sit illud, quod tantum perituri vident.”

(2) Vgl. hierover GRAILLOT. *Le Culte de Cybèle, Mère des Dieux, à Rome et dans l'Empire Romain* (Parijs 1912), 464 vlg.

Ook in verband met de wagen van Strettweg heeft men aan rituele optochten ter ere van chthonische godheden gedacht, zonder evenwel hierbij het voorkomen van de herten te kunnen verklaren. Wel speelt het hert een rol in de vruchtbaarheidstoverij zoals uit het oudhoogduits versje : *Hirez runeta hintun in daz ora 'uuildu noh, hinta,...?*' blijkt — een duidelijke toespeling op de rituele bijslaap „in dem sich ein Mann und eine Frau als Darsteller der schöpferischen Urkräfte vereinen" (SCHRÖDER, *Skadi und die Götter Skandnaviens* (Tübingen 1941), 94); doch is deze rol secundair en valt het voorkomen van bedoelde wagen wel anders te interpreteren³. Het dient trouwens beklemtoond dat de aan chthonische godheden toegewijde wagenafbeeldingen in voorhistorische vondsten niet verward dienen te worden met degene die met de riten tot bevordering van de plantengroei in verband staan.

Treffend heeft ELIADE (*Traité d'Histoire des Religions* (Parijs 1949)) de verhoudingen in dit opzicht geschetst :

„Une des premières théophanies de la terre, en tant que telle, en tant notamment que couche tellurique et profondeur chtonienne, a été sa 'maternité', son intarissable capacité de porter fruit. Avant d'être considérée comme une déesse-mère, comme une divinité de la fertilité, la terre s'est imposée directement comme Mère, Tellus Mater. L'évolution ultérieure des cultes agricoles, en tirant au clair avec une précision de plus en plus accentuée la figure d'une Grande Déesse de la végétation et de la récolte, a fini par effacer les traces de la Terre-Mère" (o. c. 216).

Deze evolutie werd ook bevorderd door het feit dat

„l'agriculture, comme technique profane et comme forme de culte, rencontre le monde des morts sur deux plans distincts. Le premier est la solidarité avec la terre; les morts comme les semences sont enterrés, pénètrent dans la dimension chtonienne à eux seuls accessibles. Par ailleurs, l'agriculture est par excellence une technique de la fertilité, de la vie qui se reproduit en se multipliant; et les morts sont particulièrement attirés par ce mystère de la renaissance, de la palingénésie et de la fécondité sans répit. Pareils aux grains enterrés dans la matrice tellurique, les morts attendent leur retour à la vie sous une nouvelle forme" (*ibid.* 299 vlg.).

Dientengevolge treden de vruchtbaarheidsgodinnen tevens als chthonische godheden op : de *Terra Mater* controleert het lot van

(3) „In den im Laufe der Zeit immer stärker sich ausbreitenden pflanzerisch-bäuerlichen Kulturen, die das Wildjägertum der Urzeit verdrängen oder aufsaugen, übernimmt die Muttergöttin, die Göttin aller Fruchtbarkeit, auch die Rolle der einst vielleicht männlich gedachten Jagdgottheit", merkt SCHRÖDER, o. c. 94 (vgl. reeds *Germ.-Rom. Monatsschr.* XXII (1934), 182 vlg.) te recht op.

Tegen de hier vermelde opvatting van PRITTONI (*Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur* (Wenen 1949), 289) druist de stelling van SCHRÖDER, o. c. 95 vlg., in, volgens dewelke het bronzen kunstwerk door Venetische handelaars uit Midden-Italië in Steiermarken geïmporteerd werd.

zaden en doden, en het verband tussen onderwereld en kiemen wordt zo eng dat cultus van voorouders, vegetatietoverij en vruchtbaarheidsriten tot één stel godsdienstige handelingen samensmelten waarvan de gemeenschappelijke verrichting een concentreren van alle levenskracht beoogt.

Nu staat het vast dat de overgang naar de dodenwereld als een reis wordt gedacht, vaak per wagen — daar getuigt de sarcophaag van Hagia Triada op Kreta, benevens talrijke voorbeelden van „Wagenbestattung” in de Hallstatt- en la Tène-perioden, reeds van — maar meer nog per boot, daar het verblijf der gestorvenen als een eiland — Homeros' *μακάρων νῆσος* — wordt gedacht ⁴. „Der Kult um eine weibliche, auf einem Fahrzeug, besonders Schiffswagen, umherziehende Gottheit” is dus, ondanks SLAWIK's twijfel (*Die Indogermanen- und Germanenfrage* (Salzburg 1936), 686), „ein reiner Fruchtbarkeitskult... der sich mit den Aufzügen des „Totenheeres” gekreuzt hat.” Daarvoor pleit namelijk het voorkomen van afbeeldingen van een schip met een daarin opgerichte boom in Zweedse rotstekeningen ⁵; de boom als levenssymbool staat inderdaad nauw in verband met de vruchtbaarheidsgodin : hij is het zinnebeeld van het leven der Natuur in haar onvermoeibaar bevruchtingswerk.

Nog ten tijde van Tacitus stelden de Germanen zich hun goden *neque in ullam humani oris speciem* — in geen menselijke gedaante (*Germania*, cap. 9) — voor, en wellicht kan men zich ook *Nerthus* in de wagen aldus voorstellen. Een godsbeeld zou men immers niet zó verscholen hebben : er weze slechts aan het door SOZOMENOS vermelde *ξοάνον ἐφ' ἄρμαμάξης ἐστῶς* bij de Westgoten herinnerd. Het valt evenwel niet op te maken welk symbool gebruikt werd : SCHUCHHARDT, *Alteuropa* (Berlijn 1944⁵), 227, 315, denkt in verband met de phallische voorstelling op de Hallstatt-wagenafbeelding van Ödenburg aan een soort „menhir”; doch is dit slechts een ongegrond vermoeden.

Wat het schipmotief betreft mag in verband met de latere gebruiken, nl. de in de kloosterkroniek van St. Truiden op het jaar 1133 beschreven plechtige ommegang met een schip (= de *carrus navalis* van onze huidige Carnavalfesten) van Inda bij Aken over Maastricht en Tongeren naar Borgloon, aan het *navigium Isidis*-feest op 5 Maart herinnerd worden. TACITUS vermeldt inderdaad : *pars Sueborum et Isidi sacrificat* (*Germania*, cap. 9), welke

(4) Of deze opvatting oorspronkelijk ook voor het Noorden gelden mag, blijft twijfelachtig; vgl. ALMGREN, *Nordische Felszeichnungen als religiöse Urkunden* (Frankfurt 1934), 101 vlg., volgens wie (o.c. 197) het voorkomen van een boot in verband met begrafenisplechtigheden met het gebruik de „oude” vegetatiegod per schip weg te sturen zou kunnen samenhangen.

(5) Vgl. ALMGREN, o. c. 9 vlg. (fig. 5, 7, 9, p. 6, 7, 10).

Het aldaar (p. 12) uitgedrukt vermoeden dat de boom een taxus zijn zou (vgl. de heilige boom te Uppsala, naar getuigenis van Adam van Bremen) heeft SCHRÖDER, *Ingunar-Freyr* (Tübingen 1941), 1 vlg., in een ruimer verband nader uitgewerkt.

cultus vermoedelijk over het Noricum tot het Germaans gebied doorgedrongen is ⁶. Opvallend is ook de aanduiding : in *modum liburnae figuratum* wegens de vermelding van het typisch vaartuig van de dalmatische *Liburni* : wijst dit op illyrische bemiddeling? Niettemin is in het nederfrankisch gebied rechtstreekse romeinse invloed even aannemelijk : in Keulen, bij Bonn en in de Moezelvallei werd Isis vereerd ⁷ en met haar vertonen de germaanse matronen aan de Schelde-monding menige gemeenschappelijke trek ⁸.

Bij het trekken van besluiten uit het projecteren van overgeleverde volksgebruiken in het verleden is evenwel de grootste voorzichtigheid geboden. Van de Nerthuswagen heeft men in elk geval een duidelijker beeld verkregen dank zij de merkwaardige vierwielige met brons beslagen essenhouten wagen uit de jongere la Tène-periode welke in het Dejbjergmoeras in Westjutland in 1881 gevonden werd : het bewaarde gedeelte van het rechthoekig koetswerk vertoont een paar sparren die klaarblijkelijk tot het bevestigen van de huid dienden, welke het *numen* bij zijn rondtocht verschool (*veste contactum*).

Hetgeen dit *numen* eigenlijk voorstelde is van kapitaal belang in verband met de interpretatie van het hele ritueel : met het oog op de voorstelling van *Freyr cum ingenti priapo* (ADAM VAN BREMEN, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* IV, 26) aan een phallisch zinnebeeld denken is om verschillende redenen niet geraden :

1. Tussen Tacitus' bericht en de aanduidingen over de *Freyr*-cultus is meer dan een millennium verlopen — „und zwar gerade des Jahrtausends, in dem die germanische Welt die tiefgreifendsten Wandlungen durchleben sollte“ (SCHRÖDER, *Ingunar-Freyr* (Tübingen 1941), 42) — zodat belangrijke wijzigingen in de overgeleverde godsdienstige gebruiken wel te verwachten zijn.

2. Niets wijst er duidelijk op dat de identificatie van *Nerthus* met de *Terra Mater* op een verkeerde interpretatie van Tacitus berust : de vernuftige, door LID (*Jolesveinar og grøderikomsgudar* (Oslo 1932), 117 vlg.; *Religionshistorie* (Nordisk Kultur XXVI, Stockholm 1942), 111) verdedigde stelling, dat de *sacerdos* als de verpersoonlijking van de god *Nerthus* (= own. *Njǫrðr*) te beschouwen valt, wiens naam in de accusatief +*Nerþu* met die van

(6) Vgl. ALFÖLDI, bij GRÉGOIRE, l. c. 248 vlg. Te recht herinnert VENDRYES (*La Religion des Celtes*, Mana II, dl. 3 (Parijs 1948), 244) in verband hiermee aan *Isis Noreta*. Ongerechtvaardigd is in elk geval het door HELM, P. B. B. XLIII (1918), 527 vlg., voorgestelde uitschrappen van *Sueborum* in de zinsnede uit Tacitus; vgl. o. m. hierover SCHRÖDER, *Germ.-Rom. Monatsschr.* XXII (1934), 205.

(7) Vgl. TOUTAIN, *Les Cultes payens dans l'Empire Romain. I. Les provinces romaines. II. Les cultes orientaux* (Bibl. Ec. Hautes Etudes, Sc. rel. XXV, Parijs 1911), 20 vlg. De verspreiding van deze cultus is vooral aan de verering van *Isis invicta* door de Romeinse legioenen te wijten (vgl. MARSTRANDER, *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* III (1929), 236 vlg.).

(8) Dit geldt inz. de afbeeldingen van *Nehalennia*. Vgl. hierover o. m. GÜNTERT, *Kalypso* (Halle 1919), 55; MUCH, *Die Germania des Tacitus* (Heidelberg 1937), 126; ALMGREN, o. c. 27 vlg.; TONNELAT, o. c. 348.

de eigenlijke vruchtbaarheidsgodin **Erþu* (= own. *Jord*) door Tacitus' zegsman verward ware geworden, komt ten slotte op het projecteren van de zweedse cultusvormen in het Nerthus-ritueel neer. In het eigenaardig verhaal van Gunnarr Helmingr (*Olafs saga Tryggvasonar*, cap. 277 vlg.), welke door een priesteres als de incarnatie van Freyr rondgevoerd wordt, heeft men een geromanceerde omvorming van de ἱερός γάμος, welke in het Nerthus-ritueel priester en godin verenigen moest, willen zien. Uitgaande van de vaststelling dat de oudnoorse correspondent van *Nerthus* de mannelijke godsgestalte *Njord* is, van wie de *Ynglinga saga* (cap. 4) vertelt dat hij bij de Wanen zijn zuster tot vrouw had, net als *Freyr* luidens het verwijt van *Loki* (*Lokasenna* 32, 4-5) met zijn zuster *Freyja* incestueuze betrekkingen onderhield, is men inderdaad geneigd in *Njord* een Ποσειδῶν-gestalte tegenover de *Terra Mater* van Tacitus te herkennen: hij zou dan als de verpersoonlijking van de mannelijke teelkracht optreden, hetgeen door de phallische elementen welke *LID* (op voorgang van *OLSEN*) naar aanleiding van de toponiem *Njarðarstafr* (*Religionshistorie* 114) in zijn wezen meent te mogen herkennen, bevestigd zou worden. Bij dergelijke redenering blijkt evenwel het gevoeld voor de etymologie doorslaggevend: *Nerthus* wordt gelijkgesteld met het appellativum **nerþuz* „kracht” dat zich tot *njarð-* in *njarðláss* (*Fjolsvinnsmál* 26, 6: „sterk slot”) en *njarðgjörd* (*EILIFR*, *þórdrapa* 7, 3; eigenlijk „kracht-gordel”, in een *kenning* voor *Thor*) als **reh-tu-* (= own. *réttr* (m.) „recht”) tot **reh-ta-* (= got. *raih̄ts* (adj.) „recht”) verhoudt en samen met kelt. **nerto-* „kracht” (oiers *nert*, kymr. *nerth*) van de idg. „wortel” **ner-* „man” (sab. *Nero*, gr. ἀνήρ, enz.) afgeleid is. Terwijl *KOCK*, *Zs. f. dtsh. Phil.* XXVIII (1896), 289 vlg., poogde aan te tonen dat germ. **nerþuz* in het Oudnoors mannelijk geworden was, omdat deze taal slechts nog mannelijke *u*-stammen kent, beweerde *SAHLGREN*, *Namn och Bygd VI* (1918), 23 vlg., dat germ. **nerþuz* reeds mannelijk was, maar niettemin op een godin zowel als op een god toegepast worden kon. Al kan men onderstellen dat andere dan de door Tacitus opgesomde stammen een mannelijke vruchtbaarheidsgod onder de naam *Nerthus* vereerden, niets wijst erop dat Tacitus een dergelijke godsgestalte verkeerdelijk met *Terra Mater* gelijkgesteld heeft, te meer daar de merkwaardige oudengelse magische akkerzegen onder de onverklaarde naam *Erce* duidelijk op het voortleven van een heidense vruchtbaarheidsgodin bij de Angelsaksen getuigt. De *Anglii* behoren immers tot de Nerthusvolken welke zelf een afdeling van de groep der *Ingaevones* uitmaken. Deze naam welke vermoedelijk te recht als „degenen voor wie de wet van *Ing* geldt” (<*Ingu-* + **aiwa-*), net als *Svāvee* in de Saksenspiegel (= „degenen die naar het Zwabenrecht leven”), geïnterpreteerd wordt, vindt in West-Noorwegen een parallel in de oude naam van *Tysnesøy*: *Njarðarlog*. De eigenlijke gestalte van de stamgod van deze amphictyonie welke opvallend in verbinding met

Freyr in de eddische uitdrukking *Ingunar-Freyr* (*Lokasenna* 43, 2) voorkomt, is veelal omstreden geworden⁹: zijn naam bracht SCHRÖDER onlangs met germ. **igwa-*, „taxus” in verband (*Ingunar-Freyr* 26 vlg.). Daar *Freyr* naar SNORRI (*Ynglinga saga*, cap. 10) ook *Yngvi* (var. *Yngvin* = SAXO *Unguinus* <Ing- + own. *vin(r)* „vriend”, o. c. 29) heet, beschouwt hij deze als de echtgenoot der taxusgodin — *Ingunar-Freyr* „Herr der Ingun” (o. c. 32) — die hij met *Terra mater* gelijkstelt.

Het blijft evenwel betwistbaar of er een dergelijke gestalte achter de naam van de *heros eponymos Ing* steekt: het ligt veel meer voor de hand hem met KRAUSE, *Ing* (*Nachr. Akad. Wiss. Göttingen, phil.-hist. Kl.* 1944: 10), 250 vlg., met toch. B *enkwe* „man” te verbinden. Zeer leerzaam wordt dan de tekst van het oudengels runenlied:

„Ing werd eerst bij de Oostdenen
door de mannen gezien, tot hij oostwaarts
over de zee trok: de wagen rolde hem na.
Zo noemden de Hasdingen deze held.”¹⁰

In *Beowulf* geldt immers *fréa Ingwina* (vs. 1319) als *kenning* voor de Denenkonink *Hróðgár*, wiens paleis, *Heorot* (letterlijk „hert”) zich vermoedelijk in Lejre bij Roskilde op Seeland bevond¹¹ — oorspronkelijk een godsdienstig centrum waarvan de naam, own. *Hleiðr* (*Grottasöngur* 20, 2), ode. (SAXO) *Lethra*, met got. *hleibra* „tent, hut” samenhoort en klaarblijkelijk „tempel” betekent (wellicht oorspronkelijk de huif van een tentwagen, in verband met Tacitus' *vehiculum veste contactum*? — KNUDSEN, bij LID, *Religions-historie* 37). Hier ook heeft MUCH, *Die Germania des Tacitus* (Heidelberg 1937), 354, de oorspronkelijke ligging van het heilig Nerthuswoud gezocht, ofschoon Noord-Jutland, wegens de Dejbjerg-wagen en de *Harudes* (= own. *Hörðar*) die de cultus naar Noorwegen overbrachten, eveneens in aanmerking komt. Een verder argument hiervoor brengt KRAUSE, o. c. 248 vlg., bij, wanneer hij met ARNTZ, *Handbuch der Runenkunde* (Halle 1944²), 227, *heardingas* in het runenlied gelijkstelt met de vandalische *Hasdingi* die wegens Tacitus' *muliebri ornatu* (*Germania*, cap. 43) ook met de Dioskurencultus der *Alcis* bij de Naharvalen in verband gebracht worden¹². Op een oorspronkelijke vandalische bezetting in

(9) Vgl. de bibliografische overzichten van SCHRÖDER, *Ingunar-Freyr* 26-28 (in voetnota) en JANZÉN, *Personnaive* (*Nordisk Kultur* VII, Stockholm 1947), 169 vlg. (nota 349, bij p. 81 vlg.).

(10) *Ing was ærest mid Éastdenum
gesewen seggun, op hé síðdan ést
ofer wæg gewdt; wæn æfter ran:
ðus Heardingas ðone hæle nemdun.*

(11) Vgl. HOOPS, *Kommentar zum Beowulf* (Heidelberg 1932), 21; SCHRÖDER, *Skadi*, 139; KLAEBER, *Beowulf and the Fight at Finnsburg* (New-York 1950³), xxxvii.

(12) Vgl. LID, *Jolesveinar* 102 vlg.; MUCH, *Germania* 380; STEINHAUSER, *Die Sprache II* (1950), I vlg.

Oe. *hearding* betekent anders als appellativum (*Elene* 25, 130) „koene krijger, held”.

Noord-Jutland wijst immers de toponiem *Vendsyssel*. De Denen zouden dan pas de cultus van *Ing* en *Nerthus* bij hun bezetting van Vendsyssel overgenomen hebben : wellicht zou de mededeling van SAXO waarnaar de mythische koning *Hadingus* (= own. *Haddingjar*, naam der Dioskuren) het *Frøblót*, d. z. de plechtigheden van de Wanencultus waarop Thietmar van Merseburg nog in de XIe eeuw toespeelt, in *Lethra* ingevoerd zou hebben, hierop kunnen wijzen?

Hoe het ook zij, van uit Seeland is de cultus in Zweden doorgedrongen : zo citeert KRAUSE (o. c. 243) *Jungs sn.* (Skånings hd.) < germ. +*Ingwaz* in Westgötland, terwijl WESSÉN uit het plaatsnamenmateriaal¹³ de geografische verspreiding van de *Nerthus*-cultus in Zweden aanschouwelijk heeft kunnen maken. De hiervan getuigende toponiemen komen vooral in Oost-Zweden voor en onderscheiden zich door hun centrale ligging in oude landbouwgebieden. Ze wijzen meestal op oorspronkelijke heiligdommen, namelijk de plaatsnamen op *-vi* (= ozw. *vi*, *væ* „heiligdom”) : *Nærdhæwi* (= Nalavi, Närke), *Njærdhavi* (= Mjärdevi, Östergötland). Ook *-tuna* in *Nierdhatunum* (= Närtuna, Uppland) kan wellicht oorspronkelijk een „omheind heiligdom” aanduiden. *Nærdhelunda* (= Närlunda, Södermanland) herinnert aan Tacitus' *castum nemus*¹⁴ en *Norderhov* (Jämtland) wijst op een oude Njordtempel (own. *hof* „tempel”). Bij nader onderzoek blijkt Njord hierbij bovendien in Zweden oorspronkelijk nog een godin der vruchtbaarheid, een *Terra Mater*, geweest te zijn.

Hierdoor wordt de verhouding *Ing-Nerthus* duidelijker : de oorspronkelijk tweeslachtige aardegodin vertoont, wanneer ze zich met de ontwikkeling van de landbouw tot een vruchtbaarheidsgodin specialiseert, de neiging om haar voorttelingsfuncties te polariseren en met een mannelijke partner vergezeld te gaan, welke oorspronkelijk slechts de ondergeschikte rol van bevruchter speelt. *Ing* verpersoonlijkt dit mannelijk principe¹⁵ : hij is de gemaal der aardegodin, de Ποττ-δᾶς γαιᾶφοχος — „die de aarde met zijn wagen berijdt” — een opvallend beeld in verband met de *wæn* uit het oudengels runenlied, ofschoon het homerisch epitheton met

(13) Vgl. o. m. *Forntida gudsydikan i Östergötland (Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- og Museiförening 1921, 83 vlg. ; 1922, 1 vlg.)*; *Minnen av forntida gudsydikan i Mellan-Sveriges ortnamn (Studier i nordisk Filologi XIV, 1 (Helsinki 1923), 1 vlg.)*; *Schwedische Ortsnamen und altnordische Mythologie (Acta Philologica Scandinavica IV (1929), 97 vlg.)*.

(14) Vgl. immers *Germania*, cap. 9 : *lucos ac nemora consecrant deorumque nominibus appellat secretum illud, quod sola reverentia vident*, waarover MUCH, *Germania* 128 vlg., *SCHRÖDER, Germ.-Rom. Monatsschr. XXII (1934), 188*.

(15) Opvallend is in verband hiermee het voorkomen van de hoekige *ing*-rune samen met een boomsymbool op een huisbalustrade (a^o 1571; vgl. KRAUSE, *Ing.* 247; fig. 1). Anderzijds blijkt het al te hypothetisch *Ing*, met het oog op de interpretatie van de cirkelvormige *ing*-rune (Opedal, Årstad) als een zinnebeeld van de zon, als „einen durch die Sonne wirkenden Fruchtbarkeitsgott” (KRAUSE, o. c. 246 vlg.) op te vatten, waarbij „die Zweiteilung der Sonne (vgl. bv. de gesp van Szabadbattyán) ...aus den beiden Jahreszeiten zu begründen” zou zijn (ARNTZ, *Handb. d. Runenk.* 134).

ἐνοσίχθων („aardschudder”) synoniem kan zijn, dat in latere tijd ook op de ploeg toepasselijk is. In dit geval denkt men aan de reeds aangehaalde oudengelse akkerzegen :

„Wanneer men de ploeg voortduwt en de eerste vore snijdt, zegge men :

Wees gezegend, aarde, moeder der mensen,
Wees vruchtbaar onder gods omarming,
Met voedsel gevuld, ten bate van de mensen.”¹⁶

waarin, naar de gebruikelijke gelijkstelling van het ploegen met de echtelijke vereniging, de ἱερός γάμος van *Ing* en *Nerthus*, nog doorschemert.

Men kan zich dan afvragen of de priester in het *Nerthus*-ritueel de rol van *Ing* speelde : onder de overtrek van de wagen zou dan een plechtige cohabitatie plaatsvinden, welke soms met die van de *mahiṣī* (hoofdvrouw van de offeraar) en het offerpaard onder het doek in de oudindische *açvamedha* vergeleken wordt¹⁷. Hierbij rijst echter opnieuw de vraag naar de natuur der *Nerthus*-voorstelling op de wagen : dat deze louter symbolisch zou zijn is niet uitgesloten ; er weze slechts aan de zwarte steen uit Pessinonte, zinnebeeld van de *Phrygia Mater Deorum* herinnerd. Opvallend is het ook wel dat het mannelijk element in deze cultus, *Attis* die oorspronkelijk slechts de sterfelijke minnaar der godin was, allengs de hoofdrol kreeg — een evolutie welke, na de uitschakeling van *Ing*, in het Noorden in het nieuwe godenpaar *Njord-Freyr* eveneens plaatsvond. Een dergelijk uiterlijk parallelisme volstaat echter niet om de germaanse toestanden te verklaren : tussen de verhouding *Attis-Cybele* en die van *Nerthus* met haar eventuele mannelijke partner bestaat er immers een principieel verschil. Van de rituele rouw- en boetedoening en de *sanguis*-plechtigheid, met haar orgiastische opruiing en bloedige zelfverminking der *Attis*-priesters, welke de feitelijke optocht van *Cybele* voorafgaan, vertoont het *Nerthus*-feest geen spoor : *laeti tunc dies*, zegt *TACITUS* zonder meer. Dat de uitbundige leute van deze feestviering met geweldige drinkgelagen en dergelijke gepaard ging, is in verband met de drankgewoonten der Germanen hoogst waarschijnlijk : *diem noctemque continuare potando nulli probrum* (*Germania*, cap. 22) ; in de oudnoorse plengoffers luidde de toast immers : *Njarðar full ok Freys full til árs ok friðar* (*SNORRI*, *Heimskringla* : *Hákonar saga góða*, cap. 14) „een volle beker voor *Njord* en één voor *Freyr* om een rijke oogst en vrede te verkrijgen”. Het gemeenschappelijk gelag symboliseert de concentratie van levenskracht welke alle

(16) *onne man þa sulh for drife and þa forman furh onsceote, cweð ðonne:*
Hál wes þu, folde, fira módor, (vgl. *Sigrdrífumál* 4, 3 : *heil sjá in fjölnýta fold!*)
þeo þu gróvende on godes fæþme,
fóðre gefyllt firum to nytte.

(17) *JOHANSSON*, *Über die altindische Göttin Dhiṣanā und Verwandtes* (*Skrifter utg. af Kgl. Hum. Vet. Samf. i Uppsala* XX : 1, 1917), 97. Over het oudindisch ritueel, vgl. *DUMONT*, *L'Açvamedha* (Parijs 1927), 178 vlg., 276 vlg., 337 vlg.

vruchtbaarheidsriten veronderstellen. Hierbij behoren ook dans en zang : bij de optocht van *Berecynthia* te Autun liepen *cantantes atque psallentes* voor haar wagen. „Un des rites les plus répandus et les plus communs pour produire la fertilité agraire et pour obtenir de bonnes récoltes, c'est la danse, surtout la danse aux épées”, merkt KRAPPE, *Mythologie universelle* (Parijs 1930), 61, te recht op. GÜNTERT heeft in dit verband op het parallelisme gewezen tussen de handigheid der vedische *Açvīnā* als dansers (*ṛtū-*) en die der spartiaanse Dioskuren wien de uitvinding van de zwaarddans (*ἐνόπλια παύγνια*) toegeschreven wordt (*Der arische Weltkönig und Heiland* (Halle 1923), 264). Al is, volgens TACITUS, *clausum omne ferrum* gedurende de Nerthusfeesten, niettemin kan voor de bij de Germanen zó gewaardeerde zwaarddans wellicht hieraan een uitzondering gemaakt zijn. Ten gunste hiervan pleiten de talrijke sporen van Dioskurencultus bij de Germanen, o. m. bij stammen die met de Nerthusvolkeren nauwer in betrekking waren : in dit verband dienen, behalve de *Alci*, de jutische koningen *Hengist* en *Horsa* (BEDA, *Hist. eccl.* I, cap. xiv) en de vandalische hoofden *Ῥᾶος* en *Ῥάπτος* (DIO CASSIUS LXXI, 12, 1) vermeld. In vruchtbaarheidsriten vertoont de sacrale dans evenwel gewoonlijk een uitgesproken sexueel karakter : hij wordt als een magisch middel beschouwd om, ten gevolge van de innerlijke samenhang der levensvormen en -daden, het ontkiemen van het zaad te bevorderen. De symbolische dans van een uitgelezen paar of van een hele dorpsgemeenschap is slechts een allegorische voorstelling van de oorspronkelijke geslachtelijke vereniging : wat *gemeenschappelijk*, *samen* verricht wordt, levert betere resultaten op ; de aarde moet opgewekt worden, opdat het graan zou groeien : met de overtuiging dat hun rituele daad haar levenskracht zal verhogen, herhalen de mensenkoppels het primordiaal gebaar op de voren. Dezelfde magische opflakkering van de levensenergie beogen tot zinnebeeldige handelingen gelouterde volksgebruiken als de „meibruiloft”, maar sommige verhalen wijzen nog duidelijk op het oorspronkelijk orgiastisch karakter van de plechtigheden. Dit is namelijk het geval met de legende van de *Brudholmarna*, waar een bruidspaar met de hele bruiloftspartij in een geweldige storm omkomt, nadat het hele gezelschap zich op een eiland na een losbandig drinkgelag in een roes van zinnelijk genot aan de ergste uitspattingen overgegeven heeft. Men heeft hierin, onder een verjongde vorm, o. m. de slot-episode van het Nerthusfeest willen terugvinden¹⁸. Het is evenwel niet bewezen dat de sexuele componenten hierin zo sterk ontwikkeld was als later in het Noorden : in de *Freyr*-cultus te Uppsala valt inderdaad noch aan een hierogamie, noch aan wulpsen dansen te twijfelen. Opvallend is daar ook het zingen van schunnige liederen, hetgeen aan de obscene gesprekken tussen priesters en vrouwen gedurende de cohabitatie van de *mahiṣī* met het offerpaard in de

(18) Vgl. DUMÉZIL, *Mythes et dieux des Germains* (Parijs 1939), 136 vlg. ; SCHRÖDER, *Ingunar-Freyr* 44.

oudindische *açvamedha* herinnert¹⁹. Op dergelijke gebruiken zinspeelt TACITUS echter niet uitdrukkelijk, zodat men met het oog op het uitgesproken symbolisch karakter van de germaanse godsvoorstellingen te zijnen tijde aannemen mag dat er in het Nerthusritueel van geen hierogamie sprake moet zijn²⁰, maar van het plechtig vieren van een natuurverschijnsel — klaarblijkelijk de lente — door zinnebeeldige handelingen.

Treffend karakteriseert ELIADE, *Traité d'Histoire des Religions* 277 vlg., deze plechtigheid :

„La vie du groupe humain tout entier se concentre, pour un moment, dans un arbre ou une effigie végétale, simple symbole destiné à représenter et à bénir un événement cosmique : le printemps... Un seul objet (ou symbole) indique la présence de la Nature. Il ne s'agit donc pas d'un sentiment panthéiste de sympathie et d'adoration à l'égard de la nature, mais d'un sentiment provoqué par la présence du symbole (branche, arbre, etc.) et stimulé par la réalisation du rite (processions, luttes, concours, etc.). Ce cérémonial est fondé sur une intuition globale du sacré bio-cosmique qui se manifeste à tous les niveaux de la vie, s'accroît, s'épuise et se régénère périodiquement. Les personnifications de cette sacralité bio-cosmique sont polymorphes et, nous serions tentés de dire, provisoires... Ce qui demeure, ce qui est primaire et permanent, c'est le „pouvoir” de la végétation, éprouvé et contrôlé avec une égale efficience dans une branche, dans une effigie ou dans une personnification mythique.

Ce qui importe,... ce n'est pas seulement la manifestation de la force végétative, mais le temps où elle se réalise... Ce n'est pas l'apparition réelle du printemps qui a créé le rituel de la végétation : ...il est une commémoration (c'est-à-dire une réactualisation) de l'acte primordial de la régénération.”

De priester bepaalt immers zelf de datum van de plechtigheid. Waarnaar? In verband met de enigszins parallelle mythe van de finse vruchtbaarheidsgod *Sämpsä*, wiens naam de in de lente groeiende *scirpus silvaticus* aanduidt, denkt LID, *Religionshistorie* I 12, aan het ontkiemen van bepaalde planten²¹. Dit is best mogelijk,

(19) Hiermee vergelijkt JOHANSSON, o. c. 121, de mededeling van Adam van Bremen (IV, 27) : *neniae, quae in eiusmodi ritu libationis fieri solent, multiples et inhonestae, ideoque melius reticendae*. De *αίσχρολογίαι* met obscene gebaren spelen ook in het lentefeest der *Floralia* een aanzienlijke rol (vgl. ALTHEIM, *Terra Mater* (Giessen 1931), 138 vlg., die er al te zeer een reactie tegen de dodenwereld in ziet — cf. SCHRÖDER, *Skadi* 24 vlg.).

(20) Vgl. CORNELIUS, *Indogermanische Religionsgeschichte* (München 1941), 310, die aarzelend aan een „Lustration der Felder durch heilige Umkreisung” denkt, waarmee dan de romeinse *ambarvalia* welke in het omrijden der akkers in processie voortleven (SCHRIJNEN, *Nederlandsche Volkskunde* I (Zutphen 1930²), 319), te vergelijken waren.

(21) Vgl. ook *Jolesveinar* 118 (vergelijking met de grasgodin *Rananeida*). Reeds MANNHARDT had in dit verband aan het „Erblihen eines bestimmten Zweiges (vielleicht *daphne mezereum*?)” gedacht, zoals LÖWENTHAL er in een reeks al te oppervlakkige parallellen met de cultus van *Astarte* (inz. de punische *Venus Erycina*) aan herinnert (P. B. B. XLIX (1925), 85).

want „un des ensembles les plus fréquents et les plus persistants est celui-ci : Grande Déesse — végétation — animaux héraldiques — servants” (ELIADE, o. c. 244). Het zinnebeeldig dier is in dit geval de koe : daarop wijzen nog de trekdieren van de Nerthuswagen : *vectamque bubus feminis*. Menige germaanse mythen veranschouwelijken inderdaad het elders ook geattesteerd²² verband tussen het rund en *Terra Mater* : afgezien van de scheppingsmythe met de koe *Auðumla* (*Gylfaginning*, cap. 5), mag met CLOSS (*Die Religion des Semnonenstammes*, in *Idg. u. Germ.* (Salzburg 1936), 602, n. 126) op het losploegen van Seeland door *Gefjon* (*Gylfaginning*, cap. 1; *Ynglinga saga*, cap. 5) en het offeren van runderen aan *Freyja* (*Hyndluljóð* 10, 5-6) gewezen worden. Anderzijds spelen de opgeofferde *servi* ook een belangrijke rol in het ritueel : gewoonlijk wordt hun verdrinking beschouwd als een magisch middel om regen te verkrijgen — een interpretatie welke KRAPPE, *Mythologie universelle* 194, nog voor de *lavatio* voorstelt : „un de ces rites nombreux, basés sur la magie homéopathique, qui ont pour but de procurer la pluie”, ofschoon thans meestal aangenomen wordt dat een plechtige *lustratio* na het verkeer met de mensenwereld geldt.

Daaraan zou alleszins niet te twijfelen vallen indien het ritueel duidelijk op een hierogamie wees ; daar dit evenwel niet het geval is, blijkt het verkieslijk met ALMGREN (*Nordische Felszeichnungen als religiöse Urkunden* (Frankfurt 1934), 53) een regeneratierite hierin te zien :

„Le rituel du bain sacré était pratiqué habituellement dans le culte des Grandes Déeses de la fécondité et de l'agriculture. Les forces taries de la divinité se réintégraient ainsi, assurant une bonne récolte... et la féconde multiplication” (ELIADE, o. c. 173 vlg.).

Gedurende haar omgang met de stervelingen heeft de godin door haar bevruchtende invloed op de bezochte landstreken een deel van haar levenskracht afgestaan :

„La fécondité est en elle-même un accomplissement, donc un épuisement de toutes les possibilités jusqu'alors virtuelles. L'homme „primitif” vit dans l'anxiété incessante de voir s'épuiser les forces utiles qui l'entourent... Devant n'importe quelle manifestation de la „puissance”, la même inquiétude le saisit : cette puissance est précaire, elle risque de s'épuiser” (*ibid.* 297).

Hierin ligt de diepere zin van het ombrengen der slaven in verband met het bad der godin besloten : de bedoeling ervan is feitelijk de heilige kracht die het kiemen van de hele plantengroei verwekt te regenereren. Veeleer dan een „vruchtbaarheidsritus”, om door indompeling de onontbeerlijke voorjaarsregen te erlangen” (SCHRIJNEN, *Nederlandsche Volkskunde I* (Zutphen 1930²), 226) is

(22) Vgl. de bijnaam βουπις „koeogig” van *Hera* (SCHRÖDER, *Skadi* 36); verder GÜNTERT, *Arische Weltkönig* 308 vlg.; SCHRÖDER, *Germ.-Rom. Monatsschr.* XIX (1931), 81 vlg.; KOPPERS, *Idg. u. Germ.* 324 vlg., 373.

het te water gooien van het zinnebeeld der vegetatiekracht in de volksgebruiken een getemperd overblijfsel van deze rituele verdrinking.

Samenvattend kunnen we dus de Nerthusgestalte beschrijven als een symbolische voorstelling van de bevruchtende levenskracht der vegetatiegodin : ze is de milde schenkster ²³ die naar de mensen toegaat ²⁴ om hun door de uitstraling van haar geheimzinnige kracht een rijke oogst te verlenen ; waar zij komt heerst er vrede en vreugde ²⁵... maar haar vrijgevigheid ²⁶ heeft, naar de opvatting van haar vereerders, een afslijten van haar levenwekkend vermogen tot gevolg. Daarom moet, wanneer *sacerdos satiatam conversatione mortalium deam templo reddat*, deze weggeschonken levenskracht vergoed worden : met het bad en de samengaande rituele verdrinking wordt haar deze symbolisch teruggegeven.

„Le contact avec l'eau implique toujours la régénération ; d'une part, parce que la dissolution est suivie d'une „nouvelle naissance”, d'autre part parce que l'immersion fertilise et augmente le potentiel de vie et de création” (ELIADE, o. c. 168).

Dat de Nerthusgestalte als verpersoonlijking van de levenskracht der Natuur vrouwelijk gedacht werd mag als vanzelfsprekend beschouwd worden : algemeen erkend is immers de samenhang tussen de vruchtbaarheid van de vrouw en die van de bodem in de landbouwende samenlevingen ; bovendien is de landbouw vermoedelijk een vrouwelijke uitvinding : terwijl de mannen op jacht of met het vee in de weilanden waren, verzamelde de vrouw voedzame planten en, geholpen door haar scherpere opmerkingsgave, trachtte ze die zelf te kweken. Allengs ontwikkelde ze de techniek van de plantenteelt tot een georganiseerd landbouwbedrijf, waardoor ze in het economisch leven van de gemeenschap een zelfstandige plaats naast de man verwierf. Uit deze sociale toestand heeft zich dan het zogenaamde moederrecht ontwikkeld, waarnaar de Germanen volgens Tacitus de verwantschap met de oom van moederszijde als enger en heiliger beschouwden dan die met hun eigen vader ²⁷. Ze lieten inderdaad de *cura agrorum* — het landbouwbedrijf — aan de vrouwen (en niet weerbare mannen) over.

(23) Niets anders betekent feitelijk de matronenaam *Garmangabis* (MUCH, *Germanen und Indogermanen, Festschrift für H. Hirt* (Heidelberg 1936) II, 529 vlg. ; GUTENBRUNNER, *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften* (Halle 1936), 76, 90 vlg.), en Njord wordt immers ook vaak *fégjafa goð* genoemd.

(24) Zoals *Nehalennia* < **nēhwa-lenniō-*, eigenlijk „nabij tredend”, naar de interpretatie van GUTENBRUNNER, o. c. 75, 77 vlg.

(25) Later nog zullen de Noren van Njord zeggen : *d hans dogum var friðr allgóðr ok allz konar ðr* (SNORRI, *Ynglinga saga*, cap. 9) „in zijn tijd heerste een zegenrijke vrede en was er een goede oogst van alles”.

(26) Onder haar hypostasen zijn immers de *Alagabiae* (= „alles-schenkenden”) aan te treffen ; MUCH, o. c. 521 ; GUTENBRUNNER, o. c. 90 vlg., 156 vlg.

(27) *Germania*, cap. 20 : *sorum filii idem apud avunculum qui apud patrem honor. quidam sanctiorem artioeremque hunc nexum sanguinis arbitrantur...* (waarover MUCH, *Germania* 204 vlg.).

Vooral HIRT heeft deze toestanden aanschouwelijk genetisch onderzocht ; vgl. *Indo-germanica* (uitg. door ARNTZ, Halle 1940), 173 vlg., 188 vlg., 210 vlg.

Men heeft die feiten evenwel als een overblijfsel van een voor-indogermaanse agrarische cultuur beschouwd, waarin ook de *Terra Mater*-gestalte thuis zou horen. De geslachtswisseling van *Nerthus-Njord* zou dan toe te schrijven zijn aan de onder indogermaanse invloed in het germaanse Noorden optredende vermannelijking van het geloof²⁸. De aannemelijkheid van deze opvatting hangt natuurlijk samen met de gegrondheid van de hypothese dat de Germanen hun ontstaan danken aan „die innige Verschmelzung eines kräftigen selbst gewordenen Bauernadels mit kriegstüchtigen Indogermanenstämmen” (GÜNTERT, *Der Ursprung der Germanen* (Heidelberg 1934), 152). In dit geval symboliseert de Wanenoorlog de strijd tussen de milde vegetatiegoden van de boerenadel en de krijgshaftige goden van het indogermaans heersersvolk (*ibid.* 148)!

Zonder op deze kernproblemen van het Germanenvraagstuk nader in te gaan, kan evenwel opgemerkt worden dat de bedoelde verhoudingen best anders verklaard kunnen worden. De vruchtbaarheidsgoden, laat staan *Terra Mater*²⁹, hebben hun plaats in het oorspronkelijk indogermaans pantheon, dat de structuur van de indogermaanse samenleving weerspiegelt. De Indogermanen waren inderdaad doordrongen van het besef dat elke levensvorm door het harmonisch spel van drie fundamentele functies: heerschappij, macht en vruchtbaarheid, beheerst is. DUMÉZIL heeft in een reeks baanbrekende studies³⁰ aangetoond dat heel het maatschappelijk en godsdienstig stelsel bij hen op deze driedeling berustte: het oude Indië kende aldus drie sociale standen: de priesters-tovenaars (*brāhmaṇa*-), de krijgslui (*kṣatriya*-) en de voortbrengers (*vačya*-), terwijl de oude Mitanni-teksten van hun beschermgoden gewag maken. De heerschappij onder haar beide aanvullende vormen: magie en rechtspleging, oefenen *Varuṇa*

(28) Vgl. SCHRÖDER, *Germ.-Rom. Monatsschr.* XXII (1934), 188: „die nordische Göttin der mütterlichen Erde (stellt) eine sozusagen örtliche, nordische Variante der alteuropäisch-vorderasiatischen Muttergöttin dar, die zugleich mit der Pflugkultur nach dem Norden gelangt ist.” Deze verspreiding zou aan de „mediterrane, westische Elemente” van het Crô-Magnonras toe te schrijven zijn (SCHRÖDER, *Skadi* 64). Tegen het einde van het neolithicum dringen de Indogermanen in het Noorden door: evenals het recht (vgl. FEIST, *Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen* (Berlijn 1913), 117), ondergaat de godsdienst hun invloed (SCHRÖDER, *Germ.-Rom. Monatsschr.* XXII (1934), 191 vlg.): „in der bronzeitlichen Religion (gewinnt) ... das männliche Element erheblich an Bedeutung” (SCHRÖDER, *Skadi* 62), hetgeen behalve uit het geval *Nerthus-Njord* (G. R. M., l. c. 197 vlg.; *Ingunar-Freyr* 19), uit de verering van een *regnator omnium deus* in plaats van een *Terra Mater*-gestalte in het heilig woud der Semnonen blijken zou (G. R. M., l. c. 204 vlg.; vgl. evenwel CLOSS, *Idg. u. Germ.* 600 vlg.).

(29) Vgl. hierover NEHRING, *Idg. u. Germ.* 193 vlg.

Opvallend is wel in verband met SCHRÖDER's opvattingen de stelling van PITTONI „daß sich erst weitaus später (dan de neolithische sporen van deze cultus in het Donagebied) der Gedanke der Fruchtbarkeitsgottheit im Norden Eingang verschafft” (*Urgeschichtliche Grundlagen* 113).

(30) Een synthetisch overzicht hiervan brengt zijn *Héritage indo-européen à Rome* (Parijs 1949). Over de oudindische toestanden, vgl. inz. *Naissance d'Archanges* (Parijs 1945), hfdst. 1; *Studia Linguistica* I (1947), 121 vlg.

en *Mitra* uit; de macht verpersoonlijkt de bliksemende krijger *Indra*, terwijl vruchtbaarheid en voorspoed de *Nāsatya* ten dele vallen. Dezelfde indeling wordt in de germaanse godenwereld aangetroffen: *Odin* is er de heersende god, als runenmeester met magische macht begaafd, terwijl *Tyr* er gerechtelijke functies waarneemt; *Thor* treedt als de voorvechter der *Asen* op: hij brengt meestal zijn tijd met strafexpedities bij de reuzen door; *Njord* en *Freyr* verzekeren vruchtbaarheid en rijkdom.

Opvallend mag het evenwel heten dat *TACITUS* onder de *interpretatio romana* als hoofdgoden der Germanen slechts *Mercurius*, *Hercules* en *Mars* vermeldt (*Germania*, cap. 9): waarom beperkt hij, op de vermelding van de *Isis*-cultus bij de Zwaben na, zijn lijst tot de namen der drie voornaamste *Asen*, te weten *Odin*, *Thor* en *Tyr*? Deze hogere belangstelling voor de goden van heerschappij en macht valt vermoedelijk toe te schrijven aan de grotere aandacht welke de Romeinen aan de militaire aspecten van het Germanendom schonken: daarom wordt telkens opnieuw de nadruk op de strijd lust, de krijgshaftigheid gelegd. Het volstaat aan de zinsnede *pax et quies tunc tantum nota, tunc tantum amata* uit de Nerthus-passage te herinneren en er de verdere uitlatingen van *Tacitus*³¹ over de afkeer der Germanen voor een rustig leven mee te vergelijken. Bijzonder evocatief is in dit opzicht de beschrijving van de chattische „Männerbund”³² waarin de elders van kindsbeen af aangekweekte *virtus*³³ tot een onstuimige roekeloosheid opgevoerd wordt. Met het oog hierop wordt de feitelijke betekenis van *CAESAR*'s uitlating: *agriculturae non student* (*De Bello Gallico* VI, 22, 1; 29, 1)³⁴ duidelijk; het landbouwbedrijf wordt immers aan de vrouwen overgelaten en is op communistische grondslag georganiseerd met de bedoeling de krijgshaftigheid te onderhouden³⁵.

Deze feiten verklaren best de mindere aandacht voor de vruchtbaarheidsgoden die uiteraard meer de verering van het vrouwelijk deel der bevolking moesten genieten. In de indogermaanse godenwereld werden de beschermers van de derde stand trouwens ook maar op een ondergeschikte rang gesteld. De orde zelf waarin de godsdienstige vertegenwoordigers van de drie principiële functies genoemd worden wijst er reeds op: in de *Mitanni*-teksten komen de *Nāsatya* achteraan, na *Indra*, de god van de militaire aristocratie der *mariyani*, welke *Mitra-Varuṇa* als verpersoonlijking van het

(31) *Germania*, cap. 14: *ingrata genti quies*; *ibid.*, cap 15: *cum iidem homines... oderint quietem*; *Annales* XIII, 57: *super libidinem cuncta armis agendi*.

(32) *Germania*, cap. 31, waarover *MUCH*, *Germania* 291 vlg. (inz. 295-298); *DUMÉZIL*, *Mythes* 86 vlg., *Mitra-Varuṇa* (Parijs 1948²), 127 vlg.

(33) Vgl. *CAESAR*, *Bell. Gall.* VI, 21: *a parvulis labori et duritiae student*; *TACITUS*, *Germania*, cap. 20: *donec aetas separet ingenuos, virtus agnoscat*.

(34) Vgl. hierover *NORDEN*, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania* (Leipzig 1923²), 84 n. 1, 86.

(35) *Bell. Gall.* VI, 22, 3: *ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent* — waarover *MUCH*, *Germania* 241 vlg.; *DUMÉZIL*, *Mitra-Varuṇa* 154 vlg.

hoger bewind — koning met priesters en juristen — voorafgaan. Ook wanneer Egill de koning van Noorwegen vervloekt, roept hij achtereenvolgens de wraak van *Odin*, *Thor* (= *Landóss*) en *Freyr-Njord* in ³⁶. Merkwaardig is ook het feit dat de *Nāsātya* of *Açvin* slechts na tal van moeilijkheden, ten gevolge van een speciale overeenkomst, in de groep der *deva* opgenomen werden ³⁷. In verband hiermee vraagt men zich af of de germaanse Wanen oorspronkelijk ook niet onder de schitterende aristocratie der Asen de rol van een ijverige behulpzame *plebs* zonder luister speelden.

In zijn schitterende vergelijking van de sabijnse oorlog met de Wanenoorlog legt DUMÉZIL ³⁸ vooral de nadruk op het feit dat in de Romeinse geschiedenis „deux groupes ethniques spécialisés, et donc incomplets, l'un confiant dans les dieux et dans sa *virtus*, dans Jupiter et ses propres qualités viriles, l'autre disposant des *opes*, aient été ainsi juxtaposés, puis opposés, puis composés” (*L'Héritage Indo-Européen à Rome* (Parijs 1949), 136). Het belang van de vrouwen dient echter eveneens beklemtoond: ondanks de goddelijke bescherming, ondanks hun heldenmoed ontbreekt het Romulus' gezellen aan de nodige „moyens de la fécondité et de la génération que désignent... *sanguis ac genus* (*ibid.* 128, toespelend op TIRUS LIVIUS I, 9, 4).

Bij de Germanen is de toestand evenwel verschillend: het wisselvallig wapengeluk brengt zware schade aan beide partijen toe, waarvan geen bij machte is de overwinning te behalen; uit de confrontatie van hun innerlijke tegenstellingen en wederzijdse tekortkomingen worden ze hun wezenlijke samenhangigheid beter bewust, zodat de strijd op een vergelijk uitloopt (*Ynglinga saga*, cap. 4). Men denkt hierbij aan de fabel van Menenius Agrippa, welke plebejers en patriciërs er toe bracht uit een gevoel van maatschappelijke gebondenheid samen te werken: Asen en patriciërs behouden hun voorrang, maar evenals de volkstribunen in het stadsbewind opgenomen worden, komt *Njord* naar *Asgard* over — aanvankelijk heus als gijzelaar (*Vafbrúðnismál* 39, 3; *Lokasenna* 34, 2-3), doch weet hij zich daar spoedig volkomen in te burgeren. In deze zin zou de Wanenoorlog ook onder mythische vorm een fase van de ontvoogdingsstrijd van de ondergeschikte voortbrengers, inzonderheid, in dit geval, van de landbouwende vrouwen kunnen voorstellen. De maatschappelijke evolutie welke tot de bijzondere positie van de vrouw in de germaanse samenleving ³⁹ leidde, ware aldus in de ontwikkeling van de godenleer gereflecteerd.

(36) *Egils saga Skallagrímssonar* LVI, 91 (str. 28), ed. JÓNSSON (Halle 1924²), 179 vlg. — waarover DUMÉZIL, *Archanges* 53 vlg.

(37) Vgl. DUMÉZIL, *Jupiter, Mars, Quirinus* (Parijs 1941), 174 vlg.; *Archanges* 41 vlg.

(38) Vgl. *Jupiter, Mars, Quirinus* 155 vlg.; *Tarpeia* (Parijs 1947), 249 vlg.; *Héritage i. e. à Rome* 138 vlg.

(39) Vgl. bv. DE VRIES, *De Germanen* (Haarlem 1941), 53 vlg.; *Die geistige Welt der Germanen* (Halle 1943), 102 vlg.

Deze opname van de Wanen in het Asengezelschap ging evenwel met wezenlijke veranderingen bij de vruchtbaarheidsgoden gepaard: *Ing* verdwijnt als zelfstandige godsgestalte, maar wordt aanvankelijk in zijn rol van mannelijke partner van de *Terra Mater* door *Freyr* vervangen. Dit verklaart waarom *Njord* en *Freyr* in het Noorden in de poëzie, in de eedformules, in de plengtoosten, in de toponymie zelfs zo vaak gepaard voorkomen⁴⁰: ze vormen een zo eng verbonden koppel dat het afhankelijk werkwoord soms in het enkelvoud verschijnt⁴¹. Aanvankelijk was *Njord* inderdaad in de binnenlandse zweedse landbouwstreken een vruchtbaarheids-godin gebleven, welke samen met haar eniggeboren zoon vereerd werd. Deze werd *Freyr* geheten, d. i. de „heer” (= got. *frauja*), maar ook *Yngvi*, d. i. de „Ingueoon” (KRAUSE, *Ing* 237); met het oog op het feit dat *Ing* als de oorspronkelijke echtgenoot van *Nerthus-Njord* gelden mag⁴², is *Freyr* dus als *Njardar bur* (*Grimnismál* 43, 6) de zoon van het bedoelde paar. Maar hoe dienen de twee oudnoorse composita *Yngvi-Freyr* en *Ingunar-Freyr* in verband hiermee verklaard? Het eerste is waarschijnlijk een appositionele samenstelling⁴³ met de betekenis „de heer die een Ingueoon is”; het tweede is reeds vaak als de „heer (= echtgenoot) van *Ingun*” geïnterpreteerd (SCHRÖDER, *Ingunar-Freyr* 32, n. 3), ofschoon deze naam onbevredigend verklaard bleef. *Ingun*

(40) WESSÉN, *Studier till Sveriges hedna mytologi och fornhistoria* (Uppsala Universitets Årsskrift 1924), 126 vlg.; vgl. ook LID, *Jolesveinar* 112; *Religionshistorie* 110.

(41) *Arinbjarnarkviða* 16, 5-8: en *Grjótbjorn of gæddan hefr Freyr ok Njorpr at féar afle* (*Egils saga*, ed. JÓNSSON 312), „maar *Freyr* en *Njord* hebben *Arenbjorn* met een overvloed van rijkdom begiftigd”.

(42) Wanneer *Loki* (*Lokasenna* 36, 4-5) *Njord* verwijt incestueuze betrekkingen met zijn zuster onderhouden te hebben, moet men daarin vermoedelijk een vervormde toespeling op de verhoudingen van *Ing* en *Nerthus* herkennen. Nergens wordt inderdaad de naam van bedoelde „zuster” vermeld, hetgeen heus te verklaren valt uit het feit dat het vrouwelijk element eigenlijk *Nerthus-Njord* zelf was, terwijl de mannelijke partner *Ing*, uit de eddische wereld verdwenen, secundair door de vermannelijkte godin in de overgeleverde mythe vervangen werd. In deze perspectief zou dan ook het probleem *Fjorgyn*: *Fjorgynn* afwijkend van DE VRIES, *Tijdschr. v. Ndl. Taal- en Letterk.* L (1931), I vlg., opgelost kunnen worden: primair ware slechts de vrouwelijke godsgestalte *Fjorgyn*, als hypostase van de aardegodin (vgl. de matronennaam *Alaferhviae*, waarover SCHULZE, *Kleine Schriften* (Göttingen 1934), 477 vlg.; GUTENBRUNNER, *Germ. Götternamen* 157 vlg.) met *Nerthus* gelijk te stellen. Het ontstaan van haar mannelijke tegenhanger zou dan met de masculinisatie van de *Nerthus*gestalte verband houden: de verhouding *Fjorgynn*: *Fjorgyn* ziet er inderdaad als het corollarium van *Freyr*: *Njord* uit.

(43) Vgl. over dit type, CARR, *Nominal Compounds in Germanic* (St. Andrews Univ. Publ. XLI, Londen 1939), xxvi, 328 vlg.; HENZEN, *Deutsche Wortbildung* (Halle 1947), 83.

Wellicht behoort *Yngvi-Freyr* zelfs tot het tautologisch type (CARR, o. c. 330 vlg.; HENZEN, o. c. 84) vermits *Freyr hét Yngvi þáru nafni* (*Ynglinga saga*, cap. 10). Het met KRAUSE, *Ing* 239, als „der unter den Ingwionen waltende” interpreteren onderstelt dat *Freyr* als de voornaamste of de leider (germ. [†]*fraujaz*: gr. πρῶτος, skt. *pūrvyds* „voorste” of slav. *praviti* „richten”) onder de afstammelingen van *Ing* optreedt. Dit past best in het geval van een koning als *Hróðgdr* (cf. supra, p. 7), doch minder voor de god *Freyr*: dat *Nerthus* oorspronkelijk een reeks mannelijke trawanten (vgl. de idaische *Dactylen* der *Magna Mater*) welke *Freyr* dan als enige god verdrongen zou hebben (SCHRÖDER, *Ingunar-Freyr* 25), blijft inderdaad louter hypothetisch.

heeft SCHRÖDER (o. c. 28) evenwel tot germ. ⁺*Ingwānō* herleid : dit is een afleiding met de vrouwelijke vorm van het idg. *-no*-suffix dat o. m. in de religieuze sfeer het heersersbegrip uitdrukt ⁴⁴; het zou dus „Herrin des Ings” kunnen betekenen, maar de besproken formatie gaat in alle duidelijke gevallen op een collectief nominaal begrip terug, bv. got. *biudans* „koning” (: illyr. *Teutana* „koningin”) < *biuda* „volk” (: osk. *touto*. *civitas*, *populus*; lit. *tautā* „volk”, enz.) ⁴⁵. Men vraagt zich dan af of de genitief enkelvoud *Ingunar* eigenlijk geen bijvorm van ⁺*Ingyniar* is, zoals *Sigunar* : *Sigyniar* in de naam van Lokis vrouw (NOREEN, *Altisländische Grammatik* (Halle 1923⁴), §§ 226, 235 A. 4, 383). In dit geval zou men kunnen uitgaan van een germaanse stam ⁺*Ingunjō*, te interpreteren als een idg. *-yā*-femininum van een *-n*-afleiding. De suffixen *-n* en *-ī/-yā* zijn inderdaad samengegroeid tot een complex dat in aloude woorden uit de verheven taal tot vorming van het vrouwelijk veelvuldig voorkomt : skt. *Indra-* / *Indrānī*; gr. *θεός/θείαινα*; oksl. *bogŭ/bogynji* ⁴⁶, waarbij de suffixverhouding gr. *πότνια* : skt. *pātnī* (: idg. ⁺*poti-* „heer”) op idg. ⁺*-ny_eH₂* : *-niH₂* wijst; de flectie behoort inderdaad tot het *dēvi*-type (nom. *dēiw-iH₂* : gen. *diw-yéH₂*) ⁴⁷. *Ingunar* is dan niets anders dan de genitief van het „movierte” femininum ⁴⁸ gevormd op ⁺*Ingwaz* en wijst duidelijk op de oorspronkelijke verhouding *Ing* : *Nerthus-Njord* : *Freyr*. *Ingunar-Freyr*, de „heer van Ings vrouw”, treedt dus als een *Oedipus*-gestalte op.

Deze toestand moet evenwel van voorbijgaande aard geweest zijn; reeds ten tijde van Tacitus werden de Germanen immers om hun ingetogenheid geprezen ⁴⁹, ofschoon er nog voor hun bekering luidens een uitlating van Gregorius de Grote ⁵⁰ van huwelijken tussen bloedverwanten sprake moet geweest zijn. Dit wijst op een vroegere beschavingstoestand waarin incestueuze betrekkingen niet gebannen waren : in de *Ynglinga saga* (cap. 4) luidt het immers dat deze bij de Wanen volkomen wettig waren. Hier ook

(44) Vgl. DE SAUSSURE, *Cours de Linguistique générale* (Parijs 1916), 309 vlg.; KRAHE, P. B. B. LVIII (1934), 284 vlg.; *Das Venetische* (Sitz.-Ber. Heidelberger Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 1950 : 3), 9.

(45) Vgl. KRAHE, *Hirt-Festschr.* II, 568; *Venetisch* 9, 15; FEIST, *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache* (Leiden 1939³), 496.

(46) Vgl. inz. CHANTRAINE, *La Formation des Noms en grec ancien* (Parijs 1933), 107; verder ook BRUGMANN, *Grundriß* II², I, 214 vlg.; RISCH, *Wortbildung der homerischen Sprache* (Berlijn 1937), 127 vlg.; SCHWYZER, *Griechische Grammatik* I (München 1939), 473, 475.

(47) Vgl. PEDERSEN, *La cinquième déclinaison latine* (Kopenhagen 1926), 29 vlg.; KUIPER, *Notes on Vedic Noun-Inflection* (Mededel. Ndl. Akad. Wetensch., Afd. Lett., Nr 5 : 4, Amsterdam 1942), 14, 18; SPECHT, *Der Ursprung der indogermanischen Deklination* (Göttingen 1944), 358 vlg.

(48) Over dergelijke formaties in het Germaans, vgl. KLUGE, *Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte* (Halle 1926³), § 39 vlg.; HENZEN, o. c. 154 vlg.

(49) *Germania*, cap. 18 — waarover MUCH, *Germania* 191 vlg.

(50) BEDA, *Hist. Eccl.* I, cap. xxvii : *Quia vero sunt multi in Anglorum gente, qui, dum adhuc in infidelitate essent, huic nefando coniugio dicuntur admixti* (vgl. SCHRADER, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* (Straatsburg 1901), 910).

wijst de Wanenstrijd op een wijziging in het maatschappelijk leven : in de Asenwereld wordt heus nog overspel gepleegd, maar van bloedschennige verhoudingen wordt geen gewag meer gemaakt, behalve in de *Lokasenna* (32, 4-5) waar *Freyja* verweten wordt met haar broeder verrast geworden te zijn. Vermoedelijk is dit evenwel niet meer dan een verre herinnering aan de betrekkingen der aardegodin met haar eniggeboren zoon. Tegenover *Freyr* verpersoonlijkt *Freyja* inderdaad het vrouwelijk element der vruchtbaarheid, waarbij ze de rol van haar moeder — in de *brymskviða* 22, 7 heet ze *Njarðar dóttur* (vgl. ook *Ynglinga saga*, cap. 4; *Gylfaginning*, cap. 23) — overgenomen heeft. Door de vermannelijking van *Njord* gemotiveerd, dankt ze haar ontstaan blijkbaar aan een splitsing van Freys persoonlijkheid, zoals haar naam er reeds op wijst. Zonder hier verder op in te gaan, weze er slechts aan herinnerd dat *Freyr* alleen van allebei in de eddische godenwereld als kind bekend is : bij het doorbreken van zijn eerste tand wordt hem *Alfheim* geschonken (*Grímnismál* 5, 4-6) — hetgeen anderzijds op het oorspronkelijk aspect van de verhouding *Njord* : *Freyr* wijst. Bij de inschakeling der Wanen in de Asenwereld was *Nerthus-Njord* immers nog een uitgesproken vrouwelijke godsgestalte.

Hoe diepgaande veranderingen haar verhouding tot haar mannelijke partner tevens bij de verspreiding van haar cultus naar het skandinaafse schiereiland onderging, blijkt anderzijds uit de volgende feiten : door de *Harudes* uit hun noordjutisch stamland Harsyssel bezuiden Limfjord naar Noorwegen in het gebied bij de monding van de Hardangerfjord overgebracht, werd de cultus van *Nerthus* aldaar op het eiland *Tynesøy*, eertijds *Njarðarlög*, naar het overgeleverde ritueel in ere gehouden. Daar wijzen thans nog de noordelijke hofstedennamen *Hovland* (= „tempelland”) en *Vevatne* (eigl. *at Vévatni* „aan de heilige plas”; vgl. Tacitus' *secreto lacu*), terwijl de nabijgelegen hoeven *Tynes* (< *Tyr* (: gr. Ζεύς) + *nes* „landtong”) en *Ve* (= „heiligdom”) van een samengaande verering van de Ase *Tyr* getuigen, waaruit met enig recht besloten mag worden dat de godin *Njord* aldaar, mits vroegtijdige uitschakeling van *Ing*, in hierogamische betrekking met de germaanse hemelgod getreden was ⁵¹.

Maar hoe werd deze *Terra Mater* een zeegod?

De verbinding tussen vruchtbaarheidsgoden en het water is vanzelfsprekend :

„Incorporant en elle toutes les virtualités, l'eau devient un symbole de vie... Riche en germes, elle féconde la terre, les animaux, la femme”. (ELIADE, *Traité d'Histoire des Religions* 169).

Daarom treedt Ποσειδών, de oorspronkelijke echtgenoot der aardegodin ⁵², als de god der wateren op. Het water werkt bevruchtend :

(51) Vgl. OLSEN, *Det gamle norske ønavn Njarðarlög* (1905, overgedrukt in *Norrøne Studier* (Oslo 1938), 63 vlg.); SCHRÖDER, *Ingunar-Freyr*, 58 vlg.

(52) Tegen deze interpretatie van KRETSCHMER, *Glotta* I (1908), 27 vlg. (vgl. ook ALTHEIM, *Terra Mater* (Gießen 1931), 122; kritisch, HERMANN, *Sprachwissenschaft-*

„vocht” en „teelzaad” zijn vaak synoniem : own. *saurr* betekent tevens „semen virile” en „vochtige aarde”. „La vase, *limus*, est le lieu par excellence des hylogénies”, bevestigt ELIADE, o. c. 171, te recht. Daar ontspruit uit het contact tussen water en aarde een rijke plantengroei. Daarin worden ook de ongewensten geworpen : *ignavos et imbelles et corpore infames caeno ac palude... mergunt*, zegt TACITUS, *Germania*, cap. 12, van de Germanen, waarbij ELIADE (l. c.) opmerkt : „dans un sens rituel, ils étaient réintégrés à la vie impure dont ils avaient jailli”. Met dit „reintegratie”-begrip houdt ook de met de ceremoniële indompeling van de Nerthuswagen samengaande rituele verdrinking der slaven verband, want „aussi bien au niveau cosmologique qu’au niveau anthropologique, l’immersion dans les eaux n’équivaut pas à une extinction définitive, mais seulement à une réintégration passagère dans l’indistinct, à laquelle succède une nouvelle création, une nouvelle vie” (ELIADE, o. c. 186) — in dit geval door de regeneratie van de levenskracht der vegetatiegodin!

Maar anders nog is *Nerthus* met het water verbonden : ze is zoals de delische *Leto*⁵³ op een eiland ondergebracht ; met de ver-

licher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer (Heidelberg 1914), 152) reageert NILSSON, *Geschichte der griechischen Religion I* (München 1941), 417, voor wie γαίρηχος „derjenige der unter der Erde fährt” (o. c. 419) — als verwekker van aardbevingen (= ἐνοσίχθων, waarover echter HERMANN, o. c. 153) — betekent. Zijn verhouding tot Δημήτηρ Ἰλίου, de hem gewijde paardenoffers en dergelijke pleiten evenwel ten gunste van de hier aangenomen opvatting.

(53) Op het parallelisme tussen *Nerthus* en *Leto* wijst SCHRÖDER, *Skadi* 52 vlg. „Das Schwergewicht des delischen Kultes ruht auf dem innigen Verhältnis zwischen Mutter und Sohn. Aber auf der anderen Seite beginnt in dieser Götterdreiheit (*Leto*, *Apollo* en *Artemis*) doch auch die Gestalt der Mutter schon früh zu verblassen, und statt dessen erhebt sich das göttliche Geschwisterpaar zu immer strahlenderer Größe” — evenals in het Noorden waar „das Geschwisterpaar (*Ingunar-*) *Freyr* und *Freyja*... gleichfalls ihre Mutter überwachsen” (o. c. 53). Hun verhoudingen had SCHRÖDER, *Germ. Rom. Monatsschr.* XIX (1931), 12 vlg., genetisch als volgt uitgelegd : 1° „das Urwesen spaltet sich in Mann und Weib” (vgl. *Ing-Nerthus*) ; 2° „das Urwesen gebiert ein Zwillingpaar, einen Sohn und eine Tochter” (= *Freyr-Freyja*). Ook in Griekenland zou, volgens hem (*Skadi* 108), „die Vorstellung der doppelgeschlechtigen Mutter Erde, die ihren beiden, in ihr selbst verborgenen polaren Kräften in ihren Kindern selbständiges, wenn auch wechselweise der Ergänzung bedürftiges Leben gibt” ten grondslag liggen. Voor *Apollo* en *Artemis* ware dan in de voorhellenische periode, evenals voor *Freyr-Freyja* in de pregermaanse „aristokratische Bauernkultur der Steingraberzeit” (*Germ. Rom. Monatsschr.* XXII (1934), 199), een bloedschennige gemeenschap aan te nemen, waartegen met de indogermanisering reactie zou gekomen zijn. De schimpscheuten van *Loki* (*Lokasenna* 32 en 36) zouden dan op de wijziging der ethische begrippen onder de overwegende invloed van het exogamisch indogermaans patriarchaat op de vroegere endogamische matriachale cultuur wijzen. Voor de triade *Njord-Freyr-Freyja* onderstelt dit evenwel een hogere ouderdom welke uiterlijke gelijkenissen zoals die met *avest. Haurvatāt-Aməratāt-Armaiti* (DUMÉZIL, *Archanges*, hfdst. 5, inz. 176 vlg. ; *Héritage i. e. à Rome* 70), waarbij de groepering overigens verschillend is (DUMÉZIL, *Tarpeia* 56 vlg., inz. 62 vlg.), geenszins waarborgen. Het is inderdaad wel opvallend dat in het hele westgermaans gebied geen spoor van *Freyja* aan te treffen valt, terwijl de cultus van *Freyr* er in het ingueoons Noordzeekustgebied geattesteerd is door duidelijke toponymische sporen (*Franeker-Vroonloo* ; vgl. DE VRIES, *Tijdschr. v. Ndl. Taal- en Letterk.* LI (1932), 97 vlg.) welke tevens op het evolutiestadium van de *Nerthus*cultus ten tijde van de aansluiting der Friezen bij de *Ingaevones* wijzen.

spreiding van haar cultus is ze telkens, zoals *Aphrodite*, de uit het zeeschuim in Griekenland herboren semitische aardegodin, naar nieuwe vereringsgebieden de zee moeten oversteken; daar ze er van over het water per schip aangekomen was om het land vruchtbaar en vruchtbaarheid te brengen, kon ze ook langs de zee kust met de bevruchtende baren⁵⁴ enger verbonden worden. Daar ze als een rijke⁵⁵ en vrijgevege godin bekend stond, konden, benevens de landbouwers, ook de vissers haar hulp en bescherming inroepen, te meer daar haar intrede met rituele plechtigheden in de lente, net als het *navigium Isidis* te Rome, vermoedelijk met het hervatten van de scheepvaart samenviel. Evenals een rijke oogst, kon ze dan wellicht een overvloedige visvangst verzekeren...

Allengs werd ze aldus de godin der zeevaarders, te meer daar *Ægir* zich om hen weinig bekommerde en zijn echtgenote *Rán* talrijke slachtoffers onder hen maakte⁵⁶. Hoe langer hoe meer nam deze nieuwe functie de overhand over haar vroegere bevoegdheden, te meer daar *Freyr* deze allengs in ruimere mate overnam. Daardoor verloor ze haar typisch vrouwelijke kenmerken van vruchtbaarheids-godin en werd ze de godheid van de roekeloze zeevaarders die onder haar bescherming⁵⁷ *Ráns* dochters trotseerden. Geen wonder dat ze hierdoor vermannelijkt werd, te meer daar ze in de taal zelf als vrouwelijke *u*-stam geïsoleerd stond⁵⁸. Deze masculinisatie werd overigens bevorderd door het feit dat de landbouw door de verbetering van de ploegtechniek en de verandering van de levenswijze in het Noorden een hoofdzakelijk mannelijk bedrijf geworden was, hetgeen trouwens in het laat-heidense Zweden de overwegende rol van *Freyr* verklaart...

Het is aldus een mannelijke zegod *Njord* welke de noorweegse uitwijkelingen naar hun nieuwe ijslandse heemsteden meevoeren. Daarom ook wordt hem nu als verblijfplaats *Nóatún* (letterlijk „schepentuin”) in het Asenland toegekend. Niettemin leeft de herinnering aan zijn vroegere aard nog in de mythe voort: hij is in de eddische overlevering immers nog de rijke Wane van weleer. Wegens verschillende elementen die op gebruiken eigen aan de indogermaanse derde functie wijzen, is ook de episode van zijn huwelijk met *Skadi* (*Snorra Edda, Skáldskaparmál*, cap. 1) belang-

(54) Vgl. in dit verband het „stra-rijden” met vastenavond op Schouwen (SCHRIJNEN, *Ndl. Volkskunde* I, 195).

(55) Vgl. behalve de spreekwoordelijke uitdrukking *auðigr sem Njgrátr*, de germaanse matronenaam *Sandraudiga* „de waarlijk rijke” (GUTENBRUNNER, *Germ. Götternamen* 76, 96 vlg.).

(56) Vgl. bv. Egils klacht: *Mjök hefr Rán of rysktan mik...* (*Sonatorrek* 7; *Egils saga*, ed. JÓNSSON 303) „Veel schade heeft Rán mij toegebracht...”

(57) Van oudsher werd de hulp van andere vruchtbaarheidsgoden, de Dioskuren, reeds in *periculo maris* ingeroepen (vgl. OLDENBERG, *Die Religion des Veda* (Stuttgart 1923³⁻⁴), 214; von SCHROEDER, *Arische Religion* II (Leipzig 1923), 450; GÜNTERT, *Arische Weltkönig* 264; KRAPPE, *Mythologie universelle* 91).

(58) Vgl. NOREEN, *Altisländische Grammatik* (Halle 1923⁴), §§ 393, 416 A. 1-2; *Altschwedische Grammatik* (Halle 1904), § 411 A.; BOER, *Oudnoorsch Handboek* (Haarlem 1920), § 246; e. a.

wekkend : de grondgedachte is hierbij immers de vrije keus van de echtgenoot door de vrouw. Het hier burlesk behandeld thema vindt een parallel in de keus van *Sukanyā* en van de sabijnse vrouwen na de verzoening (DUMÉZIL, *Naissance d'Archanges* (Parijs 1945), 178 vlg.). Opvallend is, in verband met tal van vruchtbaarheidsriten, het lopen op blote voeten der kandidaten⁵⁹. Of zijn onenigheid met *Skadi* omtrent hun verblijfplaats (*Gylfaginning*, cap. 22) met de *Demeter-Persephone*-mythe enig verband houdt (vgl. SCHRÖDER, *Skadi* 5 vlg.), blijft evenwel vrij twijfelachtig.

In elk geval is *Njord* in de eddische overlevering een oude god geworden — de dood nabij, vermits *Freyr*, blijkens de keus die hem tussen de ever *Gullinborsti*⁶⁰ en het schip *Skidblaðnir*⁶¹ gelaten wordt, ook de bescherming van de zeevaart van hem aan het overnemen is. Tegen het einde van het heidendom heeft *Njord* dan ook zijn zelfstandigheid in ruime mate verloren, hetgeen uit zijn gebruik in allerhand skaldenkenningen voor „man”⁶² — met de ontwikkeling van een meervoudsvorm *Nirðir*⁶³ — blijkt.

Zo hebben we het slotkapittel in de evolutie van *Nerthus* bereikt. Overschouwen we deze nogmaals met het oog op de feitelijke betekenis van deze godsgestalte, dan stellen we vast dat TACITUS ze te recht als *Terra Mater* beschreven heeft : haast tot in haar laatste hypostasen heeft ze daar duidelijk herkenbare trekken van bewaard. Een chthonische godin is ze evenwel niet : al spelen de geesten der voorouders in menig vruchtbaarheidsrite ook de rol

(59) Barvoets liepen bv. de vereerders van Cybele gedurende de *lavatio*-plechtigheid (GRAILLOT, *Le Culte de Cybèle* 139); vgl. verdere voorbeelden bij SCHRÖDER, *Skadi* 10 vlg. Opvallend is vooral het door KRAPPE, *Mythologie universelle* 206, aangehaald parallel volksgebruik uit Berry.

(60) Letterlijk „met gouden borstels”.

Freyr geeft er de voorkeur aan, daar hij met zijn oorspronkelijke functies beter overeenkomt : „le sanglier aux soies d'or... réunit en lui l'essence animale et le métal symbolique de la richesse, et (est) en outre, comme le char des Açvin,... présenté par Snorri (*Skaldskaparmál* 37) comme un moyen de transport ultra-rapide” (DUMÉZIL, *Tarpeia* 210; vgl. ook *Archanges* 50). Opvallend bezit *Freyja*, naar het *Hyndluljóð* 7, 6-10, ook een ever met gouden borstels — *Hildisvíni*, letterlijk „krijgsever”, zoals de helmnaam *hildigoltr* (vgl. MEISSNER, *Die Kenningar der Skalden* (Bonn 1921), 164; EGILSSON-JÓNSSON, *Lexicon Poëticon antiquae linguae septentrionalis* (Kopenhagen 1931²), 250) — gesmeed door twee dwergen, *Dain* en *Nabbi*. Aloud is deze verbinding van de ever met de godheden der vruchtbaarheid (vgl. de bijnaam *Sýr* „zeug” van *Freyja*) blijkens de uitlating van TACITUS over evervormige amuletten gewijd aan de *mater deum* bij de *Æstii* (*Germania*, cap. 45, waarover MUCH, *Germania* 404).

(61) Het woord betekent vermoedelijk „uit houten latten samengesteld”. Het bedoelde schip werd door dwergen vervaardigd — de zonen van *Ívaldi* (vgl. SCHRÖDER, *Ingunar-Freyr* 15 vlg.); dit wordt merkwaardig genoeg precies in de eddische passage (*Grtmismál* 43) waar *Freyr* als *Njarðar bur* vermeld staat, meegedeeld.

(62) Vgl. MEISSNER o. c. 261 vlg.

(63) Vgl. ook de afgeleide vorm *Njorðungar*, o. m. in de uitdrukking *skæ-Njorðungar skorðu* (Sigvatr Thórdarson; vgl. KOCK-MEISSNER, *Skaldisches Lesebuch* I (Halle 1931), 32, nr 174, 3), waar hij in verband met de *kenning skæ skorðu* „schip” op zeelui wijst; anders schemert er evenwel in de Skaldentaal maar weinig van de vroegere mythische betekenis van *Njord* door.

van onderaardse zegenbrengende natuurwezens⁶⁴, nergens valt in de cultus van deze vegetatiegodin een onmiskenaar spoor van innig verband met de dodenwereld aan te treffen. Dit hangt met de vaststelling van DUMÉZIL samen, dat bij het *lente*-feest der Indogermanen nergens op de doden toegespeeld wordt: geen spoor van weemoed „ou même quelque recueillement à la pensée des mânes qui peut-être animent la végétation nouvelle” (*Festin d'Immortalité* 265).

Nerthus is dus „de Moeder Aarde uit wier schoot het nieuwe leven ontspruit”. Wegens het nauwe verband tussen de machten der vruchtbaarheid en de vrouwelijke levensfuncties in het religieuze denken is ze in wezen een godin, maar het hoofdbeginsel in haar verering is de cultus van de opbruisende levenskracht der Natuur waar ze de verpersoonlijking van is. Daarom treedt ze uit aangeboren aanleg als de milde geefster van vruchtbaarheid en voorspoed op...

Hiermee wordt de oplossing van het door haar naam gestelde etymologisch probleem duidelijk: met gr. *νέρτερος* „lager, meer naar anderen” (speciaal van de bewoners van de onderwereld)⁶⁵ is germ. **nerþuz* geenszins verwant, daar deze etymologische verbinding een oorspronkelijke betekenis „de onderaardse” onderstelt, welke in verband met het wezen van de bedoelde godsgestalte onaannemelijk blijkt. Met kelt. **nerto-* „kracht” kan het woord daarentegen best vergeleken worden, indien hierbij het oorspronkelijk begrip „levenskracht” blijkt te zijn⁶⁶. Formeel is germ. **nerþuz* in elk geval terug te brengen op idg. **H₂ner-tu-*, als *nomen actionis* gevormd op het door KUIPER, *Νώροπι χαλκῶ* (*Mededel. Ndl. Akad. Wetensch., Afd. Letter.* Nr 14: 5, Amsterdam 1951) overtuigend geïsoleerd idg. thema **H₂ner-* „levenskracht” (vgl. own. *nara* „leven”), met het idg. *+tu-* suffix waarvan de functie door BENVÉNISTE, *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen* (Parijs 1948), 112, aldus treffend gedefinieerd werd:

(64) Vgl. inz. ALMGREN, *Nordische Felszeichnungen* 356 vlg., waarbij nog SLAWIK, *Idg. u. Germ.* 736 n. 14; ELIADE, o. c. 299 vlg. In een ruimer verband wordt dit probleem uitvoeriger behandeld door GÜNTERT, *Kalypso* (Halle 1919) en ALTHEIM, *Terra Mater* (Gießen 1931).

(65) Deze door KÖGEL voorgeslagen etymologie nemen FEIST, *Kultur der Idg.* 332, 341; HELM, *Altgermanische Religionsgeschichte* I (Heidelberg 1913), 314; GÜNTERT, *Kalypso* 57; SCHÜTTE, *Vor Folkegruppe Gottjod I* (Kopenhagen 1926), 201; ARNTZ, *Handb. d. Runenk.* 223; enz., aan.

(66) Uit het materiaal komt dit evenwel geenszins duidelijk uit: in het oudiers worden *nert* „sterkte, kracht, macht”, *nertaid* „versterkt, bekrachtigt”, *nertmar* „sterk, krachtig”, met verdere samenstellingen als *nert-slaine* „volle gezondheid” (*Hessens irisches Lexikon* (Halle 1938), II, 149) aangetroffen; de oudkymrische glossen vertonen de vormen *nerthiti*, *hortabere* (= mkymr. *nerthy di* „je versterkt”), *nertheint*. *arman* (LOTH, *Vocabulaire vieux-breton* (Parijs 1884), 192 vlg.); in het gallisch komt *nerto-* als eerste lid, *-nertus* als tweede lid van onomastische samenstellingen, waarin de betekenis, zoals die van korn., kymr. *nerth* en bret. *nerz*, zonder meer „kracht” schijnt te zijn (DOTTIN, *La langue gauloise* (Parijs 1918), 92, 275), veelvuldig voor.

„+tu- dénote l'action comme subjective, émanant du sujet et l'accomplissant, en tant que prédestination ou disposition interne, déploiement d'une virtualité ou pratique d'une aptitude personnelle, dirigée toujours dans le même sens.”

Germ. *+nerþuz* is dus de innerlijk gemotiveerde actualisatie van levenskracht, hetgeen met *Nerthus'* optreden als zinnebeeld van de vitaliteit der lente-natuur volkomen strookt.

In deze perspectief komen verschillende voor *Nerthus* voorgeslagen etymologieën beter tot hun recht : SCHRÖDER, *Germanentum und Hellenismus* (Heidelberg 1924), 51, vergeleek *Nerthus* met skt. *nr̥tú-* „danser”, hetgeen ondanks Tacitus' zwijgen hierover, in verband met het veelvuldig voorkomen van sacrale dansen in de vruchtbaarheidsriten⁶⁷ best aannemelijk is. Door zijn mimetisch karakter beoogt de dans hierbij een concentreren van levenskracht, hetgeen precies de oorspronkelijke betekenis van ved. *nr̥táte* schijnt te zijn : het wijst inderdaad op „manifestations of strength in general, including the primitive religious dance” (KUIPER, o. c. 24) — eigenlijk wellicht een toestand van *extase*⁶⁸. Ved. *+nr̥t-* vertoont een *-t-* uitbreiding zoals opruis. *nertien* „woede”, lit. *nérteti*, „woedend zijn, hevig tekeergaan”; ofschoon germ. *+nerþuz* ook, zoals KONOW, *Festschrift Kjær* (Oslo 1924), 53 vlg., het voorstelde, van een idg. stam *+nert-* met een idg. sacrale *-u-*⁶⁹ afgeleid zou kunnen worden, blijkt het wegens de betekenis verkieslijk van deze hypothese af te zien.

Is gr. *ἀνὴρ* „the man as a being animated by vital strength” (KUIPER, o. c. 23), dan wordt het door DUMÉZIL, *Mythes et dieux des Germains* (Parijs 1939), 133 vlg., gesuggereerd verband met de ossetische *Nartes* (groep fabelachtige helden) in een behoorlijk daglicht gesteld : het ossetisch woord *nart* is eigenlijk een meervoud op *-t-*, afgeleid van indo-iraans *nara-* „mannelijk” (= osset. *näl*) met behoud van *-r-* in de religieuze overlevering (BLECHSTEINER, *Rosßweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukas. Völker*, in *Idg. u. Germ.* (Salzburg 1936), 427). Dat het ten grondslag liggend begrip „levenskracht” alleszins niet uitsluitend als *mannelijke vitaliteit* gedacht wordt, blijkt duidelijk uit KUIPER's materiaal (o. c. 15 vlg.). Reeds daarom is dan ook DE VRIES' interpretatie van germ. *+nerþuz* als de goddelijke oerverwekker op grond van de aan idg. *+ner-* toegekende betekenis „virile power, esp. procreative power” (*Contributions tot the Study of Othin (Folklore Fellows Communications 94, Helsinki 1931), 36*) onaanneemelijk. Nader te onderzoeken blijft evenwel het probleem van de slechts in *kenningen* geattesteerde godinnennaam *Njorun* in verband met sabin. *Nerio* „fortis dea”, waarvan de oorspronkelijke

(67) Vgl. DE VRIES, *Altgermanische Religionsgeschichte I (Grundriß der germ. Philologie 12, Berlin 1935), 256 vlg.*; SCHRÖDER, *Skadi* 69.

(68) Zoals Prof. KUIPER het mij vriendelijk meedeelt.

(69) Vgl. vooral SPECHT, *Ursprung der idg. Deklination* 303 vlg.; *Die Sprache I* (1949), 43 vlg., met verdere bibliografie.

betekenis voor de degelijke interpretatie van de mythe (DUMÉZIL, *Festin d'Immortalité* 143) van groot belang is. Een dergelijke studie waarbij ook skaldenwoorden als *Nárungr* of mythische volksnamen als *Njarar* (*Völundarkviða* 6, 2; 12, 6; 28, 8) betrokken zouden moeten worden, valt echter buiten het bestek van deze beknopte positiebepaling ten opzichte van de betekenis en etymologie van *Nerthus-Njord*.

Ledenlijst

- E.H. Prof. Dr J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstr. 129, Leuven.
E. Pr. ALCANTARA MENS, Klooster P.P. Capucijnen, Bankstr. 75, Leuven.
Mej. ST. ALDERWEIRELDT, Maaltebrugstraat 200, Gent.
E. AMTER, Tiense Stw. 261, Korbeek-Lo.
- 5 Eerw. Pr. J. ANDRIESEN S.J., Oude Abdij, Drogen-Gent.
Dr R. Fr. APERS, Yperstraat 39, Gent.
L. BAEKELMANS, Beeldhouwersstr. 50, Antwerpen.
H. BALLIEN, Stationlaan 27, Tongeren.
Prof. Dr Fr. BAUR, Leopoldlaan 22, Gent.
- 10 Dr. R. BEEUSAERT, Frère-Orbanlaan 66, Gent.
Prof. Dr E. BLANCQUAERT, Nevelsestraat 54, Mariakerke-Gent.
Prof. Dr F. BLOCKMANS, Am. Stockmanslei 81, Mortsel (Antwerpen).
Dr P. BOGAERT, Leopoldstraat 75, Leuven.
Th. BOGAERTS, De Smet de Nayerlaan 618, Brussel II.
- 15 Dr Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnlaan 16, Brussel.
Dr A. BOILEAU, Avenue d'Esneux 45, Mery-Tilff (Liège).
Dr A. BOLCKMANS, Potgietterstraat 62, Antwerpen.
Prof. Dr H. BOUCHERY, Nekkersberglaan 3, Gent.
Lic. R. BOUMANS, Lange Herentalsestr. 69a, Antwerpen.
- 20 Dr A. BOUSSE, 11 Novemberlaan 44, Etterbeek (Brussel 4).
Dr J. BROECKX, Provinciëstr. 11, Antwerpen.
Mgr P. BROECKX, Lombaardstr. Hasselt.
Dr J. BUNTINK, Van Monckhovenstr. 20, Gent.
Prof. Dr A. BURSSENS, Veldstr. 29, Mariakerke (Oost-Vl.).
- 25 G. BURSSENS, Scheldelaan 56, Antwerpen-West.
Z.E. Pr. CALBRECHT, Vlamingenstr. 17, Leuven.
Prof. Dr A. CARNOY, Brusselsestr. 121a, Leuven.
Prof. Dr V. CELEN, Elisabethlaan 55, Berchem-Antwerpen.
Dr. E. CLAES, Stallestraat 90, Ukkel.
- 30 Mevr. Dr E. CLAES, Stallestraat 90, Ukkel.
Prof. Dr F. CLOSSET, Kortenberglaan 172, Brussel.
Z.E.H. Prof. Dr J. COPPENS, Hogeschoolplaats 3, Leuven.
Dr M. CORDEMANS, Landhuis Beeklaar, Nieuwerkerken (Aalst).
Prof. Dr A. CORIN, rue Bois de l'Évêque 27, Liège.
- 35 Dr A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St. Pieters-Woluwe (Brussel).
E.H. Dr C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St. Niklaas (Waas).
Prof. Dr W. COUVREUR, Lange Leemstr. 200, Antwerpen.
Lic. J. CRAEYBECKX, Vredelaan 55, Koekelberg.
L. CRICK, Dageraadstr. 18, Brussel.
- 40 Dr Cl. DAENEN, E. Ruelensvest 99, Leuven.
Dr L. DEBAENE, Grote Stw. 509, Berschem-Antwerpen.
Dr C. DE BAERE, Leopold I-straat 327, St-Pieters-Jette.
Dr C. DEBAIVE, Patiëntjesstraat 16 h, Gent.
E. DE BOCK, Lamorinièrestraat 116, Antwerpen.
- 45 Dr R. DECONINCK, Victor Mabiliestr. 26, Brussel II.
Dr G. DEGROOTE, Koning Albertlaan 67, St. Agatha-Berchem.
Mej. Lic. S. DE JONGHE, Veldstraat 30, Mariakerke (Gent).
Prof. Dr P. DE KEYSER, Egmontstraat 14, Gent.
Prof. Dr S.J. DE LAET, Muinkkaai 26, Gent.
- 50 Prof. Dr R. DE LANGHE, Hogeschoolplaats 3, Leuven.
Lic. K. DELEU, Vrijheidslaan 24, Gent.
Dr J. DELHEZ, 23 rue de Jehanster, Verviers.
Mej. Dr R. DELRUE, Halfmaartstraat 21, Leuven.
E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstr. 13, Aalst.
- 55 Dr L. DE MAN, Rich. Neyberghlaan 142, Brussel II.
A. DEMEDTS, Guido Gezellelaan 168, Waregem.
Lic. Fr. DEMEY, « Torenhuis », Lindendreef, Veurne.
Z.E.H. Prof. Dr DE MEYER, Blijde-Inkomststr. 32, Leuven.
M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.

- 60 Dr Des. DENYS, 11 a, rue de Bourlers, Chimay.
 Dr R. DEROLEZ, Frère Orbanlaan 50, Gent.
 Lic. R. DE ROO, Vaartdijk 28, Mechelen.
 J. DE SCHUYTER, Jozef Balstr. 15, Berchem-Antwerpen.
 Prof. Dr P. DE SMAELE, Blijde-Inkomststr. 37, Brussel 4.
- 65 Dr G. DE SMET, Kattestraat 29, Oudenaarde.
 Z.E. Pr. Em. DE STRYCKER S.J., Oude Abdij, Drongen (Gent).
 E. H. A. DE SWAEF, Ingelantgat 17, Gent.
 Dr G. DE VLAMINCK, Stw. op Brussel 348, Mechelen.
 Dr J. DE VLEESCHOUWER, Moliërelaan 52, Brussel.
- 70 Dr Fr. DEVRIESE, Van der Elststr. 107, Watermaal.
 Prof. Dr J. DHONDT, Voldersstraat 24, Gent.
 E. H. D. DILLE, Kath. Normaalschool, Minderbroedersstr. Antwerpen.
 Mej. Dr Bl. DOUCET, Vanderkinderestr. 40, Ukkel.
 Prof. Dr H. DRAYE, Winkelse stw. 60, Herent-Leuven.
- 75 Dr J. DUPONT, Koningslaan 99, Vorst-Brussel.
 Prof. Dr J. DUVERGER, Toekomststr. 88, St. Amandsberg-Gent.
 Dr H.J.E. ENDEPOLS, St. Hubertusstr. 11, Maastricht.
 Dr J. FLORQUIN, Tiense stw. 92, Leuven.
 Prof. Dr R. FONCKE, Prudent Bolsiaan 126, Brussel II.
- 80 Z. E. Pr. Dr E. FRAUSSEN, St. Antoniuscollege, Lokeren.
 Prof. Dr F.L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel.
 Dr K. GEERTS, van Diepenbeekstr. 77, Antwerpen.
 Mevr D^e GEPTS-BUYSAERT, Sanderusstr. 21, Antwerpen.
 Prof. Dr A. GERLO, Voltairelaan 108a, Brussel III.
- 85 Prof. Dr J. GESSLER, Leo Schreursvest 31, Leuven.
 Dr L. GOEMANS, Bondgenotenstr. 216, Vorst-Brussel.
 Dr J. GOOSSENAERTS, Schuurstraat 62, St. Amandsberg-Gent.
 Dr P. GORISSEN, 2 Chemin du Petit Paradis, Nivelles.
 Prof. Dr L. GROOTAERS, Naamsestw. 162, Heverlee-Leuven.
- 90 Dr M. GYSSELING, Sleepstraat 31, Gent.
 Dr F. HALLEUX, 13 rue des Clarisses, Liège.
 Dr J. HELSEN, Guillaume Lekeustr. 3, Anderlecht-Brussel.
 Eerw. Moeder IMELDA, Normaalschool der Ursulinen, O.L.Vrouw-Waver.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofsestw. 5, Dilbeek.
- 95 Dr P. IVENS, Dagobertstr. 41, Leuven.
 Mej. M.A. JACOBS, Kardinaal Mercierplaats 2, Leuven.
 Z.E. Pr. E. JANSSEN S.J. Minderbroedersstr. 11, Leuven.
 Dr Arm. JANSSENS, Geldenaakse Vest 20, Leuven.
 Dr H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
- 100 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
 Z.E.H. KESTERS, Directeur Klein Seminarie, St Truiden.
 Mw Dr M. KOENEN, Kasteel Cortenbach, Voerendaal (Ned. Limburg).
 Eerw. Pr. M. KOYEN, Abdij Tongerlo.
 J. KUYPERS, Zeven Bunderslaan 172, Vorst (Brussel).
- 105 Prof. Dr P. LAMBRECHTS, Kerselarenlaan 136, Woluwe-Brussel.
 Z. E. H. J. LAUWERYS, Pastoor-deken, Hoogstraten.
 Dr P. LEBEAU, Verzoeningstr. 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, Paternosterstr. 5, Kessel-Lo.
 Dr J. LEENEN, Scailquinstr. 5, St. Joost-ten-Node.
- 110 E. H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 Dr J. LINDEMANS, Landgoed Ossegem, Koningin Astridlaan 39, Brussel II.
 P. LINDEMANS, ingenieur, Opwijk.
 Dr R. LISSENS, Lejeunestr. 6, Elsene-Brussel.
 Prof. Dr E. LOUSSE, Blainestr. 10, Blanden (Leuven).
- 115 Dr Th. LUYKX, Laneaustr. 12, Brussel II.
 Mevr. Dr Th. LUYKX-FONCKE, Laneaustr. 12, Brussel II.
 Mr Dr L. Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
 Dr A. MAESEN, Grensstraat 42, Tervuren.

- Dr L. MEERTS, Nieuwstr. 6, Geel.
- 120 Eerw. Pr. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Dr A.E. MEEUSSEN, Bergestr. 7, Tervuren.
 Dr J. MERTENS, H. Brounsstr. 4, Machelen (Vilvoorde).
 L. MONTEYNE, De Moysstr. 9, Antwerpen.
 Dr J. MOORS, rue Wazon 47, Liège.
- 125 A. MOORTGAT, Tiegem (W.Vl.).
 Prof. Dr J. MULS, « Marentak », Kapellen (Antwerpen).
 Dr Ch. NAILIS, Chamberlainstr. 2, Hasselt.
 Dr M.A. NAUWELAERTS, Koningin Astridlaan 19, Mechelen.
 Dr Em. NEVEN, Bd. Leopold II 10, Leopoldstad (Belgisch Congo).
- 130 Dr Arm. NIVELLE, 14 Place St. Paul, Liège.
 Litt. Drs J. NOTERMANS, Grote Looierstraat 26, Maastricht.
 Prof. Dr Fr. OLBRECHTS, Bestuurder v.h. Museum v. Belg. Kongo, Tervuren.
 Dr P. C. PAARDEKOOOPER, Mauritsstraat 8, Eindhoven.
 J. PARASIES, Hovesesteenweg 34, Boechout.
- 135 Prof. Dr J. L. PAUWELS, Naamse Vest 48, Leuven.
 Prof. Dr W. PEE, Vuurkeienstr. 3, Bosvoorde (Brussel).
 Dr K. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Prof. Dr W. PEREMANS, Frederik Lintsstraat 131, Leuven.
 Mevr. Y. PINTELON-VAN LOO, Reyerslaan 10, Brussel 4.
- 140 Prof. Dr R. L. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Dr E. POLOME, Stw. op Jette 270, Koekelberg (Brussel).
 Z.E.H. Kan. Fl. PRIMS, Marnixstr. 26, Antwerpen.
 Dr G. RASKIN, Kasteelplein 51, Antwerpen.
 Dr G. RENSON, Brusselse stw. 142, Halle.
- 145 Dr K. ROELANDTS, Sergeysstr. 3, Herent.
 Dr R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Prof. Dr D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Elsene-Brussel.
 Prof. Dr E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Dr L. ROOSE, Lange Schipstr. 22, Mechelen.
- 150 Prof. Dr M. RUTTEN, Quai de l'Ourthe 15, Luik.
 Z.E.H. Prof. Dr G. SCHEURWEGHS, Bljide-Inkomststr. 51, Leuven.
 G. SCHMOOK, Volhardingstr. 70, Antwerpen.
 Dr J. SERVOTTE, Heldenmoedstr. 8, Jette-Brussel.
 Drs Fr. SMEKENS, Ontropstr. 6, Antwerpen.
- 155 Dr J. SMETS, de Merodelei 239, Turnhout.
 Fr. SMITS, St. Vincentiusstr. 22, Antwerpen.
 Z.E.H. Kan. Prof. P. SOBRY, Stw. op Namen 380, Heverlee-Leuven.
 Dr J. SOETE, Van Maerlantstr. 1, Kortrijk.
 Dr J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
- 160 Prof. Dr H. SPELEERS, Marie-Josélaan 159, Woluwe (Brussel).
 Dr. G. Jo STEENBERGEN, Dolfijnstr. 74, Antwerpen.
 E. Pr. STEFANUS AXTERS, Klooster Dominikanen, Justus Lipsiusstr. Leuven.
 Prof. Dr A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 E. H. Dr J. STERCK, St. Catharinacollege, Geraardsbergen.
- 165 Dr R. STERKENS, Helenalei 18, Antwerpen.
 Drs A. STEVENS, Moerenstr. 13, Tongeren.
 Ir. E. J. STRUBBE, St. Gilliskerkstr. 10, Brugge.
 Mevr. Dr TAVERNIER-VERECKEN, Paul Fredericqstr. 21, Gent.
 E.H. Dr J. THEYS, de Lignestr. 4, Heverlee-Leuven.
- 170 Dr Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Dr W. THYS, Troyentenhoflaan 83, Berchem (Antw.).
 Dr G. THIRY, de Visscherestr. 19, Aalst.
 Dr L. ULENS, de Pintelaan 245, Gent.
 Dr J. UYTTERHOEVEN, Toekomststr. 11, Borgerhout.
- 175 Prof. Dr H. UYTTERSROT, Acaciastraat 20, Aalst.
 Lic. J. VAN BERGEN, Brusselstraat 2, Oostende.
 Z.E.H. VAN BRABANT, Pastoor-Deken, H. Hartstr. 11, Berchem-Antw.

- Prof. Dr E. VAN CAUWENBERGH, Lovenjoul (Korbeek-Lo).
 Lic. J. VAN CLEEMPUT, Boekenberglei 222, Deurne-Antw.
- 180 Fr. VAN COETSEM, Crocusstr. 41, Wassenaar (Nederland).
 Mevr. Dr E. VAN CROMBRUGGE, IJzerlaan 3, Gent.
 E. H. Dr R. VANDEMOORTELE, Koning Albertstr. 88, Eeklo.
 Eerw. Pr. Dr R. VAN DEN BUSSCHE O.P., Ploegstr. 25, Antwerpen.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstr. 2, Mechelen.
- 185 Prof. Dr P. J. L. VANDENHOUTTE, Kleemstraat 36, Oostakker.
 Dr C. VAN DER HALLEN, Cogelslei 8, Mortsel (Antwerpen).
 Prof. Dr J. VANDERHEYDEN, Dagobertstr. 39, Leuven.
 Dr M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
 Prof. Dr Fl. VANDERMUEREN, Capucienenvoer 50, Leuven.
- 190 Dr G. VAN DE VEEGAETE, « Het Rode Dak » Keerbergen (Mechelen).
 Prof. Dr J. VAN DE WIJER, Leo Schreursvest 29, Leuven.
 Prof. Dr C. VAN DEYCK, Teichmanstr. 13, Antwerpen.
 Dr A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstr. 46, Gent.
 Dr H. VAN GASSEN, Stw. op Denderhoutem 53, Ninove.
- 195 E. H. K. VAN GENECHTEN, Brusselsestw. 10, Londerzeel.
 Dr J. VAN GORP, Kasterlee (Turnhout).
 Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
 Z.E.H. Dr J. VAN HERCK, Pastoor-Deken, Kontich.
 Dr A. VAN HOOFF, Schepterstr. 45, Elsene (Brussel).
- 200 Pr. D. J. A. VAN HOUTTE, Huize Blanchefloer, Egenhoven (Leuven).
 Dr J. VAN HOVE, Wolvertem.
 Prof. Dr A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Oudergem-Brussel.
 Lic. H. VAN LOOY, Papegaaistr. 67, Gent.
 Lic. Ph. B. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Schaarbeek (Brussel 3).
- 205 Z. E. Pr. Dr J. VAN MIERLO S.J., Frankrijklei 90, Antwerpen.
 Dr O. VAN MULDER, André Fauchillestr. 14, St Pieters-Woluwe (Brussel).
 Prof. Dr A. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanl. 71, St. Amandsberg (Gent).
 Prof. Dr L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Ukkel-Brussel.
 Lic. J. VAN ROEY, Consciencestraat 53, Antwerpen.
- 210 Prof. Dr H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St Denijs-Westrem (Gent).
 Dr J. VERBOVEN, Schrijnmakersstr. 9, Leuven.
 Prof. Dr J. VERGOTE, L. Dartelaan 4, Heverlee (Leuven).
 Prof. Dr Ch. VERLINDEN, Diamantlaan 132, Brussel.
 Z.E. Pr. Dr Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstr. 40 Lokeren.
- 215 Mej. I. VERTESEN, Kreeftstraat 5, Antwerpen.
 Mej. Mon. WALSCHAERTS, Steenwegstraat 22, Mechelen.
 Dr M. WERQUIN, Clayslaan 31, Brussel III.
 Dr J. WEYNS, « Ten Bosch », Heist-op-den-Berg.
 Z.E. Pater Dr WILLAERT S.J., rue de Bruxelles 57, Namur.
- 220 Lic. E. WILLEKENS, Herentalse Baan 389, Deurne (Antwerpen).
 Lic. C. WYFFELS, Gebr. Vandeveldestr. 17, Gent.
 E.H. Dr A. ZWAENEPOEL, St Michielsplein 5, Gent.

Bestuur 1950-52

Erevoorzitter : Prof. Dr A. CARNOY
Voorzitter : Prof. Dr E. BLANCQUAERT
Ondervoorzitters : Prof. Dr W. PEREMANS, Dr J. LEENEN
 Prof. Dr H. VAN WERVEKE
Eerste secretaris : Dr C. DE BAERE
Tweede secretaris : Dr G. DEGROOTE
Penningmeester (wn.) : Dr R. STERKENS

